

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Державний заклад

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО**

На правах рукопису

ПОЛЩУК ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

УДК 81'373

**ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДИНИ В АНГЛІЙСЬКІЙ,
ЧЕСЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВНИХ КАРТИНАХ
СВІТУ**

10.02.15 – загальне мовознавство

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник

д. філол. наук, проф.

Архангельська Алла Мстиславівна

Одеса – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛЮДИНИ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ.....	12
1.1. Антропоцентризм і поліпарадигмальність як провідні дослідницькі пріоритети.....	12
1.2. Мовні смисли як «проміжний світ» між концептуальною і мовною картинами світу.....	15
1.3. Семасіологічний та ономасіологічний вектори дослідження тривимірності мовної картини світу.....	20
1.4. Вектори аналізу тривимірної моделі мовної картини світу.....	23
1.4.1. Ономасіологічна парадигма «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» як «зображувальне полотно» у тривимірній моделі мовної картини світу.....	23
1.4.2. Сітка мовних смислів як інтегрувальний чинник складників «зображувального полотна» тривимірної моделі мовної картини світу.....	25
1.4.3. Сітка та «вузли» мотиваційних (кваліфікативних) смислів ОП на позначення людини за ознакою інтелектуальних характеристик.....	30
1.5. Вихідні методологічні засади дослідження.....	40
Висновки та узагальнення до першого розділу.....	44

**РОЗДІЛ II. СЕМАНТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ НОМІНАЦІЙНОЇ СФЕРИ
«ЛЮДИНА ЗА ОЗНАКОЮ ЇЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ
ХАРАКТЕРИСТИК».....46**

- 2.1. Семантико-етимологічний аналіз опорних значень як інформаційних центрів сітки мовних смислів «людина розумна – людина нерозумна (дурень)».....46
- 2.2. Ономазіологічні парадигми як базові структури у процесі семантичного моделювання номінаційної сфери «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик».....59
- 2.2.1. Кваліфікативна оцінна структура ОП «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик».....60
- 2.3. Семантичні предикати у структурі ОП «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик».....73
- 2.4. Кваліфікативна смислова структура ОП «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик».....79
- 2.4.1. Семантична структура ОП як сітка смислів на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик.....80
- 2.4.2. Вузли мовних смислів як інтегрувальний складник кваліфікативної семантичної структури ОП найменувань людини за ознакою її інтелектуальних характеристик.....92
- Висновки та узагальнення до другого розділу.....98

**РОЗДІЛ III. МОТИВАЦІЙНЕ МОДЕЛЮВАННЯ НОМІНАЦІЙНОЇ
СФЕРИ «ЛЮДИНА ЗА ОЗНАКОЮ ЇЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ
ХАРАКТЕРИСТИК».....100**

- 3.1. Рівень зовнішньої мотивації. Предметно-тематична параметризація ОП «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик».....101
- 3.1.1. Антропна мотиваційна сфера.....
102
- 3.1.2. Неантропна мотиваційна сфера буття і природи.....127
- 3.2. Рівень внутрішньої мотивації.....149

3.2.1. Ієрархія мотивів у вербальному ототожненні смислу «розмний» - «нерозумний (дурень)».....	149
3.2.2. Актуалізація та взаємодія предметно-тематичних кодів у вербальному втіленні смислу «розумний» - «нерозумний (дурень)»	157
3.2.3. Кореляція вузлів мовних смислів та вузлів мотиваційних (кваліфікативних) смислів у вербальному втіленні ідеї «людина розумна» - «людина нерозумна (дурень)».....	162
Висновки та узагальнення до третього розділу.....	168
ВИСНОВКИ.....	171
ДОДАТКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	243
СПИСОК СЛОВНИКІВ ТА ДОВІДНИКІВ.....	274

ВСТУП

Чільне місце у сучасній парадигмі наукових знань посідають дослідження закономірностей осмислення людиною дійсності та принципів репрезентації отриманого досвіду засобами мови (М. М. Болдирєв, С. А. Жаботинська, О. С. Кубрякова, Ю. С. Степанов та ін.). Визначальною рисою сучасних антропоцентрично спрямованих досліджень способів та засобів вербалізації людського досвіду є поліпарадигмальність, а отже, комбінування різних методів і підходів до аналізу з огляду на аспектуальність об'єкта – образу людини у мові. Спрямування дослідження на процес і результат вивчення окремих фрагментів образу людини в антропоцентричній системі мови й просторі культури (В. А. Маслова) зумовлює звернення до номінативних підсистем мов, що стосуються безпосередньо людини, зокрема й її інтелектуальних характеристик, визначених самою людиною. За Н. Ю. Шведовою, людина незримо присутня у будь-якому найменуванні як його творець зі своїм світобаченням, світорозумінням, зі своєю світооцінкою, зануреними у загальнолюдську й національну культуру. У так зорієнтованому аналізі систем найменувань людини за ознакою її інтелектуальних здібностей у різних мовах основоположним виступає поняття картини світу, національного й культурного її складників.

Феномен людського інтелекту і його відображення у лексиці та фразеології – сфера активної зацікавленості мовознавців, про що свідчить багата традиція вивчення одиниць інтелектуальної сфери. Семантичні, прагматичні, мотиваційні, аксіологічні та інші аспекти аналізу представляють численні праці та дисертаційні дослідження (Т. М. Вороніна, Л. М. Ковшова, Ю. А. Кривошапова, Л. Є. Кругликова, С. А. Кошарна, О. П. Левченко, Л. Б. Нікітіна, А. О. Мішин, І. В. Кирилова, А. Б. Бакмансурова), виконані як на матеріалі окремих мов з концептологічного, лінгвокультурологічного та етнолінгвістичного погляду (О. Л. Березович, І. М. Малініна, Ю. О. Письменна, О. В. Бурусіна, Л. Б. Нікітіна, Л. М. Стеблин-Рудякова), так і на регіональному

матеріалі з урахуванням нелітературних варіантів загальнонаціональної мови, даних фольклору, регіонального паремійного фонду (Н. П. Потапова, Т. В. Леонтєва, Т. В. Балащенко, А. П. Дюська, Н. Г. Мед). У зіставному плані маємо праці на матеріалі східнослов'янських мов (О. М. Морозова), української, російської та англійської мов (Н. Д. Ткаченко), російської та іспанської мов (М. А. Соколова), російської, англійської та німецької (О. В. Шаміна, А. О. Мішин, А. Л. Кормільцева), російської і болгарської (В. В. Глушкова), російської і китайської (М. Д. Мамедова, Р. І. Головня, Фан Дзин), російської та чеської (І. В. Кирилова)). Дослідженню інтелектуальних характеристик людини за ознакою її статі присвячено праці А. Л. Кормільцевої та С. О. Кошарної. І попри наявність значної кількості розвідок, звернених до проблеми вербального втілення інтелектуальних характеристик людини, зокрема й з погляду картини світу, у висвітленні цього питання залишається багато нез'ясованого.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена недостатньою опрацьованістю в сучасному мовознавстві цілісного підходу до опису системних угруповань номінантів на позначення інтелектуальних характеристик людини з метою осмислити їх як семантико-мотиваційну єдність, певним чином структурований простір, систему, що розвивається і варіює у загальнокультурному та національно-культурному мовному просторі та часі. Поліпарадигмальне комплексне вивчення цієї проблеми важливе для поглибленого розуміння механізмів формування систем номінантів на позначення антропозорієнтованих характеристик як ономасіологічних парадигм, специфіки маніфестації світогляду та світооцінки носіїв мови та культури у номінативній одиниці.

Ономасіологічно й лінгвокультурологічно спрямоване вивчення процесу іменування людини розумної та нерозумної (дурня) та визначення ролі людського чинника у ньому з огляду на взаємодію концептуальної і мовної картин світу є однією із важливих передумов для виваженого й аргументованого

переходу до типологічних пошуків констант його перебігу та специфіки результатів у різних мовах.

Зв'язок праці з науковими темами. Дисертація відповідає науковій проблемі кафедри загального та порівняльного мовознавства Рівненського державного гуманітарного університету «Зіставно-типологічне та лінгвокультурологічне дослідження мовних одиниць і категорій у різноструктурних мовах» (протокол № 3 від 10 грудня 2013 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена 28 березня 2014 року на засіданні Вченої ради Рівненського державного гуманітарного університету.

Мета дисертаційної праці – з'ясувати можливості застосування концепції тривимірної моделі світу (Н.Ю.Шведова) у зіставно-типологічному вивченні вербальної реалізації інтелектуальних характеристик людини лексико-фразеологічними засобами генетично споріднених та неспоріднених англійської, української, російської та чеської мов. Мета дослідження зумовлює вирішення таких завдань:

- визначити вектори та дослідницькі доміанти системного типологічного та ареального і генетичного аналізу вербалізації позамовного змісту «розумний» - «нерозумний (дурень)» як семантико-мотиваційної єдності з урахуванням тривимірності моделювання мовної картини світу;

- вивчити семантичний складник (сітку мовних смислів) номінаційної сфери «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» з урахуванням семантико-етимологічних характеристик опорних значень та вихідних смислів як інформаційних центрів аналізованого номінаційного простору;

- систематизувати та вивчити кваліфікативну оцінну структуру та семантико-граматичну специфіку ономасіологічних парадигм лексичних і фразеологічних одиниць на позначення інтелектуальних характеристик людини у чотирьох мовах;

- структурувати мовні смисли за польовим принципом; виокремити вузли мовних смислів як інтегрувальний складник кваліфікативної семантичної структури ономасіологічної парадигми у кожній з мов;

- змоделювати мотиваційний складник аналізованої номінаційної сфери; описати матеріал за принципом предметно-тематичних кодів з урахуванням їх культурного складника; виявити ієрархію мотивів та їх актуалізацію у мовах;
- вивчити та систематизувати у зіставно-типологічному плані й динаміці кореляції вузлів мовних смислів та вузлів мотиваційних смислів у системі номінантів на позначення людини розумної та нерозумної (дурня).

Об'єктом дослідження стали лексичні та фразеологічні одиниці на позначення інтелектуальних характеристик людини, представлені у літературному варіанті кожної із досліджуваних мов як загальнонаціональних.

Предмет дослідження – ономасіологічні парадигми як системно організовані сукупності різнорівневих одиниць інтелектуальної сфери з огляду на їх концептуальну універсальність та своєрідну деталізацію спільного понятійного базису, формально-мовну своєрідність (275 одиниць англійської, 314 української, 291 російської, 335 чеської мови).

Для створення **фактографічної бази** використано матеріали словників загального типу англійської, української, російської, чеської мов (тлумачні, семантичні, синонімічні, ідеографічні, тематичні), фразеологічні одномовні та двомовні словники. Принагідне залучення діалектних, жаргонних, просторічних одиниць мотивовано їх наявністю в реєстрі словників загального типу.

Теоретико-методологічна база та методи дослідження. Вихідною теоретичною тезою праці стала концепція мовних смислів як «проміжного світу» між ККС і МКС та положення про тривимірність мовної картини світу (мовні одиниці як «зображувальне полотно», сітка мовних смислів, сітка кваліфікативних (мотиваційних) смислів у їх взаємодії).

Системне вивчення ономасіологічних парадигм номінантів досліджуваних мов як базових одиниць взаємодії на осі *зміст* → *форма* → *зміст* з огляду на їх семантико-мотиваційну цілісність з урахуванням її культурного складника передбачає використання різних методів та прийомів аналізу. Серед них – методи лінгвістичного опису, семантико-етимологічного

аналізу, дефініційного аналізу, поєднання методів компонентного аналізу та компонентного синтезу, мотиваційного аналізу, метод двостороннього зіставно-типологічного аналізу (через *tertium comparationis*) із використанням статистичних прийомів узагальнення отриманих даних. Усі вони служать верифікації ідеї про тривимірність мовної моделі світу та можливості її застосування на ширшому, ніж передбачало її первинне формулювання, міжмовному матеріалі.

Наукова новизна праці. У дослідженні на базі основних прийомів лінгвокультурологічного аналізу, який ґрунтується на низці процедур та прийомів семасіологічного, мотиваційного, зіставного, статистичного, семантико-етимологічного опису, запропоновано методіку семантико-мотиваційного моделювання з метою зіставно-типологічного вивчення процесів і результатів вербального втілення ідеї «людина розумна» - «людина нерозумна (дурень)» на матеріалі системних утворень - ономасіологічних парадигм досліджуваних мов. Комплексний аналіз кореляцій вузлів мовних та мотиваційних смислів у процесі ословлення людини розумної та нерозумної (дурня) дозволив виявити типологічні риси цього процесу у досліджуваних мовах на тлі формально-мовної його своєрідності, простежити динаміку їх розвитку та розгортання у різних мовах.

Теоретична значущість дослідження. Його основні положення та висновки підтверджують універсальність концепції Н. Ю. Шведової про тривимірність мовної моделі світу, поглиблюють уявлення 1) про мовні, кваліфікативні (мотиваційні) та культурні смисли, їх роль у взаємодії концептуальної та мовної картин світу; 2) про динамічну взаємодію вербалізованих номінаційних сфер різних мов; 3) про лінгвальні та нелінгвальні механізми формування оцінності номінативних одиниць; 4) про системність певним чином структурованого номінаційного простору, що розвивається і варіює у часі.

Практичне значення праці. Систематизовані ономасіологічні парадигми найменувань людини за ознакою її інтелектуальних характеристик можуть бути

використані при укладанні чотиримовного аспектного словника найменувань розумного та нерозумного (дурня) Результати мотиваційного аналізу – систематизовані набори образів, прийнятних для вербального втілення інтелектуальної семантики і мотиваційних ознак, що стоять за ними у досліджуваних мовах та лінгвокультурах, можуть стати базовими при укладанні одномовного та кількомовного словника мотивів з урахуванням індексів мотивів у різних мовах. Фактичний матеріал дисертаційної праці може бути використаний у викладанні навчальних дисциплін та спецкурсів лексико-фразеологічного, ономасіологічного, лексикографічного, лінгвокультурологічного, зіставного спрямування, зокрема «Загальне мовознавство», «Основи зіставного мовознавства», «Порівняльна типологія», «Лінгвокультурна специфіка англійської (слов'янської) фразеології» та ін.

Особистий внесок здобувача. У праці вперше здійснено спробу проаналізувати системи номінантів людини за ознакою її інтелектуальних характеристик як семантико-мотиваційні єдності у зіставно-типологічному висвітленні на матеріалі чотирьох мов з урахуванням динамічного складника їх семантики. Запропоновано оригінальну модель зіставного семантико-мотиваційного аналізу з узагальненням результатів, отриманих особисто здобувачем. Усі теоретичні й практичні результати дослідження одержані самостійно. Публікації з теми дисертації підготовлено й надруковано без співавторства.

Апробація праці. Основні положення дисертації доповідалися та обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедри загального та порівняльного мовознавства РДГУ. Головні теоретичні і практичні результати дослідження висвітлювалися у доповідях на 6 міжнародних конференціях: «Литературная и диалектная фразеология: история и развитие» (Великий Новгород, 2011); «Славянская фразеология в ономасиологическом, лингвокультурном и фразеографическом освещении» (Щецин – Грайфсвальд, 2011); «XLII Международная филологическая конференция» (Санкт-Петербург, 2013); II Міжнародна науково-практична інтердисциплінарна конференція

«Етнос, мова та культура: минуле, сьогодення, майбутнє» (Рівне, 2013); XXII Оломоуцкие дни русистов (Оломоуц, 2013); «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (Острог, 2014).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження викладено у 13 публікаціях: 5 статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях України, 1 – у закордонному періодичному виданні, 5 – у матеріалах доповідей на конференціях, 2 – у додатковому виданні. Усі статті написані одноосібно.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертація загальним обсягом 278 стор. складається із текстуальної частини (вступу, трьох розділів, висновків до них та загальних висновків) - 176 стор., джерельної бази (списку словників і довідників (60 позицій), списку використаної літератури (308 позицій) та додатків (Додатки 1, 2, 3).

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛЮДИНИ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ

1.1. Антропоцентризм і поліпарадигмальність як провідні дослідницькі пріоритети

Чільне місце у сучасній парадигмі наукових знань посідають дослідження закономірностей осмислення людиною дійсності та принципів репрезентації отриманого досвіду засобами мови (М. М. Болдирєв, С. А. Жаботинська, О. С. Кубрякова та ін.). Ситуація у лінгвістиці кінця ХХ – поч. ХХІ ст. визначається багатьма дослідниками (О. С. Кубряковою, В. М. Телією, Ю. С. Степановим та ін.) як поліпарадигмальна, що означає відмову від ідеї винятковості того чи іншого підходу і, відповідно, комбінування різних методів і підходів з огляду на аспектуальність дослідження [Караулов 1987; Кубрякова 1995: 144–238; Маслова 2001; Жаналина 2010; Подвойский 2009; Хомутова 2009; Kuhn 1970: 175; Verburg 1974: 191–230; Joseph 1994: 4799.]. До всебічного вивчення мовних явищ з метою знайти мовним феноменам те чи інше пояснення залучаються теоретико-методологічні апарати наук, що постали внаслідок експансійності дослідницьких парадигм, – психолінгвістики, соціолінгвістики, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, етнолінгвістики, лінгвістичної гендерології, лінгвоекології. Значний «вихід» лінгвістики за межі самої лінгвістики одними вченими сприймається схвально, інші бачать у цьому загрозу для неї втратити свій предмет [Уланова 2006: 163–173]. Водночас усі у такий спосіб дотичні до лінгвістики науки позначені антропоцентричною домінантою.

Попри те, що антропоцентричний принцип із визнанням людини головною категорією науки став базовим для багатьох гуманітарних наукових

напрямів, поняття *антропоцентризм* у сучасній лінгвістиці не отримало однозначного визначення. Терміни «антропоцентрична лінгвістика», «антропологічна лінгвістика», «антропний принцип у лінгвістиці», «людський чинник у мові» часто розглядаються як «варіації однієї ідеї» [Бугорская 2003: 18]. Антропоцентризм (антропоморфізм) розуміють і як категорію *онтологічну*, що відображає буття людини у мові й мови в людині, як «формальне представлення знань про людину у мові», адже у центрі всього зображуваного словом стоїть людина – вона сама й усе те, що нею сприймане як її оточення, сфера її буття, і як категорію *методологічну*, методологічне скерування («антропоцентризм – методологічна база сучасної наукової парадигми»)» (О.С.Кубрякова)), зокрема й як підхід до мови з позицій носія мови з погляду його лінгвістичної інтуїції (системоцентричне та інтуїтивне вивчення мови у розумінні В. М. Алпатова) [Кубрякова 1994: 3-15; Голубовская 2009: 110–122; Алпатов 1993: 3-15; Лазарев 2009: 70–73; Паршин 2000; Татаринцева 2011: 45-49].

Надзвичайно широкий діапазон досліджень у межах антропоцентричної лінгвістики, що вміщує всі напрямки, скеровані на вивчення та наукове осмислення образу людини та людського чинника у мові, з одного боку, та мови, призначеної для задоволення комунікативних потреб людини, з іншого, зумовлено не лише увагою до людського чинника й суб'єктивності у лінгвістиці, але й унікальним статусом мови як об'єкта й одночасно інструмента дослідження. Проблему «людина і мова» пов'язують із відповідями на питання про онтологію одиниць мови та їх функціонування стосовно до носія мови – людини. Таке співвідношення відоме як проблема «людини у мові» та «мови у людині», що була окреслена ще В. фон Гумбольдтом. Її лінгвістична сутність полягає у вивченні мотивованості (детермінованості) мовної системи та її вживання у мовленні. Під поняттям мотивованості мовної системи розуміють той факт, що мовна система перебуває у прямій залежності від людських потреб, соціального й індивідуального досвіду [Шелякин 2005: 14]. У такому разі в антропоцентризмі вбачають особливий принцип дослідження,

відповідно до якого наукові об'єкти вивчаються за їх роллю для людини, за їх призначенням у життєдіяльності людини, у розвитку людської особистості та її вдосконаленні. У межах антропоцентричної парадигми у лінгвістиці виокремлюють 4 взаємопов'язані, проте різні напрямки антропоцентричних парадигм: 1) дослідження мовної картини світу; 2) комунікативна лінгвістика; 3) когнітивна лінгвістика; 4) внутрішньосуб'єктна лінгвістика (теорія носія мови, лінгвоперсонологія, теорія мовної особистості) [Васильєва 2004; Кущева 2006: 155-156]. У межах цих напрямків вчені намагаються осмислити, як улаштована наша мова (системно-структурний підхід), як вона функціонує (функціональний підхід) з погляду людини-мовця. Проте увага до людського чинника може виявлятися й у дослідженні картини світу з погляду людини як творця мови, що перебуває у просторі своєї культури, зокрема й творця мовних одиниць із виразним характерологічним змістом, позначених параметрами ілюкції, які стосуються людини й призначені для людини.

Спрямування дослідження на процес і результат вивчення окремих фрагментів образу людини у антропоцентричній системі мови і просторі культури [Маслова 2007] з антропоцентричного погляду зумовлює звернення до номінативних підсистем мов, що стосуються безпосередньо людини – її самої, її життєдіяльності, її характеристик, визначених самою людиною. Людина, як слушно зауважує Н. Ю. Шведова, «незримо присутня у будь-якому найменуванні як той, хто про іменовану ним реалію може сказати «моя»; в усій системі найменувань людина присутня як той, хто спеціально для цього призначеними мовними засобами може зіставити й об'єднати такі найменування, кваліфікувати та оцінити поіменоване» [Шведова 1999: 14]. Значення, що виражаються... у кожній природній мові, складаються в якусь єдину систему поглядів, свого роду колективну філософію, що нав'язується як обов'язкова усім носіям мови [Апресян 1995а: 38-39]. У так зорієнтованому аналізі систем найменувань людини за ознакою її інтелектуальних здібностей у різних мовах основоположними є поняття картини світу, національного та культурного її складників, зокрема й ономаціологічного погляду на процес

іменування і ролі людського чинника у ньому, на типологічне й генетичне у цьому процесі.

1.2. Мовні смисли як «проміжний світ» між концептуальною і мовною картинами світу

У сучасній науці за наявності значної кількості досліджень, присвячених вивченню картини світу (КС) [Колшанский 1990; Корнилов 2003; Постовалова 1988; Цивьян 2006; Салихов 1980: 152-153. та ін.], загальноприйнятого розуміння цього терміна не маємо. Поняття КС часто синонімізується з суміжними, але не тотожними поняттями модель світу (МС) та образ світу (ОС)¹ [Кубрякова 2006: 3–13; Урысон 1998: 3; Голубовская 2009: 117], хоча частина вчених наполягає на їх розмежуванні [Иванова 2004: 25; Рябцева 2005: 66]. Спостерігаємо й чітку тенденцію щодо надання поняттю «картина світу» деякої метафоричності [Караулов 1999: 89].

У ключовому терміні лінгвокультурології картина світу компонент *світ* можна розуміти як Всесвіт, всеохопний світ як всеосяжний предмет пізнання, і як саму людину, коли йдеться про внутрішні її світовідчуття, переживання, розумову діяльність, невіддільну від мови як способу організації інформації про сам світ, а ширше – про Всесвіт [Жайворонок 2002: 51]. Під картиною світу розуміють сукупність світоглядних знань про світ, народжену потребою людини в наочному уявленні про нього, синтетичне панорамне

¹ Під терміном модель світу розуміють «сітку координат» з універсальних понять і категорій, що слугує орієнтиром, який допомагає людям сприймати дійсність і будувати образ світу у свідомості [Цивьян 2006; Гуревич 1984: 30; Кубрякова 2006: 3–13.]. Часто і поняття «картина світу», і «модель світу» тлумачать через поняття «образ світу» - той образ, який виражає суттєві властивості світу в розумінні людини, які є результатом його духовної і пізнавальної діяльності [Постовалова 1988: 21], наголошуючи на його психологічній домінанті (Л.Вітгенштейн). Одні вчені МС і КС ототожнюють [Салихов 1980: 152-153; Урысон 1998: 3], інші наголошують на відмінностях між ними [Цивьян 2006; Жукова 2010: 416-420; Маковский 1996: 15-16; Пищальникова 1998: 71-74].

Про складність самого об'єкта і різноманітність підходів до поняття «картина світу» свідчать численні її різновиди, представлені у працях останніх років: образна, колективна, індивідуальна, національна, наївна, емоційна, філософська, культурна (понятійна), міфологічна, фразеологічна, гендерна тощо [Бартминьский 2005: 87–104; Гачев 1988; Шеина 1999: 127-130; Погосова 2006: 217-230; Чернова 2011: 306-310]. У їх межах з наукового погляду аналізують одиниці нижчого структурного рівня – окремі сегменти згаданих картин світу.

уявлення про конкретну дійсність і про місце людини в ній [ФЄС: 201]. Феномен світу людини, пізнаного через її мову, у такому разі зорієнтований одночасно на концептуальний і мовний простір довкілля.

Концептуальну картину світу звичайно визначають як вторинний ідеальний світ, представлений як абстракція у вигляді понять та відношень між ними, які людина вибудовує всередині себе з метою орієнтації у реальному світі та регуляції своєї поведінки [Коровкин 1993: 48-59]. Деякі вчені ототожнюють її із загальною, реальною, понятійною, культурною картиною світу [Чуксина 2007: 208-210. Халеева 1994: 28; Тер-Минасова 2000: 46]. Культурна (понятійна) картина світу, за С. Г. Тер-Минасовою, - це відображення реальної картини світу через призму культурно зумовлених понять, сформованих людиною на підставі уявлень, отриманих за допомогою органів відчуттів, що пройшли через її свідомість, як колективну, так і індивідуальну; культурно забарвлений образ світу, заломлений у свідомості; світобачення [Тер-Минасова 2000: 41, 47]. Образ людини у цій картині є свого роду відбитком глобального образу світу, результатом людського досвіду і людської мудрості у відображенні діалектики людського буття.

На думку дослідників, і попри те, що концептуальна картина світу – це система основних логічних загальнолюдських категорій, на нижчих її «щаблях» як системи обов'язково знайдуть відображення національні особливості світобачення, світосприймання і світорозуміння [Никитина 1995: 70]. А це означає, що мовна картина світу буде не національним втіленням інваріантної концептуальної картини світу, а експлікацією національно-специфічної концептуальної картини світу в її остаточному національно-специфічному оформленні засобами мови. Кожна мовна одиниця стає мовним виявом того чи іншого фрагмента концептуальної картини світу. Таким чином, ККС на нижчих ярусах своєї структури виявлятиме специфічні зони, що позначені культурними й національними смислами. Мова ж у такому розумінні виконує роль своєрідного національного модифікатора, який забарвлює через систему своїх

значень та асоціацій концептуальну (інваріантну) модель світу у національні кольори [Роль человеческого фактора 1988; Попова 2000].

Мовна картина світу постає як спосіб відбиття реальності у свідомості людини, як сприйняття цієї реальності через призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу [Штерн 1998: 156], як випрацюване багатовіковим досвідом народу й реалізоване засобами мовних номінацій зображення всього суцього як цілісного й багатогранного світу. Саме досвід народу надає мові культурологічного забарвлення. А культура народу містить у собі його досвід. Оскільки мовна картина світу опосередковується мовою, вона припускає мовне осмислення, зв'язаність і забарвленість. У своїй будові та в осмислюваних мовою гранях цього світу мова представляє передусім людину, її матеріальну та духовну життєдіяльність, а також усе те, що людину оточує: простір і час, живу і неживу природу, світ створених людиною міфів і соціум [Шведова 1999: 15; Шайковський 2011: 311-314]. Про мовну картину світу можна говорити тоді, коли пізнаний світ «у людині» та світ «поза нею» в усій різноманітності своїх виявів знаходить відображення в одиницях і засобах мови шляхом вербальної об'єктивації цілісних ідеальних утворень, що виникли у свідомості носія мови.

Проблема співвідношення мовної та концептуальної картини світу у сучасній лінгвістиці не має однозначного вирішення: одні вчені вважають, що ККС і МКС співвідносяться як частина – ціле [Человеческий фактор 1988: 107; Телия 1996; Круглій 2011: 95-99; Мацьків 2007: 203–209; Селіванова 2010: 441; Босова 1998: 57], інші наполягають на їх взаємозв'язку, взаємопроникненні, взаємодії [Тер-Минасова 2000: 46]. В. М. Телия уявляє мовну картину світу як інформацію, розсіяну по всьому концептуальному каркасу й пов'язану з формуванням самих понять за допомогою маніпулювання в цьому процесі мовними значеннями та їх асоціативними полями, що збагачує мовними формами й змістом концептуальну систему, якою як знанням про світ користуються носії конкретної мови. Мовна картина світу, на її думку, не має чітких меж, тому її місце щодо власне концептуальної моделі світу не може

бути визначене як периферія. Елементи мовної картини світу у такому баченні мають, таким чином, виразні концептуальні «вкраплення», а концептуальна картина світу своєрідно «вмонтована» у мовну» [пор. Телия 1996: 217; Чуксина 2007: 208-210].

Наголошуючи на відсутності чіткої межі між ККС і МКС (С. Г. Тер-Мінасова, Ю. М. Караулов, О. О. Селіванова, В. А. Пищальникова, А. Чернова та ін.), вчені останнім часом усе частіше говорять про своєрідний проміжний світ «мовомислення», що лежить між ними², хоча ця ідея була проголошена ще В. фон Гумбольдтом і розвинута пізніше неогумбольдтіанцями (Е. Сепіром, Л. Вайсбергером). Проблема «проміжного світу» у сучасній лінгвістичній науці усе більше зближується з поняттями «менталітет», «суспільна свідомість» та «національний характер» [Жукова 2010: 416 – 422; Чернова 2011: 306-310; Кононенко 2004; Корнилов 2003]. У проміжку між мовою і думкою розташовується надзвичайно важливий шар, позначений процесуальними характеристиками. Цей шар – номінація, яка нібито «зшиває» в одне ціле реальний світ і світ мови, формуючи тим певні відношення між предметом й обраною для його позначення мовною одиницею [Хачмафова 2009: 149].

Розуміння ККС і МКС як явищ взаємопов'язаних узгоджується з тезою Н. Ю. Шведової про мовні смисли, які можна уявити як єднальну ланку двох світів. Мовний смисл визнано мовною категорією, що стоїть на вищому рівні абстракції. Щодо будь-якого мовного значення смисл є його інваріантом. Мовний смисл – глибинна структура, що поєднує два конститутивні начала: 1) одне із основних понять матеріального та духовного світу людини, що пізнає цей світ; 2) узагальнено представлену семантику різнорівневих мовних засобів, звернених до цього поняття, які його матеріалізують. Це той «клик», у якому зосереджено знання про іменоване засобами конкретної мови [Шведова 1999: 13].

² О.С.Кубрякова під мовною картиною світу розуміє «ту частину концептуальної картини світу, що має «прив'язку до мови через мовні форми» [Кубрякова 1988а: 142].

Мовна семантика, мовні смисли відкривають, за С. Г. Тер-Мінасовою, шлях із власне світу мови у світ реальності. Ця нитка, що пов'язує два світи, обплутана культурними уявленнями про предмети, явищами культурного світу, властивими даному колективу мовців та індивідуальним носіям мови [Тер-Мінасова 2000: 47]. У той чи інший спосіб дослідники наголошують: мовна картина світу має розглядатися у лінгвістиці як культурноспецифічне поняття [Потебня 1960: 136-142; Селеменова 2012: 130-134;. Смирнова 2012: 425-429].

Розуміння мовної картини світу як випрацюваного багатомісним досвідом народу й реалізованого засобами мовних номінацій усього суцього в осмислюваних мовою зв'язках дало можливість Н. Ю. Шведовій використати метафору «зображувальне полотно». Сутність і будова мовної картини світу не обмежуються лише словесним зображенням: це зображення осмислюється мовою, нею зв'язується та забарвлюється. На словесне «зображувальне полотно», яке складається із «картинок життя» (гомогенних підмножин мовних одиниць, що зосереджують у собі інформативність, живописання, та гетерогенних - таких, що поєднують у собі ознаки обох підмножин) накладається сітка мовних смислів. Кожен окремих фрагмент «картинки життя» є частиною цілісної картини, він зручний для аналізу і може доповнити знання про цілісну картину.

Запропонована Н. Ю. Шведовою тривимірна модель мовної картини світу, що постала у результаті створення Російського семантичного словника, може бути визнана універсальною³, застосовною і до дослідження вербального втілення уявлень різних народів про інтелектуальні характеристики людини. Її структуру складають: а) власне «зображувальне полотно», представлене різнорівневими класами номінативних одиниць; б) сітка мовних смислів, що

³ Н. Ю. Шведова говорить про носії мовних смислів (зокрема про займенник, ширше – про частини мови як носії найузагальненішої лексичної семантики) та власне кваліфікативні значення, властиві часткам та модальним словам, що інформують про ставлення мовця до мовленого або виражають ступені прояву (інтенсивності) ознаки. Такий підхід у царині граматики популяризують Ю. Л. Воронников [Воронников 2001: 137–147] та Є. Сидоренко [Сидоренко, 2008]. Цей принцип (з урахуванням ідеографічного його складника) покладено в основу укладання «Російського семантичного словника» [РСС 2002. - Т.1–3.], кінцевими фрагментами таксономії якого стали лексико-семантичні ряди - системні угруповання мовних одиниць на позначення певного поняття у мові. Усі параметри моделі, запропонованої Н. Ю. Шведовою, будуть апріорно застосовані на досліджуваний нами матеріал.

охоплюють цей фрагмент мовного полотна й понятійно пов'язують його сегменти; в) сітка смислів кваліфікативних (у нашій концепції – мотиваційних), що вільно пересуваються цим простором і здатні спрямовуватися до різних його одиниць та підмножин [Шведова 1999: 15]. Така модель аналізу продиктована самою мовою, відтак уможливить максимально повний комплексний опис цієї «картинки світу».

1.3. Семасіологічний та ономасіологічний вектори дослідження тривимірності мовної картини світу

Виходячи із завдань дослідження – вивчення взаємозв'язку форми та змісту у процесі називання людини за ознакою її інтелектуальних характеристик у різноструктурних мовах, доцільним буде поєднання семасіологічного та ономасіологічного підходів до аналізу мовних одиниць (номінантів⁴) на позначення людини розумної та нерозумної (дурня) з погляду самого процесу отримання номінатом імені. Семасіологічний підхід дозволить глибше, системніше ідентифікувати мовні смисли, що мають місце у цій сфері іменування, ономасіологічний підхід з його виходом як у мовну, так і позамовну сфери уможливить вивчення процесу вербального втілення мовних смислів з урахуванням мовних і культурних впливів.

Ономасіологію в широкому розумінні розглядають як вивчення процесу вербального втілення ідеї (Ж. Марузо). Ономасіологія як окремий розділ науки сьогодні опрацьовується у системному та функціональному напрямках. При системному підході (номінативна система – мова) ономасіологію розуміють як науку, що рухається від об'єкта позначення до форми його мовного втілення і покликана пояснити, чому мова обирає ту чи іншу назву для позначення певного поняття (Х. Квадрі, Фр. Дорнзайф, А. Цаунер, М. Г. Комлев, Д. М. Голев, Є. В. Заонегін, І. С. Торопцев та ін.). При функціональному

⁴ У праці використовуємо прийняту у сучасних ономасіологічних дослідженнях термінологію: на позначення суб'єкта іменування, що надає об'єкту ім'я, - термін *н о м і н а т о р*; об'єкт, якому надано ім'я (адресат іменування), визначаємо як *н о м і н а т*, саме мовне позначення - як *н о м і н а н т*.

(номінативна система – мовлення), виходячи з ідей Празької лінгвістичної школи й передусім В. Матезіуса, ономасіологію розуміють як оноματοлогію, зближуючи її з мовленнєвою діяльністю (В. М. Нікітевич, Г. С. Щур, О. М. Сидоренко, Ю. Л. Воротников та ін.). У такий спосіб предмет ономасіології визначається у дуже широкому діапазоні – від інвентаризації та створення систем найменувань певної ідеї до з'ясування вираження у мові й мовленні позамовного змісту [Торопцев 1970; Хмара 2004: 423–427; Селіванова 2006: 428; Вардзелашвили 2000: 62–68; Курушкіна 2012: 332-337; Сидоренко 2002: 243–245; Сидоренко 2008]. Виокремлення у межах ономасіології особливої конгломеративної галузі досліджень – теорії номінації - дає змогу більш чітко окреслити сфери наукових зацікавлень дослідників проблем ономасіології.

Звичайно, і ономасіологія, і теорія номінації виявляють потужні лінгвальні й нелінгвальні зони перетину, що приводить частину вчених до думки про неможливість чіткого розмежування їх дослідницьких сфер [Селіванова 2000: 11] або ж злиття ономасіології з теорією номінації у єдину міждисциплінарну науку на користь останньої [Чернышева 2006: 70-76]. Теорія номінації зорієнтована на завдання вивчення співвідношення навколишнього світу, мислення і мови, дослідження власне номінативної техніки, різних способів номінації, самого процесу обернення фактів позамовної дійсності у надбання системи та структури мови. Ономасіологія – на номінативну систему під знаком асиметрії її одиниць у плані вираження та змісту, вивчення характеру мовних знаків, їх номенклатури, виокремлення їх розрядів, що встановлюються за різними принципами та на різних підставах [Языковая номинация. Общие вопросы 1977: 3-4]. Таким чином, з одного боку, в центрі уваги цих галузей лінгвістичного знання опиняються нетотожні речі. З іншого, вивчати процеси вербалізації ідеї без зв'язку із системними рядами номінантів, що цю ідею у мові об'єктивують, практично неможливо: тут слід ураховувати кореляцію між ними, проте рухатися у напрямку від першого до другого [Архангельська 2007б: 14].

У цьому дослідженні провідною буде орієнтація як на власне ономасіологію, так і на теорію номінації під загальним гаслом *ономасіологічний аспект дослідження*, під яким розумітимемо пошук механізмів породження номінативних одиниць різних мовних рівнів, способів «добування» суб'єктом номінації форми для вираження мовних смислів «людина розумна» - «людина нерозумна (дурень)» у номінативному процесі, вивчення специфіки пристосування та трансформації вихідної форми до вираження невластивого їй значення. Дослідження буде здійснено на підставі системно організованої сукупності різнорівневих мовних одиниць, що корелюють із мовними смислами, представленими у досліджуваних мовах.

Процес обернення фактів позамовного світу в мовні неможливо досліджувати інакше, ніж ідучи від результатів процесу мовотворення до вихідних констант та векторів його перебігу. Це дасть змогу простежити в комплексі, як перетворюється і згортається у матерію мови мовний смисл - ідеальна форма існування фрагмента позамовної дійсності «людина розумна» - «людина нерозумна (дурень)» у сукупності його зв'язків, властивостей та відношень. Детермінованість предмета дослідження культурою розглядатиметься, услід за А. М. Архангельською [Архангельська 2007б: 15], у площині лінгвістичного аналізу, оскільки погляд на культурне у мові є ретроспективним та історичним, а жорстка опозиція синхронії-діахронії є актуальною лише для площини семасіологічного аналізу. З погляду ономасіологічного така опозиція втрачає актуальність: способи й засоби вербалізації ідеї «людина розумна» - «людина нерозумна (дурень)» вивчатимуться у панхронії (В. М. Телія), що передбачає широке залучення семантико-етимологічного аналізу. Такий аналіз буде спрямовано і на план змісту, і на план вираження – тут актуального значення набуває семантико-етимологічне тлумачення як базового мовного смислу, так і елементів прототипу номінативної одиниці. Це відкриє шлях до пошуку особливостей світобачення, світосприймання і світорозуміння народів-носіїв мов, віддзеркалених у формі мовного знака [Мокиєнко 2012: 9-13]. Вихідною тезою

аналізу буде діалогічність мови й людини як суб'єкта ословлення і об'єкта культури у напрямку від слова до думки та від думки до слова.

1.4. Вектори аналізу тривимірної моделі мовної картини світу

1.4.1. Ономасіологічна парадигма «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» як «зображувальне полотно» у тривимірній моделі мовної картини світу. Вивчення процесу вербального втілення ідеї «розумний» - «нерозумний (дурень)» передбачає збір та систематизацію номінативних одиниць, що її об'єктивують. Факт наявності систем імен одного і того ж об'єкта як результат множинності суджень про нього (гетеронімінативність (Н. Д. Арутюнова), повторна номінація (В. Г. Гак), поліномінативність (М. А. Алексеєнко)) опинився спочатку у центрі уваги дослідників мовленнєвої діяльності, визначався як ономасіологічна категорія тексту і лише пізніше був поширений на вивчення явищ системи мови. Сукупність номінантів певної ідеї, зафіксовану у словнику й тексті, дослідники визначали як номінативний ряд (В. М. Нікітевич), ономасіологічний ряд (Л. П. Павленко), лексико-фразеологічну парадигму (В. І. Каллімуліна), лексичну парадигму (О. П. Васильцов), парадигматичний ряд (С. Д. Кацнельсон), лексико-семантичний ряд умовної еквівалентності (В. В. Морковкін), семантико-стилістичну групу (В. М. Богуславський), парасеманти (М. Г. Комлев), функціонально-ономасіологічну групу (Ф. С. Бацевич), ономасіологічну парадигму (М. А. Алексеєнко, А. М. Архангельська)⁵. У дослідженні приймаємо за робочий термін ономасіологічна парадигма [Алексеєнко 1997: 175-184; Архангельська 2007б: 203-214], виходячи із наведеного вище розуміння нами поняття «ономасіологія» та трактування парадигми як сукупності

⁵ У мовознавстві сьогодні маємо і термін номінаційна парадигма [Абаєва 2008], або когнітивно-номінативна парадигма, яку розглядають у теорії номінації з погляду мовленнєвої діяльності. Когнітивну її частину складає т.зв. «ліва частина» як ословлюваний когнітивний простір, понятійні категорії, «права частина» - створені для вербального втілення «лівої частини» номінативні одиниці (Л. К. Жаналина, М. Т. Шайкенова, И. А. Мячина, Н. Г. Шаймердинова).

елементів, які утворюють системну єдність із взаємодією відцентрових і доцентрових сил, які, з одного боку, інтегрують елементи у систему, з іншого – відрізняють їх у межах системи.

Ономасіологічна парадигма має семантико-ідеографічну організацію. Вона поєднує різнорівневі одиниці, інтегровальним елементом яких є не суто логічне поняття – такі одиниці концентруються навколо семантичної осі. У центрі ОП як семантичної множини лежатиме опорне значення. За Н. Ю. Шведовою, саме це опорне значення організує групу – підмножину або кінцевий лексико-семантичний ряд. В окремій «картинці життя» воно іменує власне «картинку», складає її інформаційний центр. До опорного значення спрямовані усі інші елементи підмножини: вони доповнюють собою його інформативне ядро неопорними значеннями або «забарвлюють» його пізнавально, оцінно або стилістично. І опорне, і неопорні значення формують собою мовний смисл, виступаючи його понятійними інваріантами. На смисл нашаровуються численні значення; смисл скріплює їх у межах породжуваного ним смислового простору [Шведова 1999: 14]. Під мовним значенням, услід за Н. Ю. Шведовою, розумітимемо змістову цілісність, невіддільну від мовного смислу, що твориться злиттям семантичних складників (сем) і представляє собою номінаційний аспект мовного знака: у подвійній природі знака значення відкриває той його «лик», у якому уміщене знання про поіменоване [Шведова 1999: 13]. Опорне (найзагальніше) значення є максимально інформативним, що робить цей параметр зручним для міжмовного типологічного зіставлення.

Групуючись навколо опорного значення, номінативні одиниці на позначення ідеї «розумний» - «нерозумний (дурень)» не є синонімами у класичному їх розумінні. Опорне значення корелює із найзагальнішим значенням, що має іншу природу, – воно тотожне загальній ідеї імені, має понятійну, а не семантичну природу (зауважимо: елементи синонімічного ряду повинні бути синонімічними не лише домінанті, а й усім іншим складникам синонімічного ряду [УМЕ: 609]). До складу ОП як ідеографічного угруповання,

таким чином, увійдуть і антоніми, і слова з суттєво відмінними значеннями, і когіпоніми.

Таке бачення ономаціологічної парадигми та її підмножин збігається із типологією підмножин, виокремлених Н. Ю. Шведовою. У нашому випадку це підмножини, у яких домінує інформативність і об'єктивна оцінка (у типології А.М.Архангельської – індикативно-оцінні номінанти, де суб'єктивно-оцінне ставлення номінатора нашаровується на усю дескриптивну сферу ідентифікації, утворюючи відносно окремі плани номінації [Архангельська 2007б: 223, див. також Кораллов 1980: 120-135], та підмножини із обов'язковим фрагментом «живописання» - їх складають кваліфікативні номінанти, у яких домінує об'єктивне емоційно-оцінне та суб'єктивне емоційно-оцінне ставлення номінатора до позначуваного [Архангельська 2007б: 261-282]. Такі одиниці сигналізують про ставлення (об'єктивно-оцінне чи суб'єктивно-оцінне) до іменованого, що сформувалося у даному колективі мовців і віддзекралалося у мовних одиницях (їх семантиці та формі).

Дослідження систем таких одиниць з погляду їх ономаціологічних і мотиваційних характеристик дасть змогу узагальнити в досліджуваних мовах спільне та відмінне як у обсязі мовного смислу, так і у процесі вербалізації опорного і неопорних значень, зокрема й у проекції на культурний складник номінаційного процесу.

1.4.2. Сітка мовних смислів як інтегрувальний чинник складників «зображувального полотна» тривимірної моделі мовної картини світу. Під сіткою мовних смислів у праці будемо розуміти усю сукупність опорного, неопорних та суміщених значень, пов'язаних із вербальним втіленням ідеї «розумний» - «нерозумний» у кожній із мов, виокремлених на підставі дефініційного аналізу семантики номінантів-складників ОП. Мовні значення формуються у результаті глибокої переробки «вихідного досвіду», в основі якого лежить процес аперцепції - включення нового змісту в систему уже

наявних, «участь найбільш сильних уявлень у створенні нових думок» [Потебня 1999: 194]. Мовне значення принципово не корелює безпосередньо з даними перцептивного досвіду [Селиверстова 2002: 18; Алефиренко 2010]. Дослідники підкреслюють, що мовний знак не може розглядатися як позначення окремого об'єкта. У такому випадку довелося б визнати, що мовне значення визначається виключно предметною віднесеністю. Насправді семантична структура мовного знака є набагато складнішою. Вона характеризується достатньо розгалуженою смисловою ретроспективою у вигляді ієрархічно і генетично взаємопов'язаних смислів, об'єктивованих у значенні слова (у концепції О. О. Потебні ця ретроспектива визначається як «ближче» і «дальше» значення слова).

Укладання сітки мовних смислів буде здійснено у напрямку від системи уже наявних у мовах номінантів на позначення даної ідеї і спиратиметься на якнайповніший аналіз значення складників ОП з опорою на семантичну структуру кожного окремого номінанта, засвідченого в усіх словниках загального типу, наявних на синхронному зрізі. Це дасть змогу максимально охопити увесь спектр семантичних ознак номінанта, зафіксованих у лексикографічних джерелах, із використанням методу дефініційного аналізу⁶. Дефініційний аналіз спиратиметься на методику компонентного аналізу. Використання на наступному етапі методу компонентного синтезу уможливить узагальнення, систематизацію і структурацію сітки мовних смислів у кожній із досліджуваних мов. Аплікативний метод виявить міжмовні збіги та розбіжності у сітці мовних смислів у мовах, що вивчаються. Метод лінгвістичної ідентифікації культурних смислів дасть змогу простежити, як кожна культура як система цінностей регулює буття людини в інтелектуальній сфері, як орієнтири такого роду представлені у семантиці мовних одиниць.

Під опорним смислом розумітимемо провідну смислооб'єднувальну семантичну ознаку (гіперознаку) – «розумний», зокрема й

⁶ Беручи до уваги певну суб'єктивність у виокремленні сем у семантичній структурі номінативної одиниці [Фрумкіна 1992: 1–8], відсутність правил, за якими можна було визначити значущість сем, та достатню вагомість інтуїції при встановленні значущості сем у обсязі значення номінанта [Добровольський, Караулов 1993: 5–15], у праці будуть використані дані максимальної кількості наявних тлумачних та фразеологічних словників, аби звести суб'єктивний чинник укладачів словників до мінімуму.

інтенсифікувальну – «дуже розумний» та «дурний» («дуже дурний»). Під неопорним смислом – сукупність семантичних інтегральних ознак, обов'язкових для ідентифікації семантики номінанта, максимально дотичних до опорного смислу і пов'язаних із ним логічними та каузальними відношеннями, свого роду інваріант смислової інформації (наприклад, в українській мові ознаки «тямущість», «кмітливість», «метикуватість», «обдарованість» «розважливість», «поміркованість», «освіченість», «розумова розвиненість» тощо щодо опорного смислу «розумний» та «розумова обмеженість», «наявність ментальної вади», «неосвіченість», «нетямущість», «тупість», «недалекість», «відсталість» тощо щодо опорного смислу «нерозумний (дурень)»).

Як суміщені семантичні ознаки кваліфікуємо факультативні, диференційні елементи семантичної структури номінанта, засвідчені у словникових дефініціях поряд із опорними і неопорними. Це супровідні, асоціативні ознаки, віддалено дотичні до опорного значення, наприклад, в українській мові щодо опорного значення «нерозумний (дурень)» - «байдужий, бездушний», «невеликий на зріст, товстий», «впертий», «грубий», «невихований» тощо. Такі ознаки можна визначити як семантичне варіювання, що поповнює й збагачує семантичне наповнення сітки мовних смислів⁷. Такого роду суміщення значень номінантів [Майданова 1989: 109-116], до яких спричинилися семантичні асоціації [Апресян 1995б: 37-67], зумовлені потенційно можливими асоціативними зв'язками між об'єктами дійсності. Мова фіксує у змісті своїх одиниць різною мірою відображені як реальні (об'єктивні) ознаки фрагмента позначуваної дійсності «людина розумна» - «людина нерозумна (дурень)», так і приписувані йому образним мисленням і творчою уявою номінатора семи асоціативного характеру.

Такий підхід дасть змогу виокремити у кожній із мов ядрову і периферійну частину мовного смислу. Периферійну частину мовного

⁷ Такий підхід має багато спільного і з баченням семантичної структури номінативної одиниці В. Г. Гаком: семи пов'язані між собою певними відношеннями – *архісеми* (загальні семи родового значення), *диференційні семи* (видового значення) і *потенційні семи*, що відображають побічні характеристики позначуваного об'єкта [Гак 1972: 67–95].

творитимуть семантичні ознаки, пов'язані із опорним значенням асоціативними зв'язками. В усіх сегментах такої структури у досліджуваних мовах буде виявлено вузли мовних смислів - зони, утворені сукупностями змістово близьких компонентів семантики номінативних одиниць, що входять до складу парадигми. Вузли смислів можуть виявляти як спільне, так і відмінне у окремих мовах.

Опорний смисл визначатиметься через питому і сучасну семантику ключових у досліджуваних ономаціологічних парадигмах номінантів **англ.** *clever - foolish, stupid*, **укр.** *розумний – дурень*, **рос.** *умный – дурак*, **чес.** *chytrý – hloupy*. Етимологічний культурно-історичний та семантико-структурний аналіз, звернення до їх «культурно-мовного родоводу» (В. М. Телія), дасть змогу виявити питомий зміст і простежити подальший семантичний розвиток номінантів-носіїв опорних смислів у проекції на сучасні парадигматичні системні зв'язки у досліджуваних мовах, адже, за О. С. Яковлевою, слово має «культурну пам'ять», яка накладає суттєвий відбиток на минулі й сучасні його системні відношення» [Яковлева 1998: 73].

Так спрямований аналіз складників ОП «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» у мовах, що вивчаються, дасть змогу не лише виявити максимально повний зміст поняття у кожній із мов, систему смислових доміант та суміщених семантичних ознак у сприйнятті цього поняття носіями англійської, української, російської та чеської мов, але й виокремити та зіставити схеми «вузлів смислів» з кількісного та якісного погляду.

Мовні смисли знаходять своє відображення у категоріях культури – у них зосереджені регулятиви й цінності (у нашому випадку – наявність розуму). Зміст культури сучасні автори [Радугин 2007; Кармин 1997; Гуревич 2002; Горбатов 2000; Алефиренко 2010 та ін.] розуміють як світ смислів, а категорії культури звичайно й визначають терміном «смисл». Культурні смисли (КС) зосереджуються у образах і поняттях. Під культурними смислами розуміють ідеаціональні структури, пов'язані з культурними об'єктами (денотатами) як із знаками. Культурні смисли є їх інформаційним емоційним,

експресивним змістом (значенням) [Шейкин 1998, т.1: 428]. У культурі вони закріплені в символічних формах, відображаються у мовних формах, визнані людьми як носіями культури і стали смисловими домінантами. Під смислами, таким чином, розуміють знання, цінності, регулятиви. Саме ними мотивується образна основа вторинних номінантів [Каирова 2009а: 5].

Складники ОП на позначення людини за інтелектуальною ознакою значною мірою відображають культурні смисли як еталони, стереотипи, символи, морально-етичні, інтелектуальні настанови та естетичні уявлення. Такі одиниці містять у своїй семантиці інформацію про моральну і інтелектуальну культуру відповідних етносів. Вивчення таких культурних смислів, на переконання Р. Б. Каірової, може збагатити уявлення про мовну картину світу. Аксіологічний компонент – важливий складник значення таких номінантів (як ідіоматичного, так і неідіоматичного характеру), яке значною мірою мотивоване культурними смислами, регулятивами і цінностями. Культура стає мотиваційним фоном при творенні одиниць ментальної семантики [Каирова 2009а: 5-8]. Дослідники проблем культурних смислів зауважують: регулятиви і цінності регламентують суспільне життя між «добрим і злим», «корисним і некорисним», таким, яким воно має бути, і таким, яким є насправді. Усе це пов'язано із людським досвідом, однак, крім досвіду, людина, пізнаючи світ і перебуваючи у просторі цього світу, має мати життєві орієнтири. Народжуючись і виховуючись у культурному середовищі, людина засвоює загальноприйняті у ній регулятиви – норми, заборони, рекомендації, вербально закріплені у семантиці й формі мовних одиниць.

У одних номінативних одиницях закріплене схвалення цінностей (розумний), у інших – заперечення антицінностей як ствердження цінностей через заперечення протилежностей (нерозумний (дурень)). Семантика таких одиниць ілокутивно спрямована, вона має виразний вихід у прагматику (вплив на іменованій об'єкт значенням і формою з надією на перлокутивний ефект). Позитивна оцінність у них пов'язана із схваленням нормативного (бажаного), негативна – із безжалісною насмішкою, зневагою, сарказмом. Семантика

складників аналізованих ОП має викликати певний дискомфорт у свідомості об'єкта іменування як носія мови, що перебуває у просторі культури, бажання «відійти» від засуджуваного, позбавитися певних характеристик, намагатися відповідати нормі, вийти «з-під прицілу» подібних номінантів. При цьому культурні регулятиви й цінності у мові відображаються не у формі прямих рекомендацій чи заборон, а шляхом образного мовного втілення й оцінки.

Мотивація оцінного змісту і форми таких одиниць буде залежати від оцінки іменованого в культурі, адже саме культура диктує такі оцінки [Алефиренко 2010; Кошарная 2010: 125-130; Каирова 2009б: 22-26]. Тому вивчення кореляції мовних та культурних оцінних і регулятивних смислів, способів їх репрезентації у семантиці одиниць бачиться цілком вмотивованим.

1.4.3. Сітка та «вузли» мотиваційних (кваліфікативних) смислів ОП на позначення людини за ознакою інтелектуальних характеристик. Ключовим поняттям ономазіології (власне, її частини – теорії номінації) та лінгвокультурології є поняття мотивації.

У мовознавстві останнім часом виокремився особливий напрям вивчення мотивації – мотивологія, зокрема й порівняльна, як наука зі своїми методами і методологією [Блинова 2007; Блинова 1984; Блинова 2006: 65 - 68; Блинова 1994: 17-24; Адилова (Жакупова) 1999; Савенко (Филатова) 2005: 85-90; Наумов 1985; Козлова 1999; Нестерова 1987; Чижик 2004: 96-97]. Дослідження у межах мотивології спрямовані на зіставне вивчення головним чином діалектних підсистем найменувань слов'янських, романо-германських, тюрксько-татарських мов [Савенко (Филатова) 2007: 34-38; Савенко (Филатова) 2006: 68-72; Савенко 2010: 11-15.; Жакупова 2007; Жакупова 2009]⁸. Активно опрацьовуються теоретичні, лексикографічні основи, видаються аспектні

⁸ У деяких працях містяться цікаві неординарні ідеї: зокрема, А. С. Савенко, здійснюючи комплексно-мотиваційний аналіз орнітологічної лексики російської мови порівняно з англійською і французькою мовами (однієї мови на тлі двох неспоріднених), робить висновок про специфіку мотиваційної системи російської мови [Савенко 2010: 14].

мотивологічні словники [Блинова, Сыпченко 2010; Савенко 2012а; Савенко 2012б; ЧМС/ГСП 1983: 321–353; Блинова 2001: 37–39; Блинова, Комарова 2002: 12–14.]. У наведених працях дослідники вивчають природу мотивованого слова головню у тісному зв'язку з мовною свідомістю носія мови з огляду на її сприйняття та інтерпретацію; мотивованість/немотивованість розуміють як реакцію інформанта - пересічного носія мови - з опорою на його метамовну побутову свідомість, а провідним методом дослідження є психолінгвістичний експеримент [Блинова 2006: 66]. Явище мотивації у сучасному мовознавстві активно вивчається і на рівні мовлення [Голев 1987: 105-115; Голев 1988: 60-61; Маслова 2001: 59-72; Фурман 2009].

Проте мотивологічний аналіз може мати й інший вектор – власне мовний і розглядатися не з погляду суб'єкта-інтерпретатора, а з погляду суб'єкта-номінатора, який здійснює акт вербалізації факту дійсності через мотивоване слово. Звичайно, результат такого вербального втілення думки номінатора у кожному окремому випадку передбачити практично неможливо, проте, використавши метод мотиваційного моделювання на матеріалі семантично пов'язаних парадигм одиниць на позначення певного змісту, можна отримати вірогідні результати, що виявляють закономірності або хоча б ймовірнісні тенденції у мовній номінації [Архангельська 2007б: 124-182]. Автор моделює номінаційну ситуацію, яка відображає увесь перебіг процесу переходу від невербального мисленнєвого коду до вербального. Суб'єкт-номінатор як поліознакова особистість і прототип носія та творця мови є його організувальною силою. Це дозволяє дослідниці на широкому системно організованому мовному матеріалі з урахуванням горизонтальних та вертикальних відношень складників ономіологічних парадигм у панхронії виявити факти «узгодженості між звуком та думкою». Запропонована модель аналізу виходить із розуміння моделі як реальної чи мисленнєвої побудови, що відтворює, імітує (звичайно у спрощеному вигляді) поведінку іншої (справжньої) побудови. Враховано, що світ засвоюється номінатором у мові, через мову, завдяки мові – у широкому сенсі – із висхідною мірою своєрідності,

що впливає із взаємодії мови із зовнішніми та внутрішніми позамовними чинниками [Архангельська 2007б: 145].

Мотивацію у синхронній динаміці (панхронії) мовознавці розуміють як відчуття носіями мови формально-семантичного зв'язку даного номінанта з іншими складниками номінаційної системи [Комина 1984: 61], як певну закономірність, не випадковість зв'язку між позначальною і позначуваною сторонами знака, між змістом і формою мовних одиниць, між поняттям і його назвою [Тараненко 2000: 353], як виправданість мовного знака. Мотивованість, за Т. Р. Кияком, залежить не просто від взаємних відношень між формою і змістом одного знака, але й від зв'язків з іншими знаками - елементами плану змісту певної сукупності одиниць, пов'язаних смислом, адже створення нового знака зумовлене надбанням усієї системи [Кияк 1988: 65].

Мотивація – це феномен не лише мовної системи, але й свідомості суб'єкта-номінатора, що інтеріоризує певні мотиваційні зв'язки в об'єктивній дійсності, - пише О. О. Селіванова [Селіванова 2000: 156-157]. Мотивованість номінанта може сприйматися також і як наявність логічних й асоціативних зв'язків між значенням та змістом форми. У свідомості номінатора як лінгвокультурної особистості наявні певні ментальні сфери, що сприймаються як умістища мовних смислів (сфери ототожнення мовних смислів [Рут 1992: 37] або донорські сфери [Толстая 2002: 112-127], протомотиваційні сфери [Архангельська 2007б: 130-131]), де зосереджені «потрібні» для мовної об'єктивації ідеї інтегральні ознаки. Ю. Д. Апресян наголошує, що семантичні відношення між словами, зокрема й відношення мотивації, носять не індивідуальний, а системний характер, вони відрізняються повторюваністю, регулярністю й виявляються на матеріалі рядів і цілих масивів лексики [Апресян 1995в], причому не на рівні вертикальних, а на рівні горизонтальних їх дворівневих зв'язків [Гамкрелідзе 1972: 36].

Між дворівневими рядами горизонтальних зв'язків існує певна кореляція, яка виражається у тому, що перші (відношення між означуваними) відбиваються на характері відношень між означальними. Як системна сутність,

номінант повинен визначатися через обидва типи цих відношень, причому вирішення питання про характер зв'язку між звучанням і значенням стає можливим через урахування спільного основного значення саме у макросистемах на позначення певного смислового континууму, адже і формам властиві системотвірні властивості [Перебийніс 1966: 55; Зубкова 1986: 55-66]. Саме у цьому напрямку слід інтерпретувати тезу про мотивованість мовного знака, про залежність характеру означального відповідно до означуваного як протипагу Соссюровій тезі про його довільність [Архангельська 2007б: 124].

Вивчення зв'язків і залежностей оцінної семантики складників ономасіологічних парадигм та джерел її мотивації у напрямку дворівневих рядів (їх горизонтальних відношень) стане наступним етапом аналізу.

Якщо ми розуміємо під номінацією процес переходу від невербального мисленнєвого коду до вербального, то цілком виправданим є завдання простежити кореляції між сітками мовних смислів та вузлами мотиваційних смислів у досліджуваних мовах з погляду мовної номінації і засобів об'єктивації цих смислів. Під вузлами мотиваційних смислів розумітимемо асоціативні та асоціативно-образні сфери ідентифікації мовних смислів, прийнятні для їх вербального втілення, зумовлені специфікою національного світосприйняття, особливостями лінгвокреативного мислення даного мовного колективу. Завданням дослідження у такому разі буде виявити, яким шляхом, за допомогою яких способів і засобів відбувається таке вербальне втілення.

Як уже зазначалося, складники ОП на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик об'єднуються на підставі їхнього оцінного значення. Оцінність номінативних одиниць дослідники найчастіше розглядають на рівні їх семантики, спрямовуючи такий аналіз або в площину мови, або в площину мовлення. У численних працях говорять про інгерентну оцінність (у разі, якщо одиниця містить оцінність на рівні експліцитної частини значення) [Бессонова 2002; Шумейко 2009: 153-157; Нагель 2008] та адгерентну оцінність – як здатність слова брати участь у формуванні оцінного змісту висловлювання

(у таких випадках мовна одиниця не обов'язково є носієм оцінного значення). Проте мовна одиниця може містити оцінний компонент не лише на рівні семантики – оцінно маркованою може бути й форма номінанта, причому роль оцінності форми у розвитку та становленні оцінної семантики може бути вагомою і виявляти певні закономірності або хоча б тенденції, які можуть різнитися у номінантах, де домінує об'єктивно оцінне, об'єктивно емоційно-оцінне та суб'єктивно емоційно-оцінне ставлення номінатора до позначуваного.

Процес номінації (як модель) дослідники [Телия 1981: 23; Апресян 1995в: 3-69; Портнов 1986: 32-48; Голев 1996: 7-11; Рут 1992; Павел 1983; Толстая 2002: 112-127; Чабаненко 2005: 132-137; Щур 1975: 3-17; Архангельська 2007б: 124-149] бачать так. Людське мислення має аперцептивний характер – номінатор кожне нове явище розміщує серед уже пізнаного через пошук подібного (інтеграція) та пошук відмінного (диференціація).

На першому, понятійно-пізнавальному етапі, провідною є інтеграція, що сягає певних сфер ототожнення пізнаваного з вже пізнаним. Асоціації типу об'єктивна реальність – мова (онтологічні, за В. А. Чабаненком [Чабаненко 2005: 132-137]) мають ономасіологічне спрямування. Вони є гетероморфними: на шляху до вибору імені, прийнятного для вторинного іменування, прямуючи у сферу мови, думка номінатора проходить через асоціації лінгвального і нелінгвального типу, які є глибоко закоріненими у життєвий досвід номінатора. Знаходячи у мовних сферах еталон, прийнятний для такого ототожнення, враховуючи прагматичний (оцінний) характер майбутнього іменування, номінатор виокремлює й суміряє ознаки, які є визначальними у ословленні, з системою ознак, властивих еталоніві, знаходить точки перетину.

На наступному, понятійно-вербальному етапі номінації, актуалізуються асоціації семантичного типу, чи асоціації уподібнення, характер яких зумовлений оцінним ставленням номінатора до об'єкта іменування. Такі асоціації матимуть інтелектуально-логічний характер у разі тяжіння до об'єктивного (об'єктивно оцінні номінанти) і образно-еталонний характер (суб'єктивно оцінні номінанти). Асоціації другого типу тісно пов'язані з

лінгвокреативним мисленням номінатора і конотаціями (Ю. Д. Апресян), вони мають вихід у прагматику, бо відображають пов'язані зі словом, прийнятним для іменування у новій для нього функції, культурні й соціальні уявлення, традиції, типову для культурномовного колективу практику бачення й оцінки речі та інші позамовні чинники. Такі асоціації є формально-семантичним і двобічними [Блинова 2007].

З метою виявити закономірності у виборі імені у новій для нього функції називання у дослідженні буде використано мотиваційний аналіз через структуру мотиваційного простору, пов'язаного з іменування розумного – нерозумного (дурня) шляхом виокремлення предметно-тематичних кодів з їх мотиваційними домінантами, наскрізними та частковими мотивами [Березович, Леонтьева 2004], у яких зосереджені узагальнені лінгвокультурною свідомістю народу-носія мови форми, максимально прийнятні для вербального втілення ознак, на підставі яких здійснюється номінація. Такі форми визначаються звичністю, зрозумілістю для носіїв певної мови або символічністю, стереотипністю, яка передбачає аксіологічний аспект уявлення про об'єкт іменування (еталон позитивних або негативних його властивостей з огляду на певну ознаку). Водночас має братися до уваги, що номінатор є творчою особистістю, носієм лінгвокреативного мислення, відтак вибір ним форми на позначення певного змісту може бути несумісним із загальними закономірностями у сфері ідентифікації позамовного змісту, з якою такі форми «вилучати» потенційно можливо. У такому разі говорять про парадоксальну форму номінанта [Матвеева 1979: 117-122].

Ще В. фон Гумбольдт бачив мову як світ, що лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини: «Мовні утворення виникають у результаті взаємодії зовнішніх вражень і внутрішнього відчуття відповідно до загального призначення мови, що поєднує у собі суб'єктивність з об'єктивністю у творенні ідеального, однак не цілком внутрішнього і не цілком зовнішнього світу» [Гумбольдт 1984: 123]. Номінатор, отже, або виявляє уже відомі йому

відношення між номінатом та іншими об'єктами дійсності, або встановлює нові відношення.

Мотиваційна сфера може різнитися стосовно своїх меж і наповнення щодо надаваних нею можливостей «черпання форм» для мовної об'єктивації певної ідеї у різних мовах. Тому подальшим нашим завданням буде пошук і встановлення «вузлів» мотиваційних (кваліфікативних) смислів, що «вільно пересуваються тривимірним простором і здатні спрямовуватися до різних його одиниць та підмножин» [Шведова 1999: 15], забезпечуючи потреби вербального втілення вузлів мовних смислів оцінного характеру з огляду на «правий» і «лівий» бік мотивованості [Толстая 2002: 34-95]. Діяльність номінатора зі створення імені перекидає місток від мовної сфери до немовної, проектуючи себе у міжсферичний творчий центр, фокус мовно-позамовної діяльності. Цей міжсферичний суб'єкт, що здійснює акт інтеграції мовного і позамовного, є носієм уявлення – надмовної субстанції, що несе на собі сильне суб'єктивне начало [Атаян 1987: 12-45]. Мовна сфера, таким чином, виявляє приховану мовність позамовної сфери.

Ословлення об'єкта за інтелектуальною ознакою відбувається на тлі усіх знань про людину і про ознаку, що має бути об'єктивованою, як про об'єкт дійсності, на тлі усіх ціннісних орієнтирів (своєрідного еталону, що передбачає наявність розумових здібностей людини як аксіологічну норму), представлених у концептуальній картині світу певної культурно-мовної спільноти. Такий процес перебуватиме у зоні перетину багатьох лінгвальних і нелінгвальних, об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема й культурних, адже ословлення цього фрагмента дійсності здійснює номінатор як лінгвокультурна особистість. Саме у таких сферах, що належить одночасно мові і культурі, виявляється глибока мотивованість, не випадковість іменувань. Мова примушує – чи, точніше, не примушує, а м'яко направляє номінатора в іменуванні, приєднуючи поіменоване до найглибінніших шарів культури. І чи не проступає за цим щось більше, ніж не випадковість? Якась доцільність і мета? Якась теологія? [Степанов 1993: 38].

Вихідними тезами дослідження, спрямованого на пошук «невипадковостей» у вербальному втіленні мовних смислів, будуть такі.

Форма як знак вербального втілення опорного змісту є гетерогенною двосторонньою сутністю⁹: *форма* – зовнішня оболонка змісту, *зміст форми* – відображення способу представлення позначуваного даним знаком, інформація, що її передає ця форма (смысл знака, за Г.Фреге [Фреге 1977: 183]). Уявлення про позначуване (за Е. Г. Атаяном, уявлення → псевдовираження в іншому об'єкті → ототожнення з певними характеристиками іншого об'єкта) – не пасивне, а творче відтворення, конструювання суб'єктом-номінатором із безпосередньо наданого мовою матеріалу з урахуванням чинника його інтерпретації номінатором.

У зовнішній формі номінанта слід виокремлювати два моменти: один – творчий, другий – будівничий [Белич 1946: 179–182]. Стимул для утворення зовнішньої форми – внутрішня, що виступає не тільки як «ідея імені», змістовий засіб структурації номінативних одиниць, але й як гносеологічна сутність, закономірний процес у пізнанні тієї чи іншої реальності. Внутрішня форма являє собою, за О. С. Снітко, пучок асоціацій, поєднаних із осмисленням взаємозв'язку позначуваного з іншими явищами дійсності на підставі суми знань про позначуване, що об'єктивується структурою номінанта [Снітко 1989: 9-14; Снітко 1990].

Асоціативність людського мислення породжує асоціативний мотив номінації – вибір конкретної (однієї або кількох) внутрішньоформних мотиваційних ознак [Невідомська 2002: 17-24], мотивацію за внутрішньою формою [Кияк 1988; Кияк 1989: 98-107], центр образу [Потебня 1999], мотивант [Horecký 1978: 252-254; Furdík 1998: 321-329] – те, що на думку Ю. С. Маслова, є щось на зразок «способу зображення значення слова у слові; більш чи менш наочний «образ» цього значення, так би мовити – збережений у слові відбиток

⁹ Її не варто розуміти лише як звукоряд, як звукову оболонку чи формулу будови (В. М. Солнцев), але як спосіб зв'язків даної одиниці з іншими, як зовнішню оболонку змісту, як внутрішню структуру вербально втіленої одиниці (В. С. Перебийніс), як частину змісту, що безпосередньо асоціюється з поверхневою звуковою структурою (Ю. С. Степанов).

того руху думки, який мав місце в момент виникнення слова [Маслов 1975: 138]. За В. фон Гумбольдтом, «внутрішня форма мови зумовлює те, що [номінативна] діяльність протікає так, а не інакше, використовує такі засоби, а не інші; «кожен, навіть найдрібніший мовний елемент не може виникнути без усепроникного щодо мови єдиного принципу форми»; «специфіка внутрішньої форми будь-якої мови полягає у способі позначення понять і вимагає узгодженості між елементами внутрішньої та звукової форми мови» [Гумбольдт 1984а: 8; 107].

Сьогодні у мовознавстві думка про те, що «слово не є зображенням речі, яку воно позначає, і ще меншою мірою її простим позначенням, що заміняє саму річ для свідомості і фантазії; від зображення воно відрізняється здатністю представити річ з різних поглядів і різними шляхами, від простого позначення – тим, що має свій власний чуттєвий образ» [Гумбольдт 1984а: 305], є загальноновизнаною.

Мотив номінації, таким чином, виступає як свого роду скрипа, за допомогою якої дана форма приєднується до системи номінантів певної ідеї як її елемент. Залежно від образності/необразності ВФ одиниці мотив може виступати як власне асоціативний або як асоціативно-образний. Асоціативний мотив спирається на конкретно-буттєве уявлення, асоціативно-образний – на конкретно-чуттєве [Телия 1981: 24] (пор. *мудрій, мудрець і голова, золота голова, мудрий як сова*). Його рефлексією може бути асоціювання з іншим уже поіменованим фактом дійсності на підставі спільного знака або залучення номіната до двох і більше класів відомих та поіменованих явищ.

Теза Ф. де Соссюра про довільність форми знака: зв'язок, що об'єднує позначальне з позначуваним, – довільний [Соссюр 1960] може бути застосовною до змісту і форми окремо взятого слова (вертикальні відношення). Відношення у межах слова по вертикалі синхронно характеризуються умовністю такого зв'язку [Гамкрелідзе 1972: 36]. На рівні ж горизонтальних відношень, як уже зазначалося, такий зв'язок проступає достатньо чітко. Ю. С. Степанов наполягає на тому, що закономірності в номінації існують,

проте, аби їх виявити, треба брати до уваги не окремі слова, а семантичні ряди, до яких належать досліджувані слова: «свобода вибору ознаки обмежена, однак закономірний не кінцевий результат найменування, а ряд, у рамках якого найменування здійснюється [Степанов 1997: 61]. Вчений говорить не стільки про обов'язковий передбачуваний вибір ознаки, покладеної в основу найменування, скільки про сфери, з яких такі ознаки добираються, та про закономірності, що у їх виборі спостережено. Тому в праці під ономасіологічним кутом зору буде здійснено вивчення ОП у взаємодії двох її паралельних рівнів: горизонтального і вертикального.

Будь-яка ознака абстрагується від певної сутності (предметної чи непередметної) у типових ономасіологічних моделях. Виникнення номінанта у мові можна й потрібно розглядати не лише з погляду його подальшого функціонування, але й з погляду його творця, адже саме людським чинником - ставленням номінатора до об'єкта реального світу на певній стадії його пізнання - можна пояснити не лише вибір імені для номіната, але й спосіб його іменування, що відображає наочно-чуттєвий досвід номінатора як мовної особистості. Закономірності світу розкриваються і пізнаються номінатором у його концептуальній системі. Мова може розкрити шлях пізнання істини буття суб'єктом пізнання саме через встановлення зв'язків між формою знака та концептуальною системою номінатора. Особливості, риси, елементи позамовної та мовної дійсності, які зумовлюють появу номінанта у єдності форми та змісту, і є сферою інтересів ономасіології [Архангельська 2007а: 20-35]. Номінант, переходячи від фази «об'єкт реальної дійсності – людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» до фази «номінант людини за ознакою її інтелектуальних характеристик» набуває певних ономасіологічних ознак, яких надає йому номінатор. Ці ознаки закорінені у відповідних формальних маркерах похідної одиниці.

1.5. Вихідні методологічні засади дослідження

За С. Ульманом, «зіставлення однієї мови з іншими є найбільш перспективним методом виявлення характерних рис і тенденцій семантичної структури мови» [Ульман 1970: 250-299], адже будь-яке занурення у мову іншого народу висвічує різні ракурси картини світу її носіїв [Мокиєнко 2007: 50]. У сучасному мовознавстві поняття «зіставне вивчення мов», що, власне, й передбачає «зіставлення однієї мови з іншою (іншими)», має різне прочитання. В. М. Манакін виокремлює три основні області лінгвістичної компаративістики: універсологію, типологію та контрастивну лінгвістику. Натомість інші вчені (В. Г. Гак, С. Г. Бережан та ін.) не бачать у синхронному плані меж між зіставною і контрастивною лінгвістикою, протиставляючи їх типологічному вивченню мов. «Предметом зіставного аналізу може бути окреме явище, у той час як типологічний аналіз може охоплювати значні сфери мови і навіть структуру мови в цілому», - пише В. Г. Гак [Гак 1989: 5-17]. Інші дослідники не погоджуються: міжмовний зіставний аналіз, що має на меті пошук відмінних рис між мовами (унікалій), не може ігнорувати їх спільних загальних (зокрема й типологічних - *О.П*) рис [Кочерган 2006а: 34], він дає матеріал для типології і може поєднувати у собі й типологічне вивчення мов, якщо у центрі уваги опиняються більш загальні проблеми, зокрема вербального втілення позамовного змісту у взаємодії трьох вимірів мовної моделі світу. У такому разі дуже важливим є з'ясування характеру та питомої ваги специфічного та спільного [Гудавичус 1985: 5], генетичного (ареального) та типологічного [Мокиєнко 1982: 364-369; Мокиєнко 2000: 337-350; Корина 2010: 33-49].

Під *типологічним*, яке визначатимемо в межах досліджуваних мов, будемо розуміти аналогічні семантичні та мотиваційні структури, моделі й типи, зумовлені аналогічним розвитком пов'язаних із ними явищ. Під *ареальним* – явища названого характеру, поширені на певному (у нашому випадку – слов'янському) лінгвокультурному просторі¹⁰. Тут важливими вбачаємо чинники як лінгвального (генетична спорідненість слов'янських

¹⁰ Зауважимо, що ареальне у нашому випадку передбачає генетичну спорідненість мов, проте цей критерій у дослідженнях ареального характеру не є обов'язковим [Корина 2010: 33-49].

мов), так і нелінгвального характеру (геоморфологічні умови буття народів, поширеність певних явищ і матеріальних артефактів на певних територіях і, як наслідок, - їх номінація та різноманітність дериватів, мотивованих цими назвами) з принагідним урахуванням міжмовних механізмів взаємодії. Під *генетичним (національним)* – наявність певного мовного явища лише у одній із досліджуваних мов. Таким чином, матимемо змогу простежити співвідношення загального змісту номінативних одиниць на позначення розумного та нерозумного (дурня), систематизованих у досліджуваних мовах за ідеографічним принципом, і конкретних форм втілення цього змісту зсоби кожної мови. На цьому принципі ґрунтується методика структурно-семантичного і мотиваційного моделювання, яка дозволить більш чітко розмежувати типологічні сходження і генетичні явища у досліджувані мовах. Ознаки генетичного (національної маркованості) таких одиниць виявлятимуться головним чином у мовній «плоті» (В. М. Мокиєнко) самих найменувань, у «формально-мовній» гесп. компонентній національній маркованості [Мокиєнко 2007: 58].

Дослідження буде виконане в руслі власне зіставної (контрастивної) лінгвістики, яка, маючи тісні зв'язки із порівняльно-історичним мовознавством, типологією, характерологією та універсологією, є онтологічно та епістемологічно своєрідною та науково перспективною лінгвістичною галуззю [Васильєва 2001: 20-22; Гак 1989: 5-17.; Жлуктенко 1979: 5-6; Жлуктенко, Бублик 1976: 3-15.; Кочерган 2006б; Левицький 2006: 34-41; Манакин 2004; Немзер 1989: 128-138; Юсупов 1988: 6-11]. У зіставному аналізі встановлення спільних та відмінних, специфічних рис певного об'єкта дослідження набуває теоретичної довершеності за використання двостороннього підходу до осмислення мовних елементів [Кочерган 2006б: 81-85; Штернеманн 1989: 144-178; Іваницька 2010: 55-69], що передбачає обґрунтований вибір релевантної для опису *tertium comparationis* (основи зіставлення). У праці буде використано саме двосторонній (багатосторонній), за Р. Штернеманном, аналіз, при якому жодна із порівнюваних мов не розглядатиметься у дзеркалі іншої, не

набуватиме статусу еталона чи фонової мови, не використовуватиметься т.з. «човникова процедура», жодній з мов не надаватиметься жодної переваги – усі вони розглядатимуться як рівноцінні.

Вихідною тезою аналізу стане семантико-ідеографічне групування матеріалу дослідження і формування ономасіологічних парадигм номінантів розумного та нерозумного (дурня) у досліджуваних мовах. Бачення вченими наявності – відсутності закономірностей у семантичних мотиваціях є суперечливим. Б. О. Серебренников вважає, що вибір мотиваційної ознаки є стихійним результатом випадкових асоціацій [Серебренников 1988: 198-203], натомість Ю. С. Степанов переконаний, що закономірності у номінації існують, проте, щоб їх виявити, слід брати до уваги семантичні ряди, до яких належать досліджувані назви: «свобода вибору ознаки обмежена, однак закономірний не кінцевих результат найменування, а ряд, у рамках якого найменування здійснюється [Степанов 1997: 61]. На його думку, йдеться не стільки про обов'язковий передбачуваний вибір конкретної ознаки, скільки про сфери, з яких ці ознаки добираються, тому щодо семантичних мотивацій доречніше говорити не про непорушні закони, а про ймовірнісні тенденції й закономірності отримання імені номінантами із спільним номінаційним значенням. У нашому дослідженні рядом, на підставі якого буде вивчатися тривимірна модель мовної об'єктивації людини за ознакою її інтелектуальних характеристик, стане ономасіологічна парадигма.

На першому етапі аналізу ОП на позначення людини за характерною ознакою (розумний / нерозумний) в англійській, українській, російській та чеській мовах (семантичне моделювання) сітки мовних смислів визначатимуться із використанням дефініційного методу шляхом компонентного аналізу, «вузли мовних смислів» узагальнюватимуться і систематизуватимуться із використанням методу компонентного синтезу. За *tertium comparationis* буде обрано опорне значення. У вивченні опорного значення буде використано фрагменти семантико-етимологічного методу дослідження матеріалу з метою уточнення походження номінативної одиниці та

її питомих смислових домінант. Це дасть змогу простежити розвиток семантичних домінант у подальшому семантичному розгортанні мовних смислів. Узагальнення мовних смислів у кожній із мов здійснюватиметься методом польових структур. Визначення типологічного і генетичного у мовах спиратиметься на аплікативний метод. Будуть задіяні й квантитативні (статистичні) методи дослідження номінаційної щільності мовних смислів у досліджуваних мовах.

На другому етапі аналізу, присвяченому вивченню закономірностей та тенденцій вербального втілення мовних смислів у формі номінативних одиниць-складників ОП, за *tertium comparationis* буде обрано мовні смисли як типове уявлення у сукупності тих елементарних ознак, які зосереджені у опорному, неопорних та суміщених значеннях і які очікують зустріти у певного класу об'єктів. Аналіз буде спроектований на процес і способи їх вербалізації.

На третьому етапі дослідження буде здійснено мотиваційний аналіз ономасіологічних парадигм на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик з урахуванням динамічного та культурного їх складника, узагальнено результати зіставно-типологічного вивчення кореляцій вузлів мовних смислів та вузлів мотиваційних смислів у мовах, що вивчаються, простежено інтенсивність вербалізації вузлів мовних смислів та міру актуалізації мотиваційних сфер і їх сегментів у типологічному, ареальному та генетичному планах.

Основними методами дослідження будуть описовий, методи аналізу і синтезу, метод зіставно-ономасіологічного опису - один із видів аналізу, використовуваного у зіставно-типологічних дослідженнях як спеціальна, часткова, характерологічна, кількісно-якісна і структурно-ономасіологічна типологізація мовних фактів, з опорою на методіку мотиваційного моделювання, аплікативний метод. І типологічне, і генетичне, виявлене в англійській, українській, російській та чеській мовах, вивчатиметься із залученням методів семантико-етимологічного аналізу з метою дешифрування

внутрішньої форми та методу лінгвістичної реконструкції елементів культури у формі змісту, що використовується у вторинній для нього функції називання.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО I РОЗДІЛУ

Вихідними дослідницькими домінантами у дослідженні стануть поліпарадигмальність та антропоцентризм. Поліпарадигмальність з її дослідницьки обґрунтованим виходом на шлях комбінування різних методів і підходів до аналізованого матеріалу дозволить поєднати методи й прийоми ономастологічного, історико-етимологічного, лінгвокультурологічного аналізу і розглянути процес вербалізації інтелектуальних характеристик людини у тривимірній моделі мовної картині світу комплексно, у онтологічній перспективі. Антропоцентрична домінанта у дослідженні дасть змогу зосередитися навколо двох аспектів «буття людини у мові»: людини як суб'єкта-номінатора, соціокультурномовної особистості, носія лінвокреативного мислення, що створює «зображувальне полотно» інтелектуальних характеристик людини засобами чотирьох досліджуваних у праці мов.

Між ККС і МКС немає чіткої межі. Їх відношення – це відношення перетину. Зоною перетину є мовні смисли, що творять єднальну ланку між концептуальною і мовною картинами світу, яка у дослідженні буде розглянута як тривимірна. Під мовними смислами, за Н. Ю. Шведовою, розумітимемо глибинні структури, що поєднують два конститутивні начала: одне із понять матеріального і духовного світу людини, що пізнає цей світ, і узагальнено представлену семантику різнорівневих мовних засобів, звернених до цього поняття. Системи різнорівневих мовних засобів визначатимемо як ономастологічні парадигми.

Аналіз наукових праць вітчизняних і зарубіжних лінгвістів дає підстави припустити, що мовні смисли у тривимірній моделі світу, як її визначає Н. Ю. Шведова, можуть корелювати із культурними та кваліфікативними (мотиваційними) смислами, які є віддзеркаленням питомої семантики форм,

максимально прийнятних для вербалізації інтелектуальних характеристик людини у вторинній функції називання. Зважаючи на те, що складники ономасіологічних парадим мають чітко зорієнтовану аксіологічно оцінну семантику і прагматичне спрямування, буде простежено специфіку та тенденції їх мовної об'єктивації у мовах, що вивчаються.

Ономасіологічний аспект дослідження передбачає використання семасіологічного і ономасіологічного аналізу. Це дасть змогу простежити взаємодію семантики номінативної одиниці (сітки та вузлів мовних смислів, з ними пов'язаних культурних смислів) та семантики і прагматики її форми (вузлів мотиваційних смислів, їх зв'язок із культурними цінностями та регулятивами). З огляду на специфічний характер аналізу, що виключає пряме спостереження, його буде спрямовано на номінаційне моделювання, векторами аналізу будуть: *зміст* → *форма* → *зміст*.

Процес надання об'єктові позамовної дійсності імені здійснюється на тлі культури. Пошук не лише понятійно-мовних, але й культурних складників цього процесу у контексті двостороннього зіставлення дасть змогу виявити типологічні та генетичні риси різноструктурних мов (англійської як германської та української, російської, чеської як слов'янських), серед слов'янських виявити можливі ареальні збіги у процесі мовної об'єктивації загальнолюдської універсалиї «наявність – відсутність» розумових здібностей у проекції на універсальні культуруноносні смисли.

РОЗДІЛ II

СЕМАНТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ НОМІНАЦІЙНОЇ СФЕРИ «ЛЮДИНА ЗА ОЗНАКОЮ ЇЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК»

2.1. Семантико-етимологічний аналіз опорних значень як інформаційних центрів сітки мовних смислів «людина розумна – людина нерозумна (дурень)»

Етимологія слова – це його мовний та культурно-історичний паспорт, його біографія, що відображає структурно-семантичний статус слова у давній період розвитку мови та його місце у колі споріднених та неспоріднених мов. Етимологія покликана пояснити усі зміни (чи незмінність) форми слова, разом з тим усі метаморфози його значення у світлі тих культурно-історичних умов, у яких розвивалася та чи інша мова; раціонально оцінити закладені у слові потенції до подальшого розвитку та простежити механізми його семантичного розгортання. Йдеться про потенційні можливості мови, які можуть бути реалізованими як щодо форми, так і щодо значення слова [ИЭССАЯ/Мак.: 5-8]. Будь-яка лексема, за Е. Бенвеністом, являє собою не *primum datum*, а результат змін, у якому нерівномірно розчинилися усі проміжні варіанти трансформацій форми і семантики цього слова під впливом не лише закономірних, але й випадкових чинників [Benveniste 1966: 117]. Спираючись на ідею «множинної етимології»¹¹, М. М. Маковський пише: «У процесі історії слово може мати не один, а кілька різнорідних семасіологічних зв'язків, одне і те ж саме слово може сягати двох і більше різних прототипів, стертих метафор» [ИЭССАЯ/Мак.: 12].

¹¹ Ідея семантико-ідеографічної близькості давніх етимонів, чи множинної етимології (на відміну від лінійної: одне значення – один етимон), покладена в основу створення сучасних етимологічних словників М. М. Маковського [ИЭССАЯ/Мак.] та В. В. Левицького [ЕСГМ/Лев.], спирається на думку О. О. Потебні [Потебня 1976: 221] про те, що слово виражає не увесь зміст поняття, а лише одну з його ознак, саме ту, яку народне бачення визначає як найбільш важливу. Кожен предмет, якість, дія може розглядатися з різних точок із наданням переваги то одній, то іншій ознаці; все залежить від того, як те чи інше поняття буде «змодельоване» у даній мові. Саме тому одні і ті ж самі поняття можуть лежати в основі різнозначних слів і різні поняття можуть брати участь у творенні одного і того самого значення.

На переконання В. М. Топорова, «багатозначна етимологія» чи «поліетимологічність» є наслідком принципів і невіддільних характеристик самого слова» [Топоров 1981: 141].

Тези про важливість виокремлення у дослідницьки сконструйованому об'єкті тієї інформації, яка свідчить не лише про мовну, але й про культурну значущість мовної одиниці та про те, що звернення до історичного минулого слова на тлі культури може допомогти у з'ясуванні його первинних смислів та шляхів його подальшого семантичного розвитку, є сьогодні ключовою у багатьох дослідженнях лінгвокультурологічного спрямування [Яковлева 1998: 43-44; Теля 2004: 19-30; Юдкін-Ріпун 2004: 39–58]. Ця інформація, з огляду на завдання нашого дослідження, має містити відомості про концептуалізовані сутності, що належать культурі, проте у тих її формах, які втілені у «мову» мовного знака. Один із безпосередніх складників такої інформації – «мовно-культурний родовід» мовних знаків (В. М. Теля).

Одним із аспектів семантико-етимологічного аналізу, який уміщує й культурний складник семантики та мотивації, є пошук витоків і шляхів системних еволюційних перетворень мовних одиниць. Слово, за О. С. Яковлевою, практично завжди «пам'ятає» щось із свого минулого. Проте якщо у минулому (етимологічний рівень) важливими були головним чином випадкові ознаки-характеристики, то далі такі характеристики стають більш істотними, пов'язаними з питомим призначенням слова, з системою цінностей певного соціуму, яка характеризує особливості світосприйняття й мовомислення носіїв мови [Яковлева 1998: 43-44]. Саме у такому плані можна говорити про семантичну еволюцію слова як результат взаємодії його етимологічної і культурної «пам'яті».

Семантико-етимологічна та культурна «пам'ять» мовної одиниці не обов'язково передбачає неухильне успадкування питомої семантики. Проте слово може «пам'ятати» те, що є суттєвим з погляду нових мовних відношень. Механізми цієї «пам'яті» вибіркові, проте, на переконання О. С. Яковлевої, важливо, що подібна вибірковість допомагає зберегти певні, суттєві з погляду

носіїв мови уявлення і поняття як елементи концептуально-мовної картини світу [Яковлева 1998: 71]. Тому семантико-етимологічний аналіз опорних значень як інформаційних центрів сітки мовних смислів номінативної системи «розумний – дурень» дозволить виявити вихідні форми та вихідні семантичні доміанти у типологічному контексті, визначити їх потенційні можливості до подальшого семантичного й номінаційного розвитку у мовах, що вивчаються. Він стане свого роду «перекидним містком» до нових семантичних ланок, співвідносних з уже встановленими. Типологічне зіставлення дасть змогу виявити семасіологічні паралелі (аналогічні семантичні доміанти й аналогічне семантичне розширення) на тлі ареального і генетичного. Семасіологічні паралелі тут будуть дослідницьки вмотивованими, бо ми маємо справу з одним поняттям, яке виражається у мовах семасіологічно спільними коренями.

В англійській мові, за даними етимологічних словників, до опорних ад'єктивних семантичних кваліфікаторів сфери «розумний» належать *clever, intelligent, smart*. Кваліфікатор *clever* етимологи пов'язують із коренем **klep-*. Похідне від шотл. *deliver* «активний, рухливий» (**dl // *gl // *cl*), пор. дан. *klöver, klever*, що за значенням відповідають англ. *clever* (*Det or en klöver kerl* «розумний», *klöver i minden* «готовий говорити вільно»). Ймовірно, пов'язано з лат. *rapidus* «схопити» (пор. лат. *rapidus* від лат. *rapio*, шотл. *gleg* «швидкий у сприйнятті», кельт. *glac* «схоплювати», шотл. *cleik, cleuch* «жваво»). За М. М. Маковським, відповідно до міфопоетичної традиції, Всесвіт був створений Божеством (Світовим Розумом) унаслідок розсічення Хаосу. У зв'язку з цим акт розсічення (розділення, розриву) співвідноситься у магічному мисленні з «розумом»: давньоангл. *cleofan* «розсікати», англ. *clever* «розумний». Типологічно близьке до лат. *putare* «різати, розсікати», але й «думати». Оскільки розсічення Хаосу супроводжувалося виникнення божественного Слова, є підстави співвіднести з давньоангл. *clipan* «кричати, видавати звуки», лит. *kalba* «мова». Всесвіт створений Світовим Розумом, уособленим Світовим Деревом (даньїнд. *kṛpiḥ* «дерево»). Світ символізується і жердиною, стовпом, спрямованим догори, – чоловічим божеством,

божественним фалосом, якому поклонялися язичники: англ. *clever* «розумний», англ. *club* «жердина, палиця»; рос. *ветка*, давньоангл. *vitan* «знати»; рос. *клюка*, нім. *klug* «розумний», англ. діал. *kent* «жердина, палиця», ірл. *coud* «розум» [DEE/Wed., v.1: 155; ИЭССАЯ/Мак.: 91; Маковский 1996: 134-142, 386-387].

Intelligent етимологічно споріднене з лат. *intelligentem* «розумний». Це підтверджується етимологічним аналізом слова *intelligence*, яке походить від латинського дієприкметника *intelligens*, *intelligent* < *intelligere*, що означає «to perceive»: *inter-* + *legere* (*to choose, pluck, read* - збирати, вибирати, читати), тобто «to choose between» (вибирати між) [ED online: <http://www.etymonline.com/>]. **Smart** пов'язують з староангл. *smear* «болючий, різкий». Від «боліти» (і.-є. **mer-* «труть, розтирають», лат. *mordere* «завдавати удару», давньоінд. *mṛdnāti* «давити»). Можливий зв'язок з лит. *smekti* «хворіють, колють». Значення «швидкий, активний розумний» слово набуло у 15 столітті (вихідне значення - «вправний у торгівлі»). *Smarts* у значенні «розум» вперше зафіксовано у 1968 р. [ИЭССАЯ/Мак.: 340]. Можлива семантична реконструкція *різкий* (біль) < *швидкий* (у реакції) < *розумний*.

Щодо опорних ад'єктивних кваліфікаторів протилежної сфери – «нерозумний (дурень)», то етимологи вважають, що **foolish** - похідне від ад'єктива **fool**, що, своєю чергою, пов'язане із старофранц. *fol* «божевільний, ідіот, неадекватний у поведінці» (пор. вульг. лат. *follis* «балакун, пустоголовий», санскр. *vatula* «божевільний, з вітром в голові», англ. *foolish* «дурнувятий», *idle* «лінивий», *vain* «надутий, пихатий»). Первинне значення можна пов'язати зі значенням «неможливість досягти чогось» (пор. корені англ. *fail*, лат. *fallere* «провал, обман» [DEE/Wed., v. 1: 272]. М. М. Маковський проводить ще одну паралель: у давнину вірили у наявність «шкідливих» і «корисних» соків в організмі, у зв'язку з чим можна розглядати англ. *fool* у зіставленні з і.-є. **pel-* «лити, рідина»; типологічно рос. *дурак*, рос. діал. *дурь* «гній, рідина», нім. *Narr* «дурень», але й і.-є. **ner-* «рідина», грец. *μωροζ* «дурний», і.-є. **mer-* «рідина» [ИЭССАЯ/Мак.: 141].

Stupid пов'язують з лат. *stupeo* «стояти нерухомо, заціпеніло, виглядати здивовано», лат. *stupidus* «вражений, здивований, дурнуватий», санскр. *stambh* «зупинити, знерухомити щось», *stabhda* «зупинений, загальмований, нечуттєвий» [DEE/Wed., v. 2: 658].

Українська мова. У сфері «розумний» тут виявлено лише один ад'єктивний семантичний кваліфікатор. За даними ЕСУМ, **розумний** (від прасл. *умь*, де корінь *у* сягає індоєвр. **au* - «сприймати органами чуття, розуміти»), споріднене з лит. *aumió* «розум, інтелект», сх.-лит. *au menis* «пам'ять», *omenis, ómena* «свідомість, почуття», *omē* «інстинкт», далі, можливо, зі ст.-слов. *ъввити* «явити» від прасл. **(j)aviti (se)* [ЕСУМ, т.6: 31-32]. Словник Я.Рудницького слово не містить.

До опорних ад'єктивних семантичних кваліфікаторів сфери «нерозумний (дурень)» належать **дурний** та **тупий**. Ад'єктив **дурний** етимологічно пов'язаний із праслов. *durъ (durъnъ)*, яке виводять з індоєвр. **dheur-*, суфіксального розширення **dheu-* «дути, швидко рухатися». Зіставляють з прус. *dūrai* «полохливий», лат. *furo* «шалію; збурююсь», лит. *radūrtai* «стрімко», *radūrmi* «бурхливо, поривчасто» [ЕСУМ, т. 2: 147]. Я.Рудницький також пов'язує **дурний** з прасл. **durъ*, проводячи паралелі зі старопрус. *dūrai* «безстрашний», лит. *radurmai, -mi* «знаходиться за тобою», грец. *thoūras, thoūris* «агресивний», санскр. *dhōrati* «він іде» [ЕСУМ/Рудн., т. 1: 229]. Ад'єктив **тупий** виводять із прасл. **topъ*, зауважуючи на відсутності загальноприйнятої етимології. Також виявляють паралелі з лит. *tempti, tampųti* «тягнути, натягувати, розтягувати» та *tiept* «натягувати», давньоісл. *þambr* «товстий, надутий». Існує думка про зв'язок з прасл. *stopa* «стопа, ступня», споріднене з давньовірхньонім. *stumpt* «скалічений, тупий» та *stumbal* «обрубок, обрізок» [ЕСУМ, т. 5: 677]. Словник Я.Рудницького [ЕСУМ/Рудн.] ад'єктив **тупий** не містить.

Російська мова. До опорних ад'єктивних семантичних кваліфікаторів сфери «розумний» у російській мові належать **умный** та **разумный**. **Умный** спільнослов'янське, етимологічно пов'язане з прасл. *умь*,

споріднене з лит. *aumió* «розум», сх.-лит. *aumenis* «пам'ять», *omenis*, *oumena* «свідомість, почуття», *ota*, *ots* «розум». Передбачають, що в слові той самий корінь, що й у ст.-слов. *являться*. Давньоруське – *умь* «ум, душа, думка, розуміння» [ЭСРЯ/Фасм., т. 4: 161; КЭССРЯ/Шан.: 465]. **Разумный** запозичене зі ст.-слов. замість питомо російського **розумь* (пор. укр. *розум*, чес. *rozum*). У старослов'янській мові похідне від *умь* [ЭСРЯ/Фасм., т. 3: 435; КЭССРЯ/Шан.: 341].

До опорних ад'єктивних семантичних кваліфікаторів сфери «нерозумний (дурень)» належать *дурый*, *глупый*, *тупой*. Ад'єктив **дурый** є базовим для похідного *дурак*¹². Походить із форми, спорідненої з укр. *дурний* «розумово обмежений, тупий, божевільний», білор. *дурны́*, *дурь*. Споріднене з лит. *su radūrti* «бурхливо, стрімко», *dūrti* «колоти, жалити, вдарити», *radūrtai* «поривчасто», д.-пруськ. *dūrai* «дикий, безлюдний», грец. *θοῦρος* «бурхливий, напористий, дикий», *θοῦρις ἄλκη* «бурхлива, шалена, несамовита сила» [КЭССРЯ/Шан.: 341; ЭСРЯ/Крыл.: http://gufo.me/krilov_a; ШЭСРЯ/Шан.: 97]. О. Преображенський висловлює сумнів щодо зв'язку з санскр. *dhvāratī* «шкодити (спокусою)» та *dhvarás* «демон». Проте вважає, що спорідненість з лат. *furo* «буря» та нім. *zorn* вказує на зв'язок із «дути» [ЭСРЯ/Преобр., т. 1: 203].

Щодо ад'єктива **глупый** (з прасл. **glu-рь*) дослідники припускають спорідненість з давньоісл. *glōpr* «ідіот, дурень» та прасл. **glu-хь* (того, хто є глухим, часто вважають дурним, пор. *олухь* з *оглухь*) [ЭСРЯ/Фасм., т. 2: 417; ЭСРЯ/Шан.: 105; ЭСРЯ/Преобр., т.1: 129; ТСРЯ/Швед.: 162]. **Тупой** етимологічно пов'язують з прасл. **torь*, зближують з індоєвр. **stemp-*, **stemb-*, давньоісл. *þambr* «товстий, надутий», давньовірхньонім. *stumpt* «спотворений,

¹² **Дурак** етимологи визначають як похідне від *дурый* «дурний», з тим же коренем, що й лит. *dūrti* «колоти, жалити, вдарити». Вихідне значення — «вжалений, покусаний», потім — «скажений, божевільний, хворий» (від укусу і т. д.) і далі — «дурний», пор. чес. *durný* «дурний, божевільний», рос. діал. *дурной* «дурний, скажений, божевільний, хворий, дикий» [ШЭСРЯ/Шан.]. У словниках засвідчено з 1704 року, прикметник *дурацкий* – з 1780. З прасл. **дура* «сердита, зла, нерозумна людина», співвідносне з **дурь*, що походить з і.-є **dhouro* «злий дух», похідного з суф. *-r-* від основи **dhou*, представлені у прасл. **духь*, **дути* (пор. даньоінд. *dhamati*, лит. *dumiù*, *dūmiti* «дути» [ЭСРЯ/Шан.: 250]).

тупий» та *stumbal* «обрубок, обрізок», нижньонім. *vertum-meln* «калічити» [ЭСРЯ/Фасм., т.4: 122; ЭСРЯ/Шан: 455; ЭСРЯ/Преобр., т. 3: 18].

Чеська мова. До опорних ад'єктивних семантичних кваліфікаторів сфери «розумний» тут належать *chytrý* та *rozumný*. Етимологічні словники чеської мови кваліфікують атрибутивний кваліфікатор *chytrý* як спільнослов'янський: пол. *chytry*, рос. *хитрый*, укр. *хитрий*, ст.-сл. *chytrъ*. Прасл. *chytrъ* від **chytati*, питомо – швидкий у рухах → швидкий у сприйнятті, мисленні, розумний, кмітливий (пор. лит. *kutrus* «швидкий, рухливий») [ČES/Rejz.: 232; ESJČ/Hol.: 146]. У той час як в російській та українській мовах подальший семантичний розвиток атрибута призвів до появи значення «підступний, лукавий», у польській та чеській його семантика ідентична. В. Махек, стверджуючи, що у багатьох мовах *chytrý* пов'язане із семантикою «знаючий, обізнаний», заперечує можливість його походження з **chytati* [ESJČ/Mach.: 212]. Такої ж думки Й. Голуб та С. Лиєр [SESJČ /Hol.: 207].

Атрибутивний кваліфікатор *rozumný* етимологи вважають спільнослов'янським: пол. *rozum*, рос. *разум* (з церковнослов. *razum*), укр. *розум*, ст.-сл. *razumъ*. Прасл. **orzumъ*, утворено від **orz* (трансформованого у *roz*) та **umъ* (від *uměti*), де префікс *roz-* виражає здатність до мислення. *Umъ*, своєю чергою, походить від індоєвр. **au-mo* «осмислювати, сприймати осмислено» (пор. лит. *aumió* «розум, сприйняття» від індоєвр. **au-mens* «пам'ять», пор. лат. *oma, oms* «розум») [ČES/Rejz.: 542, 690; ESJČ/Hol.: 402; ESJČ/Mach.: 669; SESJČ/Hol.: 497].

Опорними ад'єктивними семантичними кваліфікаторами сфери «нерозумний (дурень)» є *blbý*, *hloupy*, *tupý*. Атрибутивний кваліфікатор *blbý* є за походженням власне чеським, від звуконаслідувального **bьlb*, **bolbol* (**bolbol* > *blab*), пор. *blábolit*, *blebtat* «бубоніти») із семантичним зміщенням «той, що говорить нерозбірливо», пор. *barbar* → «дурень», словац. *bébec* «дурень» [ČES/Rejz.: 82; ESJČ/Hol.: 70; SESJČ /Hol.: 99]. В. Махек припускає наявність прасл. **bьlbъ*, спорідненого зі староірл. *borb* та його похідними *burbe*, *burpe* «дурниця», лат. *bablus* «заїка», латис. *stubus* «сліпий,

кульгавий», *stublūt* «оглушити, вдарити» з лат. *stultus* «наївний, дурний» [ESJČ/Mach.: 56].

Атрибут *hloupy* є за походженням спільнослов'янським, прасл. **glu-pъ* > з індеєвр. **ghleu* «веселитися, жартувати» (пор. староірл. *gléo* «радість, радощі»). Ймовірний зв'язок із *hluchý* (пор. словен. *glûp* «дурний» і «глухий», нім. *dumm* «дурний», англ. *dumb* «німий» із семантичним зміщенням «той, що недочуває» → «нетямущий» → «дурний». Й. Рейзек схиляється до думки про те, що праслов. **glupъ* є експресивною формою від **gluchъ* [ČES/Rejz.: 203]. Й. Голуб та Ф. Копечний звертають увагу на зв'язок зі староісл. *dlōpr* «ідіот» [ESJČ/Hol.: 124], В. Махек – з ісланд. *kloufi* «бик, неповороткий, дурень» [ESJČ/Mach.: 169].

Атрибут *tupy* етимологи вважають спільнослов'янським і виводять із праслов. **topъ*, церк.-слов. *topъ* – питомо «пригнічений, збитий, побитий» (*tupiti* «кóпати, бити кого-небудь ногами», споріднене з нім. *stumpf* (>*stampten* «бити, товкти») [ČES/Rejz.: 683; ESJČ/Hol.: 396; ESJČ/Mach.: 661; SESJČ /Hol.: 494]. Й. Рейзек висуває ще одну версію, що пов'язує *tupy* зі староісл. *þambr* «товстий, надутий» [ČES/Rejz.: 683].

Наступним етапом аналізу стане пошук типологічного в системі опорних ад'єктивних семантичних кваліфікаторів сфери «розумний» та «нерозумний (дурень)» з семантико-етимологічного погляду. Використовуючи елементи аналітичного та аплікативного порівняльного аналізу, спробуємо виявити спільне, що має місце у формі та семантиці вихідних (загальних) та етимологічних значень¹³ ключових для даного дослідження слів **розумний – нерозумний (дурний)** як ад'єктивних семантичних кваліфікаторів. Нашим завданням буде з'ясувати збіги і

¹³ У Передмові до Етимологічного словника германських мов В.В.Левицького [ЭСГЯ/Лев., т. 1: 24-25] прийняте нами у дослідженні поняття *формально-семантична домінанта* формується на підставі об'єднання *вихідних (загальних) значень* – таких, що об'єднують більшість розглянутих у даному гнізді значень певною спільною семою або головним значенням, щодо якого усі інші зіставлювані форми є другорядними, похідними, такими, що виникають на основі головного значення. Вихідне (загальне) значення формується на підставі етимологічних значень. Під *етимологічним значенням* В.В.Левицький розуміє гіпотетичний конструкт, мотив, етимон, покладений в основу найменування, котрий не завжди збігається з вихідним значенням або хоча б з одним із реально зафіксованих значень у розглянутому гнізді, проте безумовно відповідає цьому вихідному (загальному) значенню. Наприклад, для герм. **beran- /bernu-* реконструюється вихідне значення «ведмідь», натомість етимологічним значенням цього слова є «коричневий» (< і.-е. **bher-* «блискучий, світло-коричневий»).

розбіжності у системі таких кваліфікаторів у мовах, що вивчаються. Першим кроком буде систематизація матеріалів «Семантичного словника», що є частиною «Етимологічного словника германських мов» В. В. Левицького [ЭСГЯ/Лев.]. Другим кроком – випрацювання типологічної моделі формально-семантичних етимологічних доміант у системі найменувань розумного – нерозумного (дурня) в усіх зіставлюваних мовах з урахуванням даних етимологічного аналізу відповідних атрибутивних кваліфікаторів у слов'янських (українській, російській та чеській) мовах. Тут працюємо за принципом семасіологічних паралелей [ИЭССАЯ/Мак.: 5-6]: атрибути, синонімічні англійським у споріднених і неспоріднених мовах (міжмовні синоніми), можуть виявляти семантичний розвиток, аналогічний до семантичного розвитку аналізованих атрибутів англійської мови.

У германських мовах, зокрема й у англійській, маємо такі *формально-семантичні доміанти* у низці ад'єктивних семантичних кваліфікаторів сфери «розумний»¹⁴.

Trōd- «розумний» (нідерл. *vroed* «мудрий», давньоверхньонім. *trad* < герм. **trōd* «бути розумним», лит. *prōtas* «розум»).

Klōg- / klōk- «вправний, хитрий». Слова зі значенням «розумний» регулярно розвиваються на базі значення «різати» (лат. *scītus* «розумний, вправний» < **skei* «розщепляти, різати», пор. нім. *klug* «розумний», нідерл. *kloek* «міцний, сильний, сміливий»).

Knā- / kan- / kun- «знати, вміти» (англ. *keen* «гострий», давньоангл. *cēne* «зухвалий, сильний», давньоісл. *kænn* «розумний, вмілий», герм. **kōnjaz* «вмілий, знаючий» («досвідчений в бою» > «сильний, мужній» < і.-е. *gnō-* «знати»).

Skī- / skai- / ski- «різати, відділяти» (давньоангл. *ga-skād* (< **skaid-*) «розумний», нім. *gescheit* (< **skīd-*) «розумний, толковий»).

Smiug- /smug- «повзти» (давньоангл. *smēag* «розумний, винахідливий», англ. *smūgan* «повзти»).

¹⁴ У ЕСГМ/Лев. слов'янські паралелі наводяться лише принагідно.

Swinþ- / sund- «сильний» (давньоангл. *swīð* «сильний, строгий», давньоісл. *svinnr*, *swīð* «швидкий, розумний», герм. **swinþa-* «сильний»). Реконструкція: той, що швидко пересувається – бадьорій – рухливий – здоровий – розумний.

Sne-, speh- / spæh- «дивитися, спостерігати» (англ. *spy* < запозичене з старофр. *espier* < лат. *specere* «дивитися», *speculum* «дзеркало», нім. *spähen* «шпигувати, спостерігати»). Тут, за В. В. Левицьким, можливі два шляхи семантичного розвитку. Звичайно і небезпідставно семантику «дивитися, спостерігати» пов'язують із коренем *sne-* зі значенням «нюхати» > той, що винює, нишпорить > розрізати і різати > жвавий, прудкий > розумний. Також *sne-* має значення «сопіти» (зв'язок з семантичним компонентом «ніс»).

Snūð- «швидкий, бистрий» (давньоангл. *snūd* «поспіх», *snotor* «розумний», давньоісл. *snūðigr* «бистрий», *snotr* «розумний», гот. *snutrs* «розумний», давньовірхньонім. *snottar* «розумний»).

У сфері «нерозумний (дурний)», за даними словника В. В. Левицького, виявлено такі формально-семантичні домінанти:

Дурний¹⁵ на формально-семантичному рівні етимологічного аналізу пов'язується з:

Deus- /daus- /dus- /dūs- «дух, дихати, думи, оглушений» (нім. *tor* «дурень, блазень», старовірхньонім. *tōre* (субстантивований прикметник «дурний», первинно «оглушений» < герм. **dauz-* «оглушений»). У рос. та укр. *дурь* «дурощі, дурний» < і.-с. **dho -r-* той самий корінь, що й «думи», але з іншим суфіксальним розширювачем; англ. *doze* «дрімати», *dizzy* «той, що відчуває запаморочення», давньоангл. *dysig* «простодухий, дурнуватий», старовірхньонім. *dūsich* «одурманений, схильний до запаморочень», норв. *dūsa* «дрімати», герм. **dus-* / *dūs* «оглушений», старовірхньонім. *twās*, *dwās* «дурень»).

¹⁵ Оскільки в українській мові значення рос. *дурак* та *глупый* суміщуються в одному «дурний», запропоновані В. В. Левицьким семантичні рубрикатори *дурак* та *глупый* буде об'єднано в один – *дурний*.

Dwel- /dwal- «одурманювати» (англ. *dwale* «сонний дурман, запаморочення», *dule* «дурний, простодухий», давньоангл. *dwala* «запаморочення», *dwolma* «оглушення, запаморочення», давньоісл. *dull* «глупота», гот. *dwals* «дурний < герм. **dwel-* / *dwal-* / *dwul-* / *dul-*«запаморочувати», лит. *dūlis* «туман» < і.-є. *dhūl* «бути темним», гот. *dwalmōn* «бути божевільним»).

Наім – «село, сім'я»; пов'язується з давньоісл. *heimskr* «дурний» (< той, що живе на одному і тому ж самому місці).

Маїд- «скалічений» (англ. *mad* «божевільний», давньверхньонім. *gimeit* «дурний», давньоісл. *meiða* «калічити» < герм. **maīðaz* «скалічений». В. В. Левицький уважає, що до цього гнізда тяжіє «дерев'яна семантика» дурня: давньверхньонім. *meit* «дерево», давньоінд. *mēthī* «стовп». Цей корінь можна реконструювати як «загострений у вигляді конуса стовбур дерева, кіл»).

Мел- /mal- /mul- «молоти» (англ. *meal* «мука», герм. **melwa* «розтерте, подрібнене зерно, мука», давньверхньонім. *malan*, швед. *mala*, давньоісл. *mala* «молоти», лат. *molere* «молоти»). В основі усіх цих гнізд лежить поняття «подрібнений, розм'якшений» (> дурний, неясний)).

Сәл- «придатний, простий» (англ. *silly* «дурний, простий, простакуватий», давньоангл. *sælig* «придатний, щасливий, невинний, простий, дурний», нім. *selig* «блаженний», давньоангл. *sæld* «щастя, блаженство», давньоісл. *sæld* «щастя»). Для германських мов В. В. Левицький реконструює ланцюжок «цілий, надійний» > «придатний» > «щасливий, блаженний» > «простий, невинний, дурний» на підставі розвитку семантики давньоангл. *sælig*).

Снер- «бурчати, бубоніти, гарчати» (староверхньонім. *narro* «дурень, блазень» (пор. індоєвр.**sner-* звуконаслідування)).

Wær- «вірний; довіра; довірливий, наївний» (давньоангл. *eal-werlice* «дружелюбно, добропристойно», гот. *alla-wērei* «наївна доброта», нім. *albern* «дурний, дурнуватий», давньверхньонім. *miti-wāri* «м'який, покірливий»).

Атрибут **тупий** на формально-семантичному рівні етимологічного аналізу пов'язується з:

Blind- «*с л и н и й*» (англ. *blunt* «тупий» (< «сонний, оглушений; мутний»), гот. *blaundan* «поєднуватися, змішуватися», давньоісл. *blanda* «змішувати», давньовірхньонім. *blantan* «каламутити, змішувати», давньоісл. *blunda* «заплющити очі», швед., дан. *blund* > з англ. *blunder* «робити грубу помилку»; пор. рос. *блудить*).

Demp-/ damp- /dump- «*п а р и т и , к у р і т и , д и м і т и , б у т и з а д у ш л и в и м*» (англ. *damp* «пара», староангл. *dampren* «душити», давньоісл. *dhámati* «дме, віє», староірл. *dem* «темний, чорний», лит. *dùmti* < **dhem(ə)* «куріти, диміти», англ. *dumps* «смуток», нім. *dumpf* «глухий, тупий»).

Slæw- «*в ' я л и й , л і н и в и й , п о в і л ь н и й*» (англ. *slow* «повільний», давньоангл. *slāw* «лінивий, в'ялий», давньосканд. *slēu* «тупий», давньовірхньонім. *slēo* «тупий, безсилий», давньоісл. *slær* «тупий» < герм. **slēwaz*, і.-є. **slēyos*. Походження неясне. За даними психолінгвістичних експериментів, звуки [s], [l] та звукосполучення [sl], [š] мають символічне значення «повільний». Найімовірніше, *slæw-* < і.-є. **sel-* «відпускати, розслабляти». Сюди ж, можливо, належить і швед. *slö* «тупий»).

Stap- / stōp- / stump- «*т о в к т и*» (англ. *stamp* «тупати, товкти», давньоангл. *stempan* «товкти в ступі», давньоісл. *stappa* «трамбувати, ступати, штовхати донизу», нім. *stumpf* «тупий», *Stumpf* «пень, обрубок», давньовірхньонім. *stumpf* «обрубок, пеня», новолат. *stomp* < герм. **stump*).

Як бачимо з семантико-етимологічного аналізу, вихідні смисли основного значення «розумний» - нерозумний (дурень)» етимологічно не можна вважати протиставленими. Таке протиставлення лише окреслюється у англійській мові: розумний – швидкий у рухах, дурний – нерухомий. Пізніше у мовній картині світу носіїв мов відбулися перетворення, які умовно можна назвати мовною оцінною поляризацією *розумного* – *дурня*. Те, що питомо було нейтральним, у аксіологічній рефлексії стає оцінно маркованим, специфікованим з погляду того чи іншого полюса: ознаки «швидкий», «розщепляти, розділяти (на окремі

фрагменти)» притягуються до полюса «розумний», ознаки «повільний», «молоти (отримуючи гомогенну (нерозділену) масу)» - до полюса «нерозумний (дурень)». Таким чином, ціннісна маркованість форми може бути пов'язана з тим, що у ряду близьких за змістом слів відбулася диференціація «оцінюване позитивно» - «оцінюване негативно». Г. Е. Крейдлін, аналізуючи метафоричне значення лексико-семантичної групи, названої ним «деревяшки» (рос. *столб, бревно, чурка, чурбан*), доходить висновку, що фізична неактивність, тупість осмислюється як «розумова нерухомість», а нечуйність – як «психічна нерухомість» [Крейдлин 1990: 135].

Загалом з семантико-етимологічного погляду можна говорити про такі вихідні смисли¹⁶ у окремих мовах. На позначення **розумного** в **англійській** мові – це *швидкий у рухах, схоплювати, жваво, різати (розсікати, розділяти), болючий, різкий*; в **українській** – *свідомість, сприйняття, пам'ять*, в **російській** – *свідомість, сприйняття, пам'ять, інстинкт*, у **чеській** – *швидкий, рухливий, схоплювати, осмислений, свідомість, пам'ять*. Такі смисли, як *свідомість, осмислення та пам'ять*, вочевидь сягають протосемантики «розділяти, відділяти, схоплювати». Зіставний аналіз свідчать про те, що семантико-етимологічними паралелями (типологічним) у порівнюваних мовах можна вважати семантику *розділяти, схоплювати, усвідомлювати* (раціональне сприйняття світу), натомість, наприклад, ознака *швидкий у рухах, рухливий* має місце лише у англійській та чеській мовах.

Семантико-етимологічний аналіз дозволив виявити на позначення **дурня** такі вихідні смисли: в **англійській** мові - *божевільний, ідіот; дути, надутий; оглушений, вражений, нерухомий*, в **українській** – *дути, швидко рухатися, шаленіти, збурювати; стрімко, поривчасто; ідіот; глухий, товстий; тупий, скалічений (обрубок, обрізок)*, в **російській** – *бурхливо, стрімко, різко рухатися; колоти, жалити, вдарити; бити, тиснути; дути, надутий; глухий; тупий, спотворений*, у **чеській** – *говорити нерозбірливо; скалічений, тупий*,

¹⁶ Семантико-етимологічні домінанти визначалися, з огляду на полімотивованість опорних значень, з урахуванням усіх виявлених етимологічних версій.

обрубаний; бити, товкти; дути, надутий; оглушений, вдарити; глухий; ідіот. Семантико-етимологічні паралелі на позначення **дурня** визначаємо за даними зіставного етимологічного аналізу. Ними можна вважати *дути, надутий* (семантика пустоти), *божевільний, ідіот* (семантика ментальної неадекватності), *оглушений, вдарений, глухий* (семантика «бити» щодо адекватності у сприйнятті світу), *тупий, обрубаний* (семантика не-цілого, відсутності чогось природного). Означені паралелі, як бачимо, виявляють рефлексії і у германських мовах.

В окремих випадках можна говорити про забуття словом свого «минулого»: амбівалентний образ дерева, який етимологічно виявлено у вихідних смислах на позначення і *розумного* [ИЭССАЯ/Мак.: 91], і *дурня* [ЕСГМ/Лев.: 369], зазнав, за образним висловом О. С. Яковлевої, «семантичної амнезії» [Яковлева: 55], переорієнтувавшись до негативного полюса оцінної шкали. Слід також зазначити, що системне протиставлення *людина - не-людина (тварина)*, котре в подальшому досить потужно розгортається в системах номінантів на позначення дурня в усіх досліджуваних мовах, на семантико-етимологічному рівні у жодній з мов не представлене.

2.2. Ономасіологічні парадигми як базові структури у процесі семантичного моделювання номінаційної сфери «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик»

При дослідженні семантичного розгортання слова наступні ланки, з одного боку, дають змогу пояснити і підтвердити раніше встановлені зв'язки, з іншого – утворення нових значень може здійснюватися як з урахуванням питомих закономірностей, так і на підставі специфічних для кожного мовної спільноти психологічних асоціацій, неоднакових для різних народів уявлень і понять, пов'язаних з характеристикою людини за її інтелектуальними ознаками, зумовленими тими чи іншими смисловими пріоритетами. Ономасіологічна парадигма (ОП) як системна сукупність найменувань людини за ознакою її

інтелектуальних здібностей, вибудована за семантико-ідеографічним принципом, являє собою, за концепцією дослідження, «зображувальне полотно», забарвлене в досліджуваних мовах у типологічні та генетичні кольори. Таке «зображувальне полотно» виразно представляє як множинність семантики, так і форм її вираження у системі лексичних та фразеологічних одиниць, що формуєть єдине ціле – ономасіологічну парадигму номінативних одиниць. Відтак, використання ономасіологічної парадигми як «зображувального полотна» є доцільним у процесі семасіологічного (дефініційного) аналізу семантики її складників з метою визначення та вивчення сітки опорних і неопорних мовних смислів та «вузлів смислів» цієї семантичної сфери. Ономасіологічні парадигми на позначення розумного та нерозумного (дурня) представлено у Додатку 1.

2.2.1. Кваліфікативна оцінна структура ОП «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик». Складники ОП на позначення людини за її інтелектуальними характеристиками як одиниці вторинної номінації буквально просякнуті оцінками, адже вони створені людиною не стільки для того, щоб описувати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати та виражати своє ставлення до нього [Маслова 2001: 269]. Т. В. Леонтєва зауважує, що дурні й розумники отримують величезну кількість найменувань, оскільки процес їх називання завжди пов'язаний із певним сплеском емоцій [Леонтєва 2008: 3]. На цій ділянці номінативної системи в усіх мовах спостерігаємо високу номінаційну щільність – у лексиконі звичайно активно ословлюється те, що є актуальним для людини (таких одиниць на матеріалі словників загального типу виявлено в англійській мові 275, в українській 314, в російській 291, у чеській 335).

Наявність розумових здібностей – найголовніша умова як існування homo sapiens - людини розумної, так і пізнання нею світу, тому таку характеристику визначатимемо як *онтологічну* [Карасик 1991: 291]. Перевага за розумовими здібностями є перевага за самою суттю людини. Дурень – це не лише

інтелектуальний, але й соціальний тип, його поведінка розцінюється як неналежна. Такі типи, за О.Клаппом, входять до числа соціальних ролей, що справляють вплив на людей [Klapp 1964: 43-50]. Суб'єкт-номінатор вкладає у номінант індивідуальні й суспільно узагальнені уявлення про цінності, загальноновизнані у певному лінгвокультурному колективі. У нашому випадку йдеться про *універсальні ціннісні норми*, втілені у національно-специфічному мовному позначенні розумного – нерозумного (дурня) на рівні складників ОП. Оцінка безпосередньо відображається у лексичному значенні аналізованих номінантів і спрямовує на номіната-адресата однозначні, загальноновизнані у колективі носіїв мови оцінні уявлення про об'єкт, перетворюючи їх на одиниці номінативно-характеризувальні.

Оцінка є спосіб реалізації цінності в процесі взаємодії людини з навколишнім світом. Оцінка здійснюється на підставі системи цінностей, об'єднаних у рамках аксіології - філософського вчення про природу цінностей як смислотвірних основ людського буття, що скеровують і мотивують людське життя та діяльність¹⁷. Відповідно, оцінку можна визначити як позитивну чи негативну характеристику предмета, пов'язану з визнанням чи невизнанням його цінності з позицій певних ціннісних критеріїв [Чуланова 2010: 128-134]. М. Рокіч уважає, що цінність — стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки або буття є індивідуально або соціально кращим порівняно з іншим способом поведінки або буття в аналогічній ситуації. Система цінностей є стійкою сукупністю переконань [Rokeach 1973]. Таким чином, цінність як позитивна значимість, норма буття речей проектується на норму певних якостей, відносин, поведінки тощо та бажаність – ідеал, максимум ціннісних показників, що відбивається у мовному (системному) значенні номінативної одиниці, яка здатна накопичувати кваліфікативно-прагматичний

¹⁷ У лінгвістичній аксіології важливо розмежовувати категорії мови та мовлення та відповідне значення векторів дослідження м о в л е н н я в о ї (контекстуальної, ситуативної, індивідуальної) о ц і н н о с т і, яку визначає безпосередньо автор повідомлення, і яка передає ставлення мовця до повідомлюваного в цілому чи до одного із компонентів ситуації, та м о в н о ї, закріпленої у мовному (системному) значенні номінативної одиниці. Така оцінка, безпосередньо відображена у лексичному значенні, викликає і в номінатора, і в номіната однозначні уявлення про об'єкт [Ивин 2006].

ілокутивний заряд. Цінність (аксіологічність) завжди зберігає момент належної норми, бажаності, тому складники ОП на позначення інтелектуальних характеристик людини можна вважати свого роду регулятивами.

У праці буде використано оцінну шкалу, в якій норма оцінки лежить не в середині шкали, а збігається з її позитивним краєм¹⁸ [Сепир 1934; Арутюнова 1988: 75-76; Телия 1986]. У такий спосіб буде врахована аксіологічність норми, яка сприймається як позитивне, бажане. Вона відображає загальнооцінне значення «хороший» - «поганий» та частковооцінні значення - інтелектуальну та нормативну оцінку [Арутюнова 1988]. Сукупність оцінних ознак у лексичному значенні слів творить аксіологічний кодекс мови, що складає ціннісну основу культури суспільства [Карасик 1991: 184].

Ономасіологічна парадигма як системна сукупність номінантів на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик структурується передусім за аксіологічною домінантою. Першим таксономічним кроком поділу множини таких мовних одиниць на підмножини у нашому випадку буде оцінне судження: наявність розумових здібностей (*розумний*) – норма, бажане → оцінний «плюс»; відсутність (недостатність) розумових здібностей (*дурень*) – аномалія, небажане → оцінний «мінус». Таким чином, ономасіологічна парадигма буде *поліцентричною* – вона матиме два ядра.

Дослідники вважають: позитивна оцінка може позначати як відповідність нормі, так і її перевищення, натомість негативна оцінка завжди позначає відхилення від норми. Оцінна поляризація у досліджуваних нами парадигмах є досить чіткою: негативна інтелектуальна характеристика, як зауважує В. І. Карасик, ніколи не переходить у позитивну частину шкали, натомість у інших випадках така закономірність може порушуватися (наприклад, у ряду характеристик *боягузство – сміливість – відчайдушність*, де відсутність

¹⁸ Шкала оцінок, точкою відліку якої є «нульова оцінка» [Вольф 2002; Хидекель, Кошель 1983: 11-16], з огляду на аспектуальність нашого дослідження виявилася неприйнятною: «середнє», «індиферентне» скоріше позначає щось негативне (з погляду оцінки), ніж представляє нейтральну характеристику об'єкта оцінки [Quinn 1991: 71-77].

сміливості оцінюється так само негативно, як і її надмірна наявність). Про надмірний розум говорять лише в іронічному сенсі. Дурням протиставляються розумники, всезнайки – ті, хто претендує на особливий розум і особливі знання, але насправді їх не мають. Володіти знаннями – це позитив, тому тут під сумнів ставиться або сама наявність знань, або їх якість. Проте такі люди вважають, що вони розумніші за інших [Карасик 1991: 273]. У межах кожної із оцінно протилежних угруповань ОП можна говорити лише про певну градацію, різну міру інтенсивності ознаки у напрямку її підсилення до рівня генералізації: *pinhead* «a rather stupid person»; *imbecile* «a very stupid person» [Карасик 1991: 273].

У інтелектуальних характеристиках *розумний* – *дурень* потенційно не закладена ідея амбівалентності¹⁹. Позитивнооцінна ознака може лише дещо модифікувати свій знак: **англ.** *egghead, too keen by half, wise guy, wise head*, **рос.** *умник, заумник, мудрила*, **укр.** *мудрий, мудрагель, мудрагень, мудрак, філософ*, **чес.** *mudrák, mudroch, přemysl, rozumář, rozumováč, rozumbrada, rozumpata*. Така людина визначається суспільством як дивак, своерідна людина, але не як дурень: це мрійник, філософ, схильний до роздумів, схиблений, який має надзвичайну пристрась до розмірковування.

Негативна оцінка є більш стабільною. З-поміж номінантів дурня практично немає амбівалентних одиниць ані з погляду семантики, ані з погляду амбівалентної оцінки цієї характеристики представниками різних культурномовних суспільств: дурень в усіх мовних іпостасях – це погано. Тому номінанти розумного, що знаходяться на позитивному полюсі шкали оцінки, та номінанти дурня, що знаходяться на протилежному, можна, услід за В.М.Карасиком, вважати відповідно *тонтологічними меліоративами* і *онтологічними пейоративами*. Номінанти дурня вчений залучає до статусно-

¹⁹ Такі факти можемо спостерігати лише у окремих специфічних дискурсах. Наприклад, у фольклорі *дурень* – завжди розумний, кмітливий, винахідливий (пор. рос. *Иванушка-дурачок*; чес. *hlouř Honza*). У рефлексивному вживанні *дурень* (людина сама про себе: *Який же я був дурень!*) – той, хто вчинив дурість, проте усвідомив це, а отже, порозумнішав. Номінанти дурня з суфіксом зменшено-пестливого значення нівелюють негативну оцінку в інтимному спілкуванні, набуваючи статусу жартівливих чи ласкавих характеристик (пор. рос. *Эх ты, дурачок!*; укр. *Дурнику ти мій дурнику!*; чес. *Jsi můj hlupáčku jeden!*). В англійській мові у цій функції можуть виступати одиниці *silly-billy, fool, idiot* [Карасик 1991: 291].

оцінних найменувань, визначаючи їх як образливі слова, чи інвективи. Під образою він розуміє будь-яке визнання неспроможності людини, зокрема й до інтелектуальної діяльності²⁰. Інвектива *Ти дурень!* констатує, на його переконання, безумовно нижчий соціальний статус адресанта порівняно з адресатом. Суб'єкта іменування переповнюють почуття неповаги до людини, яка вербально оцінюється як розумово неповноцінна. Форма таких вербалізованих оцінок – це експресивно висловлене звинувачення у розумовій неповноцінності, неспроможності, що є сильним засобом прагматичного впливу [Карасик 1991: 291-292].

Негативний полюс оцінної шкали у нашому випадку визначається значно вищою густиною ословленості, ніж позитивний (приблизне співвідношення $2,5^{21} < 3:1$)²². Значна перевага у бік негативного полюса оцінки закономірна, оскільки оцінні парадигми «на частіше організовані асиметрично, з відхиленням у бік негативної оцінки, з широким спектром емоційних реакцій» [Резанова 1995: 71; див. також Мокиєнко 2007: 52]. Жодна інша семантична область не має стільки словесних репрезентацій на одиницю смислу [Березович, Леонтьєва 2004: 137].

Номінативні одиниці, зосереджені навколо оцінного «мінуса», визначаються потужною прагматикою [Апресян 1995: 135-155; Складарська 1997: 6-13; Дуличенко 2000; Архангельська 2007: 136]. Г. М. Складарська під прагматичним компонентом словника розуміє суму конотацій (соціальних, культурних, етичних, історичних, емотивних, оцінних, асоціативних), а також специфіку семантики (особливості денотативної спрямованості) – усі численні

²⁰ Пор. розуміння Л.В.Дуличенко образливих слів як таких, що з огляду на *сприйняття їх об'єктом мовлення* можуть його засмутити, викликати почуття гіркоти та болю. У разі, якщо такі слова виступають з підсиленням значенням, вони можуть трактуватися як лайливі [Дуличенко 2000: 8]. Пор. синонімічний ряд *ображати* (зневажливим словом чи вчинком) *принижувати*, *зневажати*, *зачіпати* когось, *вражати* розм., (морально) *кривдити*, *вражати словом* [ССУМ/Пол.].

²¹ Т.В.Леонтьєва, досліджуючи інтелект людини у мовній картині світу на матеріалі діалектних, просторічних і жаргонних одиниць російської мови, говорить саме про таке співвідношення [Леонтьєва 2008: 18], інші дослідники, аналізуючи інший мовний і мовленнєвий матеріал, визначають співвідношення позитивно оцінних і негативно оцінних найменувань людини за ознакою її інтелектуальних характеристик на матеріалі інших мов як 3:1 [Архангельська 2007: 304-354; Карасик 1991: 270].

²² За підрахунками В. М. Карасика, здійсненими вченим на підставі аналізу 1652 одиниць англійської мови зі статусно-оцінним значенням, найменування дурня опиняється у пріоритетній пейоративній зоні на першому місці (150 одиниць) [Карасик 1991: 270].

й різноманітні елементи, що супроводжують лексичне значення (і частково залучені до його структури) та несуть інформацію про оцінку [Скляревская 1997: 6].

Системи найменувань дурня є за своїми семіотичними параметрами знаками ілокуції, спрямованими на перлокутивний ефект. Тут важливою виявляється роль номінатора – людини, що таке найменування «створила». Сам вибір порівнюваного (номінат та його образ) здійснюється з певним номінаційним і прагматичним завданням – інтенсифікувати у номінанті потенційний позитивний чи негативний смисл з надією на перлокутивний ефект. Прагматична інтенція номінатора у такого типу найменуваннях, на думку А. М. Архангельської, – через пошук відповідного імені на позначення свого почуття-ставлення спонукати номіната до самопереоцінки та відповідних дій з приводу бачення себе у своєму дзеркальному відображенні. Образ самого себе спонукає адресата до певного почуття-реакції «у відповідь» саме через стимулювальний вплив образного представлення позначуваного [Архангельська 2007: 273]. Прагматична інтенція номінатора може бути відтворена у процедурному записі (як його бачить В. М. Телія): знай, що X інтелектуально неспроможний (ти знаєш, що це погано), уяви, що X – **англ.** *feather-brain, Tom fool, poor fish*, **укр.** *баран, довбешка, осел, розмазня, лантух з соломною, осяче вухо*, **рос.** *дебил, дерево, козел, лапоть, чурка, олух на двух копытах, пень в два обхвата*, **чес.** *buvol, buchta, dřevák, hovado, chomout, kapoun, jelito kroupový, dutá palice, telecí mozek*, порівняй своє почуття-ставлення до цього уявлення з почуттям-ставленням номінатора - відчуй відразу до самого себе – не будь таким!

Виходячи із специфіки досліджуваного матеріалу, доцільним є визнання тези Ш. Баллі про денотативну (об’єктивну) та емоційну (суб’єктивну) оцінку. Тим більше, що вчений, розглядаючи поняття суб’єктивної оцінки та її різновидів, залучає до її розуміння й елементи об’єктивної оцінки [Балли 1961: 208]. Як уже зазначалося, складники ОП на позначення людини за ознаками її інтелектуальних характеристик буквально просякнуті оцінками, які є по суті

аксіологічними. У межах таких одиниць можна говорити про два типи ціннісних відношень.

Аксіологічне ціннісно-оцінне відношення виявляється через зв'язок з його характеристикою, що оцінюється позитивно чи негативно на підставі суспільної думки соціуму про хороше і погане. Оцінка у такому разі займає вершинну позицію у семантиці найменування. *Аксіологічне емотивно-оцінне відношення* є свого роду двовершинним. Це оцінка вже оціненого, так би мовити, «додатковий смисл» [Телия 1986: 42], що нашаровується на об'єктивний зміст денотата. Тут суміщуються два види оцінного відношення: одне – аксіологічне, нормативно ціннісне відношення до ознаки адресата іменування, виділеної об'єктивно, інше – почуття-ставлення у тій же площині, але за ознакою, виділеною як внутрішня форма. Емоційно-оцінне відношення корелює з асоціативно-образним компонентом, імплікованим внутрішньою формою, яке і є тією «додатковою» ознакою до ознаки, що потрапляє у фокус об'єктивної оцінки. Обидва типи відношень можуть проектуватися як на клас предметів, так і окремі ознаки представників класу. Водночас на рівні складників ОП маємо виразну взаємодію раціонального, об'єктивного (емоційно-логічне відношення) та емоційного: мотивом номінації може виявлятися й об'єктивна ознака із подальшою її емоційною оцінкою²³.

На таких засадах на підставі аналізу складників ОП «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» у досліджуваних мовах виокремлюємо два типи оцінки.

Аксіологічна оцінка за об'єктивною ознакою. Цей тип номінантів зорієнтований на раціональну оцінку, яку дослідники традиційно пов'язують з поняттям стереотипа, використовуваного у логічних теоріях оцінки [Ивин 1970], – «сприйманого у даній мовній культурі семіотично значущого еталона,

²³ З метою розрізнити у аналізі об'єктивний і суб'єктивні чинники [Телия 1986: 16; Колшанский 1975; Варина 1976: 233-244] В. І. Шаховський пропонує емоційно-логічне та емоційне відношення до позначуваного вважати окремим компонентом лексичного значення [Шаховский 1983: 18]. У межах пейоративів В. М. Красик також пропонує виокремлювати негативне (констатувально-описове) і негативно-оцінне значення. Перше має переважно логічну природу і моделюється у лексичній семантиці за допомогою шкали контрастування [Карасик 1987], друге є експресивно-емоційним [Сафонова 1985; Шибаева 1988; Чеславская 1989].

чи зразка норми» [Телия 1981: 25]. За О. А. Івіним, стереотипи – це сукупності емпіричних властивостей, які повинні бути притаманні речам або подіям у їх ідеальному чи принаймні нормальному стані [Ивин 1970: 38]. Стереотипи каузують оцінку, що має у такому разі раціональні підстави. У нашому випадку йдеться про аксіологічне нормативно-ціннісне бачення *розумного* як норми та *дурня* як анти-норми їх проявів у об'єктивному світі. Ознака, покладена у даному разі в основу іменування, є ознакою, *внутрішньо властивою об'єкту* (вродженою чи набутою). Оцінне значення є похідним від дескриптивного. Оцінність тут визначається суспільною думкою та її елементом – аксіологічним судженням: те, що складає цінність для суспільства – позитивне, те, що не складає такої цінності – негативне.

До **першої групи** належать *антропоназви за квалітативною аксіологічно оцінною об'єктивною ознакою*. Вони містять:

- ознаки-властивості, що корелюють із семантичними сферами, дотичними до як до сфер «розум», «інтелект», «мислення»: **англ.** *sage, a wise man, a man of wisdom, intellectual*, **укр.** *місливець, розумець, розумник*, **рос.** *мыслитель, разумник, умник, умница*, **чес.** *hloubal, hloubavec, chytrák, mudrc, rozumář, rozumec, rozuma*, так і до протилежних сфер на шкалі оцінок: **англ.** *fool*, **укр.** *глупак, дурень, дурило, дурко, дурнило, недоумок, нетяма, придурок, тупець, тупиця*, **рос.** *глупец, дурак, дуралей, дурачина, дурень, придурок, тупец*, **чес.** *blb, blboun, hlupák, hlupec, nerozuma, pitomes, tupes*.

- ознаки-властивості, пов'язані із вродженими надстандартними розумовими здібностями (**англ.** *genius, phenomenon, a child prodigy, a wonder boy*, **укр.** *вундеркінд, геній, талант*, **рос.** *вундеркінд, гений, самородок, феномен*, **чес.** *genius, inteligent, talent*);

- ознаки-властивості, пов'язані із вродженими чи набутими душевними вадами, що унеможливають наявність чи розвиток розумових здібностей (**англ.** *moron, imbecile*, **укр.** *дебіл, дурник, ідіот, кретин, недоумок, недоносок*, **рос.** *дебил, дурачок, идиот, кретин, примитив, юродивый, блаженный*, **чес.** *blázen, idiot, jurodivý, kretén, bloud, pošetilec*).

- ознаки-властивості, що експлікують освіченість/неосвіченість як причину високих/недостатніх розумових здібностей (**англ.** *a man of wide reading, a man of science (learning)*, **укр.** *інтелектуаліст*, **рос.** *интеллектуал*, **чес.** *intelektuál* ↔ **англ.** *ignorant, illiterate*, **укр.** *неук, невіглас*, **рос.** *неуч, недоучка*, **чес.** *ignorant*);

- ознаки-властивості, що мотивують наявність належних розумових здібностей унаслідок літнього віку та відсутність (недостатність) унаслідок недорослого: **англ.** *lose your marbles*, **укр.** *недоросток*, **рос.** *недоросль, несмышленный*.

- ознаки-властивості, що мотивують відсутність належних розумових здібностей соціальним чи психологічним чинником: **англ.** *crazy as loon*, **укр.** *селяк, селюх, простак*, **рос.** *деревенщина, деревня, простак, наивняк*, **чес.** *omezeneč*).

Окрему групу тут творять *антропоназви за квантитативно-квалітативно аксіологічно оцінною об'єктивною ознакою*, оцінювані з погляду зміщення наявності розумових здібностей та проявів поведінки розумного у бік нестандартності, нестереотипності, «дивності». У порівнюваних мовах людина, схильна до надмірного розмірковування, мудрування - **англ.** *philosopher*, **укр.** *мудрій ірон., мудрагель ірон., мудрагень ірон., мудрак ірон., філософ ірон.*, **рос.** *умник ірон., заумник, мудрила ірон.*, **чес.** *mudrák, mudroch, přemysl, rozumář, rozumovác, rozumbrada, rozumpata*. Цікаво, що в усіх мовах маємо виразне явище «перетину класів»²⁴, коли один і той самий номінант у його семантично близьких значеннях з наявними чи відсутніми стильовими маркерами *ірон.* опиняється у різних окреслених вище групах назв. Тут суб'єкт іменування, оцінюючи людину взагалі щодо її інтелектуальних характеристик з огляду на нормативно-ціннісні детермінанти як систему раціональних оцінок, може виражати і своє суб'єктивне ставлення до об'єкта з огляду на ці детермінанти.

²⁴ Під явищем «перетину класів» автори Російського семантичного словника розуміють дотичність і злиття смислів, визначаючи це явище як характерну рису смислової будови мови [РСС, т. 1: XI-XVII].

Так на власне ідентифікацію «людина за відношенням до «нормальних» інтелектуальних характеристик» нашаровується суб'єктивна оцінка «дивний».

Другу групу складають *антропоназви за емоційно оцінною об'єктивною ознакою*. У цьому типі одиниць оцінка виявляється об'єктивованою і включеною в об'єм денотації, унаслідок чого логічна частина виявляється врівноваженою частиною емоційною: пор. рос. *титан* перен. висок. «человек огромных умственных и творческих способностей». Ознакою-властивістю (вродженою чи набутою), що мотивує наявність чи відсутність надзвичайних розумових здібностей, у даному випадку виявляються

- назви людини за професією, що передбачає наявність високого/низького рівня знань та вмінь (**англ.** *a past master, a Philadelphia lawyer*, **укр.** *майстер, метр*, **рос.** *мэтр, маэстро*, **чес.** *metr, mistr*);

- назви людини за видом інтелектуальної (розумової) діяльності (**англ.** *sage, philosopher*, **укр.** *мудрець, філософ*, **рос.** *мудрец, мыслитель*, **чес.** *filozof, mudrc, učiněný mudrc*)

- назви антропних міфічних, казкових істот із надзвичайними властивостями чи осіб з реальними об'єктивними інтелектуальними характеристиками (**англ.** *the admirable Crichton*, **рос.** *гигант (ума, мысли), исполин, колосс, титан*, **чес.** *Děd Vševed*)

- назви предметів особливої цінності (**англ.** *to have (have got) the good*, **укр.** *талант*, **рос.** *талант, самородок, дарование*, **чес.** *talent*);

Номінативні одиниці такого типу виявляють оцінність через ознаки, що спираються на *асоціативні зв'язки*. Це передусім

- ознаки-властивості, які асоціюються з поняттям «розум», «мудрість» (якісними його характеристиками *бистрий, великий, твердий, високий, зрілий, меткий, світлий, ясний, хороший, свій, здоровий, тверезий* тощо; кількісними (багато): **англ.** *to be of common sense, in one's sober senses*, **укр.** *бистрий на розум, людина твердого розуму, розуму (ума) палата*, **рос.** *дальнего ума человек, светлый ум, кладезь ума, ума палата*, **чес.** *studnice moudrosti*;

- ознаки-властивості, пов'язані із соматичним «верхом» (мозком, головою, лобом, очима): **англ.** *level-headed, clear head, pointy-head, wise head, a brain box, to have a good head for something, to be weak in the head, cock-eyed*, **укр.** *золота голова, метикована голова, повний лоб*, **рос.** *светлая голова, хорошая голова, семи пядей во лбу*, **чес.** *bystrá hlava, chytrá hlava, hlava otevřená, velký mozek*;

- ознаки-властивості, асоціативно пов'язані з об'єктами (предметами, особистостями тощо), які безпосередньо асоціюються з розумом, знаннями, інтелектом: **англ.** *(as) wise as Solomon, a mine of information, the admirable Crichton*, **укр.** *ходячий (живий) довідник*, **рос.** *ходячая энциклопедия*, **чес.** *chodící slovník, Sokrates, Šalamoun*)

Аксіологічна оцінка за суб'єктивною ознакою. У цьому типі оцінки провідна роль належить емоційному компоненту: на вже оцінене тут нашаровується власне суб'єктивна оцінка позначуваного, відтак вже оцінена об'єктивна ознака оцінюється ще раз, суб'єктивно. Йдеться про сплав ознаки та її оцінки, на якій «виростає», за В. М. Телією, інша оцінка – суб'єктивна, емоційна. У основі іменування опиняється не об'єктивна (вроджена чи набута), а суб'єктивна, *приписувана* об'єктові ознака, відома в рамках даної лінгвокультури. Суб'єктивна емоційна оцінність у цьому типі номінантів теж виростає з аксіологічної, проте у семантиці мовної одиниці не врівноважується з дескриптивною її частиною, а стає основною.

Як справедливо зазначає В. М. Карасик, семантичні відмінності між номінантами зі значенням «дурень, тупак» майже невловимі (пор. приклади «перехресного» дефінування у СУМ **укр.** *бовдур* лайл. «про грубу, нерозумну людину; дурень, недотепа, йолоп, гевал»; *надовбень* лайл. «про нерозумну, безтолкову людину; бовдур, телепень»; *телепень* перев. лайл. «нерозумна, вайлувата людина; дурень, недотепа, вайло, тюхтій») і пов'язані, за його переконанням, головним чином із семантикою та прагматикою внутрішньої форми найменування: **англ.** *log-head* «бовдур», досл. «колода», *mutt* (sl.) «бовдур», досл. «овеча голова», **рос.** *остолоп* пренебр. бран. «глупец, болван»

(етимологічно «стовп, колода») і *болван* пренебр. бран. «глупый человек, неуч» (питомо – уламок каменя, стовп) [Карасик 1991: 273].

Цей тип номінантів зорієнтований на *емоційну* оцінку, яку дослідники традиційно пов'язують з поняттям квазістереотипа як сукупності ознак, які номінантор хоче представити як стереотипні. За О. Ф. Лосевим, квазістереотипи є «неістинними», оскільки вони - символи, а не знаки [Лосев 1982: 62-64], вони не позначають, а відсилають. Саме ця властивість квазістереотипів уможливорює формування суб'єктивного емоційно-оцінного відношення. Вибір форми тут здійснюється *образно-асоціативно*, із використанням образного прототипа, що стає, за В. М. Телією, засобом «емотивної провокації».

У межах цього типу оцінки представлені як позитивно, так і негативно оцінні номінанти, що вербалізують розумово повноцінну й неповноцінну людину. Образне асоціювання тут полягає у фіксації ознак-властивостей, пов'язаних з квазіоб'єктом порівняння, що лежить у площині поза межами семи «розумові здібності». Такі *приписані* людською уявою й фантазією образні ознаки-властивості корелюють із головним чином неантропними сферами, що стає вагомою підставою для суб'єктивної емоційної оцінки. Головними з-поміж них є:

- ознаки-властивості, образно пов'язані із соматичною не-людською сферою: **англ.** *bonehead, have a bird brain*, **укр.** *голова капустиана, ялова голова, осяче вухо, мідний лоб, курячий мозок*, **рос.** *баранья голова, еловая голова, мякинная голова, толоконный лоб*, **чес.** *hovězí mozek, gypsová hlava, zbedněná hlava*);

- ознаки-властивості, співвідносні як із соматизмами, так і предметами, образно пов'язані з семантикою заповненості чи незаповненості, пустоти, нестачі тощо: **англ.** *to be a full bottle of something, not the fool shilling, a little bit of the top, a sandwich (two sandwich) short of picnic, a brick short of a load*, **укр.** *повний лоб, пуста (порожня голова), пустий лоб*, **рос.** *пустоголов*, **чес.** *plná nádoba, prazdná hlava, dutá hlava, trouba, prazdný pýtel*);

- ознаки-властивості, образно пов'язані із тваринною та рослинною сферою: **англ.** *wise (knowing) old bird, hare-brained, like a stuffed calf, poor fish, horse sense, mutt, ass, gander*, **укр.** *баран, дурне теля, осел, тумак*, **рос.** *козел, лопух, осел на двух копытах*, **чес.** *bivol, hovado, jelen, karoun, korunovaný osel, kůň, kořen, macek, mezek, mrkva, mul, osel oslovatý, slíva, tele, tulipán, trubec, velbloud, vůr*;

- ознаки-властивості, образно пов'язані з «дерев'яною» семантикою: **англ.** *wooden-head, thick as two (short) planks, log-head, blockhead, brush*, **укр.** *довбня, колода, м'яло, патика, пеньок, стовп неотесаний*, **рос.** *дубина, стоеросовая, дерево, пень в два обхвата, полено, столб, чурбак*, **чес.** *boží dřevo, dřevák, dub dubovská, klacek, pařez*²⁵.

Унаслідок дії закону про обернений характер співвідношення сфери вживання знака та його емоційно-оцінного змісту [ЭСГЯ/Лев.: 25], такі одиниці, оцінюючи вже оцінене, набувають нових емоційно забарвлених значень.

На нашу думку, врахування у оцінній класифікації одиниць на позначення розумного і дурня об'єктивного та суб'єктивного чинника оцінки є доцільним. Воно дає змогу зняти ті суперечності, які виявлено нами у праці Л. Б. Нікітіної. Аналізуючи образ *homo sapiens* у російській мовній картині світу, дослідниця говорить про два типи лексем, що набувають оцінності у різний спосіб, виокремлюючи *пряме* та *переносне оцінне значення*. Пряме оцінне значення авторка виявляє у одиниць *дурак, дурень, дуралей, пустоголов, бестолоць, недоумок, кретин, олух, идиот, балда*. Переносне, приміром, у *пень, лопух, тормоз, Митрофанушка, чукча, интелектуал, мыслитель, деревеница, ум, талант, шизофреник, дебил, даун*. За такого підходу важко пояснити, чому, скажімо, за Л. Б. Нікітіною, *кретин* та *идиот* – це один тип оцінки, а *дебил, даун, шизофреник* – інший. Теж саме стосується і номінантів *балда* (пряме оцінне значення) і *чурбан* (переносне оцінне значення) [Никитина 2003].

²⁵ Детальний аналіз спільних та відмінних мотиваційних сфер та їх специфіки буде здійснено у третьому розділі дисертаційного дослідження.

2.2.2. Семантичні предикати у структурі ОП «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик». До складу ономасіологічних парадигм на позначення *людини розумної і нерозумної (дурня)* увійшли різнорівневі мовні одиниці: словотвірні, зокрема й композитні, лексичні одиниці метафоричного типу, фразеологічні одиниці та одиниці порівняльного типу (образні порівняння), що можуть бути кваліфіковані як *семантичні предикати*. Під семантичними предикатами (від пізньолат. *praedicatum* — сказане) розуміємо те, що висловлюється (стверджується чи заперечується) щодо об'єкта, ядро семантичної конструкції (конфігурації), що виражає позамовну ситуацію, її ядрову семантему [ЛЭС: 392]. У нашому випадку йдеться про предикати характеризувального типу, що вказують на ознаку-характеристику (статичного чи динамічного характеру) розумових здібностей людини та їх відсутності. Семантичні предикати, своєю чергою, розподіляємо на *іменні* та *дієслівні*. Основу опису складатимуть одиниці з інтенсифікувально-кваліфікативною функцією, що виступають у спільному семантичному статусі оцінного позначення людини за ознакою її позитивних і негативних інтелектуальних характеристик

Групу іменних предикатів складають такі семантичні моделі:

Семантична модель «**X є хто**»: **англ.** *a mine of information, nobody's fool, clever boots, clever stick, pointy-head, blooming fool, bonehead, half of one's nut, poor fish*, **укр.** *рознамака, макітра розуму, голова з вухами, нездара, сіряк, баран, турок, тумак*, **рос.** *кладезь ума (мудрости), ума палата, феномен, баранья голова, дубина стоеросовая, дурак дураком, осел на двух копытах*, **чес.** *bystrý rozum, dobrá hlava, božidárek, korunovaný osel, kynutý knedlík, osel oslovatý* і т. ін. Такі одиниці виступають у предикативній характеризувальній функції «суб'єкт є хто» → є розумний (нерозумний (дурень)). Лексичну базу предикатів цього типу складають одиниці, що мають у своїй семантиці стосунок до інтелекту (його наявності чи відсутності). За морфологічною структурою тут можна виокремити такі загальні для досліджуваних мов типи:

Субстантивний: **англ.** *wisenheimer, slow-coach, bonehead, fly, egghead*, **укр.** *голова, тямма, вундеркінд, вахлай, дурнило, охрім, лобур, лоботряс*, **рос.** *башка, дарование, самородок, титан, балбес, бревно, дебил*, **чес.** *rozumec, štír, velbloud, tatar, senožrout, makovec, kuň, hotentot*. Серед таких одиниць маємо одиниці неідіоматичного типу (необразні) **англ.** *wisenheimer, ignorant*, **укр.** *інтелектуаліст, мудрій, тямуха, дурник*, **рос.** *умник, дуралей, глупець*, **чес.** *hloubavec, chytrouš, blboun, hlupec*) та ідіоматичного типу - асоціативно образні та емоційно образні) однослівні ідіоматичні одиниці (**англ.** *fly, egghead*, **укр.** *майстер, бовдур, вахлак, турок*, **рос.** *талант, философ, лапотник, фалалей*, **чес.** *pranostika, přemysl, balík, karoun, křen*). Під ідіоматичністю розуміємо властивість одиниць мови (слів, словосполучень, речень), що полягає у нерозкладності їх значень на значення одиниць, виокремлюваних у їхній формальній будові. У праці термін *ідіоматичність* приймаємо у розширеному розумінні²⁶, залучаючи до ідіом усі види вторинних експресивних номінантів²⁷ незалежно від їх структури і типу номінації. Поява таких одиниць зумовлена номінаційною потребою дати конкретну образно-емоційну оцінку предметам і явищам, які вже мають вербальну форму вираження. Йдеться про однослівні ідіоматичні одиниці, фразеологічні одиниці, стійкі образні порівняння. У наступних групах номінантів маємо переважно одиниці кількаслівні та ідіоматичні.

Ад'єктивно-субстантивний: **англ.** *the admirable Crichton, old soldier, clever Dick, clever boots, natural fool, a wooden head, a simple Simon, poor fish*, **укр.** *сива борода, золотий лоб, осляче вухо, мідне чоло*, **рос.** *золотая голова*,

²⁶ Занадто вузьке й структурно лімітоване тлумачення ідіоматики призвело до того, що ідіоми досліджувалися головню на рівні словосполучення, у той час як однослівним ідіомам та ідіомам-порівнянням практично не приділяли уваги. Проте сьогодні можна говорити про те, що розширене розуміння ідіоматики опиняється у центрі уваги багатьох досліджень [Мосейчук 2007а: 55-59; Мосейчук 2007б.: 53-54; Квеселевич, Сасіна 1995: 114-116; Клепуц 2007: 313-316; Барменкова 2002: 117-126; Сейл, Макморди 1983; САИ 1991; Collens 1960; Гак 1965: 5-57; Кайгородова 1999].

²⁷ Суміщення значення прототипу ідіоматичних одиниць і їх ідіоматичного значення сприяє, з одного боку, ускладненню смислової структури, з іншого – образності. Як наслідок, - ідіоматична номінативна одиниця здатна виконувати експресивну функцію. Функціонуючи як експресивні одиниці, такі номінанти одночасно виконують номінативну функцію, але поряд із експресивною вона є другорядною, адже всі одиниці ідіоматичного типу є прагматично навантаженими. У такому разі експресивність пов'язується із розумінням мовних елементів як засобів впливу на адресата, його поведінку, внутрішню духовну діяльність.

голова ежовая, узкий лоб, толоконный лоб, **чес.** *bystrá hlava, druhý Šalamoun, boží dřevo, hloupý Honza, jelito kroupový.*

У функції ад'єктива у таких випадках можуть виступати дієприкметники та ад'єктивізовані дієприкметники (**англ.** *moon struck, touched in the head, lost of wits, thinking mug, stark raving mad*, **укр.** *ходячий словник, метикована голова, стовп неотесаний*, **рос.** *ходячая энциклопедия, болван стоеросовый, петый дурак*, **чес.** *chodící slovník, hlava otevřena, učiněný mudrc, učiněné hovado, korunovaný osel.*

Субстантивно-субстантивний: **англ.** *Jack of Bedlam, cousin Betsy, Tom fool, a man of Gotham, dumb Dora's brother, a brain box*, **укр.** *макітра розуму, ума палата*, **рос.** *бездна мудрости, Иванушка-дурачок*, **чес.** *Děd Vševěd, studnice moudrosti, nádoba (vši) hlouposti, pytlík hlouposti.* В українській та російській мовах у межах цього типу маємо також конструкції «щось з чимось (невластивим, нецінним з погляду інтелекту)» у вигляді субстантива у називному відмінку + прийменник + субстантив у орудному: **укр.** *торба з дустом, лантух з соломною, голова з вухами*, **рос.** *голова с ушами.*

Семантична модель «**Х є який**». У межах цієї моделі виокремлюємо два типи номінантів.

Власне атрибутивний: **англ.** *dry behind the ears, dead above the ears (dead from the neck up), soft in the brain (head)*, **укр.** *розумом високий, на розум кволий (бідний, небагатий), нетямущий, пришелепкуватий, лобом неширокий*, **рос.** *с головой, без головы, с царем в голове, семи пядей во лбу, дубинноголовый, юродивый, из-за угла мешком ударенный, богом убитый, поврежденный в уме*, **чес.** *rozitet chudý.* У наведених випадках конструкції є еквівалентами прикметників і як семантичні предикати виконують функцію якісної характеристики об'єкта. До їх складу залучені як однослівні, так і кількаслівні назви людини за інтелектуальною ознакою. Поширеними є одиниці, що складаються з прикметника й іменника з послабленим значенням, у яких основне змістове навантаження припадає на прикметник — основний виразник аксіологічної оцінки.

Компаративний тип найменувань людини за інтелектуальною характеристикою базується головним чином асоціативно-образних, приписуваних об'єкту ознаках: **англ.** *as wise as an old crow, as wise as an owl, as sly as fox, silly as wheel, nutty as a fruitcake, mad as a March hare*, **укр.** *розумний як змія, дурний як ступа, дурний як (соснови) пень (як довбня, як колода, як кіл у плоті, як чіп, як цін, як сак, як ступа, як путо)*, **рос.** *умен (хитер) как дьявол (панский черт), глуп как пень в поле, туп как пустая бочка, глуп (туп) как дубина (бревно, пень), умный как утка*, **чес.** *chytrý jako stado opic, chytrý (mazaný) jako žid, hloupý (blbej, pitomý) jako dlabaný necky, blbý (hloupý) jako mladá vrána, hloupý jako motyka*. Значно рідше такі ознаки виявляються асоціативними, такими, що мають об'єктивні підстави для порівняння: **англ.** *as wise as Solomon*, **укр.** *мудрий як Соломон*, **рос.** *мудр как Соломон*, **чес.** *toudrý jako Šalamoun (Metuzalém), chytrý jako advokát*. У формальній структурі таких одиниць простежуємо складники: *назва інтелектуальної ознаки-характеристики + компаратор як (англ. as, рос. как, чес. jak(o)) + образний чи образно-асоціативний інтенсифікатор названої інтелектуальної ознаки*. Останній виконує роль еталона порівняння, є образною формою вираження властивостей людини та ставлення до неї через певну реалію, значущу з погляду повсякденного мовно-культурного досвіду [Ужченко 2005: 18]. У цих образах-еталонах, за К. І. Мізіним, відбувається і втілення, й актуалізація цих ознак [Мізін 2009: 239]. У окремих мовах (українській та чеській) у подібній функції виступає підсилювальна частка *аж* (чес. *až*) та допустова *хоч*: **укр.** *дурний аж страшно, дурний аж світиться, дурний хоч об дорогу вдар*, **чес.** *blbej až to bolí, blbej až to bučí, blbej až to mlatí dveřma*, проте праву частину порівняння формує не образ-еталон, а дія чи ознака дії (*страшно, світиться, болить, мукає, гримає дверима*), каузована «силою» ознаки-характеристики.

Групи дієслівних предикатів формують дві семантичні моделі. Їх складають одиниці типу:

«**X за відношенням до дії**». Сюди належать одиниці, що містять модальні дієслова, які, своєю чергою, виражають не дію або стан, а лише відношення

особи за ознакою її інтелектуальних до певної дії або стану. Тут виокремлюємо кілька підгруп:

- мати/не мати (втратити) щось, що асоціативно чи образно пов'язується в мовнокультурній свідомості з розумовими здібностями чи їх відсутністю: **англ.** *to have (something) at one's finger-ends (fonger-tips), to have a good head for something, to have old head on a young shoulders, to have one's head screwed on right (the right way), have rocks in one's head, to have bats in one's (the) belfry, to have a cog (screw, slate, tile) loose, have nothing between ears, not to have an ounce of sense*, **укр.** *має смалець під чубом, не має кленки (кебети) в голові, не має гаразду в голові*, **рос.** *иметь дупло в голове*, **чес.** *mít všech pět pohromadě, mít to v hlavě v pořádku, mít moc rozumu, nemít kouska filipa*;

- мати щось, але в недостатній/надмірній кількості: **англ.** *to be a button short, a snawich (two sandwiches) short of picnic, a brick short of a load*, **укр.** *не всі вдома, тринадцята кленка вискочила*, **рос.** *мозгов (шариков) не хватает, не все дома*, **чес.** *mít o kolečko víc, nemít všech pět pohromadě*;

- знати/думати, що знає щось: **англ.** *to know a thing or two, to know how many beans make five, know your onions, know what's what*, **укр.** *[думає, що] всі розуми поїв ірон., [думає, що] взяв Бога за бороду ірон.*, **рос.** *[думает, что] знает все премудрости света ирон., [думает, что] семи пядей во лбу ирон.*, **чес.** *[myslí si, že] sežral Šalatomounovo hovno ирон.*;

- могти/не могли (бути спроможним/не бути спроможним) виконати щось **англ.** *to be able to tell (on can tell) cheese from chalk, can't see a hole in a ladder, can't find one's butt with both hands in broad daylight*, **укр.** *розуму докупти не збере*, **рос.** *до пяти не сосчитает, на лету схватывает*, **чес.** *nebýt schopen říct kloudné slovo*.

Наступна семантична модель зорієнтована на активну чи пасивну дію, пов'язану у свідомості носіїв мови з наявністю чи відсутністю розумових здібностей. Тут маємо дві групи одиниць

«**X що робить**» (активна дія). У цій групі номінантів активна дія номіната (розумного чи нерозумного (дурня)) у різний спосіб (через асоціацію

чи образну асоціацію) корелює із процесом мислення, інтелектуальним станом тощо:

англ. *not playing with a full deck, to stick in the mud, to step off the plank*,
укр. *тільки трохи зорі з неба не знімає*, **рос.** *хватает с неба звезды, порошу не выдумает, шевелит мозгами*, **чес.** *blbne na kvadrát, poradí se s filipem, myslí kolenem (prdeli), spadl s jahody naznak, nejí chytrost velkou lžící, vidí dál než na špičku nosu, šlape si na rozum, bučí blbostí*.

В окрему групу можемо виділити ті одиниці, що пов'язані із втратою з різних причин розумових здібностей, що були у людини наявними: **англ.** *to be in one's dotage, off your trolley, lost of wits*, **укр.** *розгубив ролики, розгубив розум (тямю), з глузду з'їхав*, **рос.** *выжить из ума, впасть в детство (маразм), повреждаться умом*, **чес.** *přijít o rozum, ztrácet rozum, pomátnout se na rozumu*.

Інша група одиниць «що відбувається з Х» (пасивна дія) вербально презентує дію (особову й безособову), реалізовану над номінатом, яка каузує наявність чи відсутність розумових здібностей та поведінку розумної чи нерозумної людини (дурня): **англ.** *someone's brains needs washing*, **укр.** *кленки розсохлися у кого, дурний ніп хрестив кого, бог розумом зобидив кого, бог розум послав кому*, **рос.** *мозги ушли у кого, голова (черепушка) варит у кого, доходит на третий день до кого, мама в детстве уронила кого, на свалке нашли кого*, **чес.** *Pánbůh rozumu ne dal komu*.

Таким чином, семантичні предикати реалізують у різний спосіб аксіологічну оцінку-характеристику *він є розумний* чи *він є нерозумний*. Іменні предикати позначають якісну позитивну чи негативну ознаку-характеристику об'єкта-номіната і виражаються субстантивами чи ад'єктивами, у значенні яких має місце об'єктивна чи суб'єктивна характеристика розумових здібностей чи їх відсутності. Дієслівні предикати атрибутують ознаку-характеристику через дію чи відношення до дії, пов'язані асоціативно чи образно-асоціативно з процесом мислення, інтелектуальним станом, втратою розумових здібностей чи поведінкою людини розумної або нерозумної (дурня). Людина за ознакою її інтелектуальних характеристик виявляється у такий спосіб залученою до світу

реальних та ірреальних антропних та неантропних об'єктів, явищ і дій, що характеризують розумові здібності та їх відсутність. Урахування специфіки всіх складників ОП дасть змогу комплексно простежити вектори та шляхи вербального втілення ідеї «людина розумна» - «людина нерозумна (дурень)» у мовах, що вивчаються.

2.3. Кваліфікативна смислова структура ОП «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик»

Кваліфікативна оцінна структура конкретизується у об'єктивно-оцінних та суб'єктивно-оцінних значеннях номінантів на позначення людини розумної та людини нерозумної (дурня). Вчені вважають, що особливу роль у розширенні значення слова відіграє оцінний та емотивний чинник (Г. Шпербер, В. В. Левицький). Оцінний та емоційно-експресивний компонент значення зумовлений, своєю чергою, наявністю у слова фонетичної, семантичної, морфологічної мотивованості. Ініціюючи семантичні зміни окремих слів, емотивний чинник породжує цілий ланцюг подальших змін, які носять системний характер [ЭСГЯ/Лев.: 25]. Такі зміни можна комплексно простежити, враховуючи напрям аналізу складників ОП як *по горизонталі* (система одиниць вербального ототожнення певної ідеї, *ономасіологічний вектор*), так і *по вертикалі* (система значень кожного зі складників такої системно організованої сукупності, *семасіологічний вектор*). У цьому підрозділі зосередимося на семасіологічному векторі аналізу «зображувального полотна» розумного – нерозумного (дурня) у досліджуваних мовах, виявленні системи його основних та супровідних кваліфікативних ознак-характеристик і на цій підставі – вузлів смислів, наявних в усіх мовах, що вивчаються. Об'єктом аналізу в такому разі стане мовне значення як змістова цілісність, невіддільна від мовного смислу, що твориться злиттям семантичних складників (сем) і представляє собою номінаційний аспект мовного знака [Шведова 1999: 13].

2.3.1. Семантична структура ОП як сітка смислів на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик. Розуміння ОП як системної сукупності мовних позначень людини за ознакою її інтелектуальних характеристик зумовлює підхід до аналізу таких одиниць як системи, що має польову структуру, забезпечену системною взаємодією доцентрових та відцентрових сил. Семантичний простір, окреслений етимологічними смислами, у кожній з мов поступово розгортається, уточнюється, деталізується у системах найменування людини, утворюючи центр (ядро + навколоядрова зона) та периферію, які, своєю чергою, являють собою сітку мовних смислів, що покриває собою понятійний простір «людина розумна» - «людина нерозумна (дурень)».

ОП на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристики є, за концепцією дослідження, двовершинною: одну вершину творить опорне значення *розумний*, іншу – *нерозумний (дурень)*.

Центральну зону ознак *розумний* творять репрезентативні, ідеальні конструкти, кваліфікативні ознаки-властивості яких сприймаються лінгвокультурною спільнотою як типові. За узагальненими даними щонайбільшої кількості сучасних тлумачних словників²⁸, в **англійській** мові центральну зону творять такі ознаки *quick to understand, learn; skilful; adroit; healthy or well; having intelligence, especially of a high level; able to use an intelligence to get what you want, especially in a slightly dishonest way; sensible; funny in a way that shows intelligence; mentally quick and resourceful; having an ability to deal with new or difficult situations; rational*. В **українській** мові кваліфікативними ознаками-характеристиками *розумний* є: *який має ясний розум, тямущий, кмітливий, освічений, письменний, грамотний, який має великий життєвий досвід, знання* [СУМ, т.8: 844; ВТССУМ: 1080; СУМ/Гр., т. 4: 60, 339]. У **російській** мові у опорних значень *умный* та *разумный* виявлено такі ознаки: *обладающий ясным умом, имеющий хороший интеллект,*

²⁸ Такий підхід дозволить мінімалізувати суб'єктивний чинник, наявний у словникових дефініціях.

понимающий, сведущий, сообразительный, толковый, рассудительный, проницательный,мышленый, здравомыслящий [БАС, т. 16: 618-619; т. 12: 535; ТСРЯ/Уш., т.4: 944-945; т.3: 1203; ТСЖВРЯ/Даль, т. 4: 464-495; 53; БТСРЯ/Кузн.: <http://www.gramota.ru/slovari/info/bts/>]. У **чеській** мові у опорних значень *chytrý* та *rozumný* словники фіксують ознаки *rozumově vyspělý, býstrý, důvtipný, chápaný, uvážlivý, rozmyslný* [SSJČ, d.1: 718; d.3: 178; SSČŠV: 111].

Центральну зону ознак нерозумний (дурень) творять в **англійській** мові *lacking good sense or judgement; silly or unwise; having or showing a lack of ability to learn and understand things; not sensible or logical; dazed and unable to think clearly; having a low level of intelligence*, в **українській** дурний та тупий – *розумово обмежений, який не має достатньої гостроти сприйняття, нерозумний, недостатньо розвинений, некітливий, нетямущий, недогадливий, нездібний, недосвідчений, наївний* [СУМ, т. 2: 439, т. 10: 320; ВТССУМ: 252, 1275-1276; СУМ/Гр., т. 1: 457, т. 4: 294], в **російській** глупый и тупой – *умственно ограниченный, скудоумный, неспособный, бестолковый, неразумный, недогадливый, несообразительный, несведущий, несмышленый, недалекий, наивный* [БАС, т. 3: 150, т. 15: 1142; СРЯ/Уш., т. 2: 578, т.4: 928; ТСЖВРЯ/Даль, т. 1: 358, т. 4: 443; БТСРЯ/Кузн. : <http://www.gramota.ru/slovari/info/bts/>] у **чеській** *hloupý, blbý* та *tupý* – *nemající rozum, nemající potřebnou bystrost rozumu, neumějící myslet, dušeně nenormální, nechápaný, nedůvtipný, omezený, nerozumný, nemoudrý, pošetilý, netečný, pitomý, bláhový, nevzdělaný* [SSJČ, d. 1: 600, 133; d. 3: 910; SSČŠV: 32, 95, 460].

Дурень як носій типових ознак розумово неповноцінної людини дефінується в **англійській** мові як *a foolish person behaves in a silly way or looks silly* [LDOCE: 677], в **українській** дурень – *розумово обмежена, тупа людина* [СУМ, т. 2: 437; ВТССУМ: 332; СУМ/Гр. т. 4: 293], в **російській** дурак – *глупый, тупой человек*²⁹ [БАС, т. 3: 1162; ТСРЯ/Уш., т. 1: 811; БТСРЯ/Кузн.:

²⁹ Цікаво, що найбільш ранні фіксації слова *дурак* у російській мові не засвідчували у ньому значення інтелектуальної характеристики людини. До XVII ст. це слово образливим не було. У добу язичництва дітей називали, зокрема, й за послідовністю народження: *первак, вторак* і т.д. Останню у сім'ї дитину називали

<http://www.gramota.ru/slovari/info/bts/>] (зауважимо, що найбільш розгорнуту характеристику дурня подає В.І.Даль: *глупый человек, тупица, тупой, непонятливый, безрассудный* з відтінками значення *малоумный, безумный, юродивый* [ТСЖВРЯ/Даль, т. 1: 501-502], у **чеській** *blb – velký hlupák, pitomes, idiot* [SSJČ, d. 1: 133; SSČŠV: 32].

Дефініційний аналіз дає можливість визначити спільні інтегральні семантичні характеристики центральної зони *розумний/нерозумний*, виявлені в усіх мовах. Це інтегральні ознаки бути розумним – значить мати розум, інтелект; бути здатним мислити, розуміти, осмислювати щось; підходити до життєвих явищ і поводитися з розумом – мудро, розважливо, розсудливо, тверезо; бути нерозумним – не мати розуму, інтелекту, не бути здатним мислити, розуміти, осмислювати щось; підходити до життєвих явищ і поводитися нерозумно, нерозважливо, нерозсудливо. Натомість ознака розумного «освічений, письменний, грамотний» представлена лише в українському лексикографічному описі, «розгублений, нелогічний, нераціональний» - лише в англійській мові, ознака дурня як ментально неадекватної людини – в російській та чеській мовах.

Наявність виразних антонімічних відношень між семантичними складниками двох вершин центральної зони вмотивовує у нашій концепції об'єднання ОП «розумний» і «нерозумний (дурень)» у єдину парадигму «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик». Це уможливить запобігти неминучим повторам у аналізі як семантичного, так і мотиваційного її складника.

дурак, що означало, що він наймолодший, останній. У родоводах XIV ст. відомі князі Федор Семенович *Дурак Кемский*, Иван Иванович *Бородатый-Дурак Засекин*, московський дяк *Дурак Мишурин*. У етимологічному словнику М. Фасмера слово *дурак* фіксується у значенні «смугастий», первинно – «арлекін у смугастому костюмі» [ЭСРЯ/Фасм., т. 1: 129]. З XVII ст. у Росії дураком називали придворного блазня, що забавляв господаря дурними витівками [БАС, т. 3: 1162]. В. І. Даль також наводить у слова *дурак* значення «пустоцвіт в огірках та в інших рослинах» [ТСЖВРЯ/Даль, т. 1: 502], пор. у російських діалектах *русский дурак* Пск. Небольшая красная тыква; *белый дурак* Дон. Крупная белая тыква, *капустный дурак* Яросл. Растение капусты, не образующее кочана, не дающее семян, а идущее в ствол и в листья [БСРП]. Маємо це слово і в російських народних порівняннях *взвар (компот) как дурак* Кубан. О пресном, невкусном взваре (компоте), *квас как дурак* Кубан. О некислом, невкусном квасе [БСРНС].

Ядро центральної зони складатимуть опорні смисли - провідні смислооб'єднувальні інтеграційні ознаки (гіперознаки) *розумний* та *дурний* з інтенсифікаторами *дуже розумний* та *дуже дурний*.

Необхідно зазначити, що на рівні досліджуваних дефініцій таких інтенсифікаторів маємо значну кількість, причому у різних мовах натрапляємо на суттєві відмінності у підході укладачів словників до формального вираження інтенсивності ознаки «розумний» чи «дурний». Наприклад, в **англійській** мові у словникових дефініціях маємо *very (silly as wheel «very silly»)*, *completely (mad as a hatter «completely crazy»)*, *extremely (sharp as a needle «extremely quick-witted»)*, в **українській** лексикографії вживаним є лише інтенсифікатор *дуже* (*заплишений дурень, битий (набитий) дурень «дуже обмежена, тупа, недалеко людина»*), у **російській** – *очень (семи пядей во лбу «очень умный, мудрый, выдающийся человек»)*, *крайне (дубовая голова «о крайне глупом, несообразительном, грубом, невежественном человеке»)*, *абсолютно (круглый дурак «об абсолютно глупом человеке»)*, *безнадежный, неисправимый (петый дурак «безнадежный, неисправимый дурак»)*, натомість у **чеській** лексикографії та фразеографії маємо найрозлогішу палітру інтенсифікаторів міри вияву ознаки: *velice moudý, velmi (neobyčejně, obdivuhodně) chytrý; velký (notorický) hlupák, nenapravitelně (krajně, trapně, nepřijemně, zcela, nápadně, úplně, nerealisticky) hloupý*.

Дослідники сходяться на тому, що градація пейоративів іде в напрямку генералізації [Шейгал 1990]. Зважаючи на те, що і у сфері онтологічних меліоративів (найменувань розумного), і онтологічних пейоративів (найменувань дурня) градація має дуже нечіткі³⁰ й часто суб'єктивно

³⁰ Чим, скажімо, не на рівні дефініції і не на рівні образу, що лежить в основі найменування, а реально за мірою наявності/відсутності розумових здібностей відрізняються у російській мові *очень глупый, крайне глупый, безнадежно глупый человек* та *дурак «очень слабый умственными способностями человек»*[ТСРЯ/Уш., т. 1: 811, т. 2: 578]? Чи в українській мові *дурнуватий, не зовсім розумний, не надто розумний і не зовсім нормальний*?

окреслювані межі³¹, у ядрі (опорних смислах) орієнтуватимемося на найбільш загальний інтенсифікатор «дуже».

Ядрову зону формують і неопорні смисли – інтеграційні ознаки, максимально дотичні до опорного смислу й пов'язані з ним логічними та причиново-наслідковими відношеннями. Неопорні смисли представляють собою типологічний інваріант смислової інформації, пов'язаної з розумним та нерозумним (дурнем) у досліджуваних мовах, у національній його інтерпретації. Стосовно розумного це ознаки в **англійській** мові – *тямущий, кмітливий, метикуватий, раціональний, вдумливий, розсудливий, вправний, розважливий, здоровий, спритний*, в **українській** *тямущий, кмітливий, освічений, знаючий*, в **російській** *кмітливий, обізнаний, тямущий, розсудливий*, у **чеській** – *кмітливий, тямущий, метикуватий, розсудливий, розважливий* зі спільною (типологічною) їх частиною *тямущий, кмітливий*. Водночас у мовах, що вивчаються, на рівні словникових дефініцій акцентовано на поміркованості, вмінні застосовувати знання на практиці, фізичному здоров'ї, вправності і спритності (англійська мова), освіченості (українська), обізнаності (російська), розсудливості, розважливості (англійська, російська, чеська).

Стосовно дурня це ознаки в **англійській** мові *нерозумний, нерозсудливий, непоміркований, нездібний, нераціональний, нелогічний, розгублений, захоплений, нездатний ясно мислити, психічно й фізично неповноцінний, безглуздий на вигляд і в поведінці*, в **українській** – *нерозумний,*

³¹ Наприклад, О.В.Дзюба, аналізуючи маркери інтелектуальної градуваності у російській мові, пропонує одиниці за мірою актуалізації ознаки інтелектуальності розділяти на дві групи 1) з маркерами актуалізації інтелектуальної ознаки у меншій (легкій) і більшій мірі; 2) з маркерами актуалізації ознаки у найвищій і найнижчій мірі. Припускаючи, що у російській мовній традиції розум, глупота та мудрість сприймаються вже як крайні, кінцеві точки шкали, неградувані поняття, автор усе ж виявляє формальні засоби градації інтелектуальної ознаки, аналізуючи градаційний ряд *дебил (разг.) – дурак – тупой – глупый – неразумный – разумный – толковый – образованный – способный – умный – мудрый* на рівні словотвірному, лексико-фразеологічному та синтаксичному, проте доходить цілком слушного висновку, що далеко не завжди оцінка прямо пропорційна ступеню інтенсивності ознаки. На нашу думку, наведені О.В.Дзюбою приклади формального вираження градації інтелектуальної ознаки (окрім беззаперечних словотвірних дериватів типу *дурнуватий, недоумок* тощо) скоріше виражають конотативно-оцінне значення (пор. *шариков в голове не хватает*), ніж несуть на собі семантику інтенсивності вияву інтелектуальної ознаки [Дзюба 2012: 20-25].

Пор. також: «Глупство – повна чи часткова відсутність розуму, мислення. Найпростіший різновид глупства – повна відсутність розуму, називається ідіотизмом. Інший різновид – часткова відсутність розуму, називається тупістю (власне глупством). Останній різновид глупоти є відмінною рисою багатьох цілком здорових людей» [Мишин 2007: 18].

нерозсудливий, некмітливий, нетямущий, нездібний, недосвідчений, наївний, у **російській** – нездібний, нерозумний, нерозсудливий, нетямущий, некмітливий, незнаючий, неметикуватий, обмежений, наївний, божевільний, психічно неповноцінний, юродивий, у **чеській** – нерозумний, нерозсудливий, нетямущий, некмітливий, обмежений, немудрий, неосвічений, божевільний, психічно неповноцінний, нерозсудливий, наївний з типологічною їх частиною нерозумний, нерозсудливий. У слов'янських мовах у словникових дефініціях акцентовано на нетямущості, некмітливості, наївності, в англійській, російській та чеській – на психічній неповноцінності, в англійській, українській, російській – на відсутності розумових здібностей. Водночас у англійській мові виразними є ознаки нелогічний, нераціональний, безглуздий щодо вигляду та поведінки, розгублений, захоплений; в українській домінує відсутність досвіду, у російській та чеській – відсутність знань, неосвіченість.

Навколо ядрову зону складають ознаки, що у словникових дефініціях засвідчені поряд із опорним і неопорними смислами. Вони є супровідними, дотичними до ядрових і пов'язані з ними причиново-наслідковими зв'язками.

Супровідними, безпосередньо дотичними до основних характеристик **розумного**, з урахуванням дефініцій складників ОП у кожній з мов, виступають:

мудрий (англ. *as wise as an old crow, to have old head on a young shoulders, a man of wisdom*, укр. *сива борода, мудрак, мудрець, розумом зрілий, мудрий як Соломон*, рос. *мудрец, семи пядей во лбу, кладезь мудрости, мудр как змея, мудр как змий, мудр как царь Соломон*, чес. *Děd Vševěd, druhý Šalamoun, pranostika, sama moudrost*;

обдарований, талановитий, майстерний (англ. *a man of genius, infant prodigy, sacred fire*, укр. *вундеркінд, геній, золота голова*, рос. *геній мысли, гигант ума, колосс*, чес. *genius, talent*;

глибоко проінформований, начитаний, знаючий, ерудований (англ. *know your onions, to read (one, something) like a book, a man of letters, a man of science*

(learning), a man of wide reading, to have (something))at one's finger-ends, **укр.** мудрець, з натоптаною головою, ходяча енциклопедія, **рос.** ходячая энциклопедия, **чес.** intelektuál, živá encyklopedie, chodící slovník;

розсудливий, поміркований (**укр.** твердого розуму, розумник, мати голову (в'язи) на плечах (карку), мати лій (олію, лій, смалець, олій) в голові (під чубом), **рос.** человек с понятием, светлый ум, быстрый разумом, **чес.** moudrá hlava, rozvážlivec, mít hlavu jako starosta;

проникливий (**англ.** (as) keen as a razor-edge, **рос.** умный, как будто сорочьи яйца пьет, пронизателен как бес, **чес.** moudrá hlava, vidět dál než na špičku nosu;

винахідливий, дотепний (**англ.** as shy as a fox, sharh as a needle, fly, there are no flies on, **рос.** голова (котелок, черепушка) варит, умный как лис, **чес.** chytrý jako advokát, chytrý jako čert (d'ábel), chytrý jako četník (policajt), chytrý jako liška (lišák), chytrý jako opice;

швидкий, моторний (**англ.** to know how many beans make five, clever stick, to be quick in the uptake, as artful as a wagonload of monkey),

досвідчений, кваліфікований (**англ.** dry behind the ears, a past master, to have the goods, has been throught the mill),

авторитетний (**укр.** метр, **рос.** мэтр, **чес.** metr, mistr);

пристрасний, палкий (**англ.** to be a hot stuff),

обачний, обережний (**англ.** fly).

Як бачимо, типологічними характеристиками в усіх мовах виступають ознаки мудрий; обдарований, талановитий, майстерний; глибоко проінформований, начитаний, знаючий, ерудований. Натомість ознаки розсудливий, поміркований, авторитетний виявлено лише у слов'янських мовах, проникливий; винахідливий, дотепний – в англійській, російській та чеській мовах, лише в англійській – швидкий, моторний; кваліфікований; пристрасний, палкий; обачний, обережний.

Периферійну зону творять ознаки факультативні, які ми визначаємо як суміщені [Майданова 1989: 109-116], пов'язані з ядровими ознаками не

причиново-наслідковими, а асоціативними зв'язками. Такими ознаками у досліджуваних мовах виявилися:

схильний до розмірковування, надмірного мудрування (англ. *clear-headed*, укр. *мудрагель, мудрий*, рос. *умник, заумник, мудрила*, чes. *tudrak, tudrlant, tudroch, velký rozum*);

зарозумілий, самовпевнений, показний розумник, всезнайко, який вважає себе розумнішим за інших, викликаючи роздратування (англ. *smarty-pants, wise guy, smart aleck, clever clogs, clever boots, long-hair, egghead, wise head, smart ass, wisenheimer*, укр. *розумник, всі розуми поїсти, розуму як наклано (в голові)*, рос. *умник, заумник, мудрила*, чes. *mít moc rozumu (rozumů), dělat chytrého, dělat ramena; dělat, že si snědl Šalamounovo hovno*);

корисливий, пронозливий, пронирливий, хитрий, лукавий (англ. *(as) sly as fox, too clevr by half*, укр. *розумний як лис*, рос. *умный (хитрый) как (панский) черт, умный как бес, умный как дьявол, умный как лис*, чes. *chytrý/mazaný jako žid, chytrý jako liška (lišák), chytrý jako advokát*);

холодно раціональний (рос. *умный как черт, мудрый как змий*).

Спільними для усіх мов тут виявилися суміщені семантичні ознаки *схильний до надмірного розмірковування, мудрування; зарозумілий, самовпевнений, показний всезнайко; корисливий, пронозливий, пронирливий, хитрий, лукавий*. Ознаку *холодно раціональний* маємо лише у російській мові. У ономасіологічних парадигмах найменувань **розумного** в усіх мовах натрапляємо на незначну кількість суміщених, головним чином спільних семантичних ознак. Це можна пояснити тим, що розумний представляє норму, яка у вербальному втіленні зосереджується навколо ядрової зони семантичних характеристик. З іншого боку, за спостереженнями І. В. Кириллової, розум являє собою складну ментальну сутність, де межі між розумом, мисленням, розумінням, глуздом, інтелектом є доволі розмитим [Кириллова 2012: 8].

Супровідними, дотичними до основних (ядрових) характеристик **нерозумного (дурня)** у досліджуваних мовах виступають:

недалекий, з обмеженим кругозором (англ. *a (wise) man of Gotham*, укр. *безнадійний дурень, бельбас, заплішений дурень, лобом неширокий*, рос. *балда, колпак, столб*, чес. *abderita, ťula, velbloud, mezek, být jako boží hovado(hovadko), mít slepičí rozum*);

недогадливий, нетямущий (укр. *турок*);

простакуватий, неотесаний (англ. *silly as wheel, someone's brains needs washing*, укр. *Охрім, селяк, сиряк*, рос. *Ванька, деревеница, деревня, лопух, простак*, чес. *balík, balšán, drn, hloupy Honza, chomout, senožrout, slamostrus, výr*);

неосвічений (англ. *light weight, shallow-brained*, укр. *невіглас, недоросток, неук*, рос. *болван, неуч, голова два уха, Митрофанушка, серость, глуп как пень (горелый)*, чес. *analfabet, ignorant, být hlava skorová (telecí)*),

нерозсудливий, непрактичний, нерозважливий (англ. *feather-brain, not to care which end ges forward, neck or nothing*, укр. *глузак, лобом неширокий*, рос. *безголовец, олух, Фетюк*, чес. *bluma*);

дивний, ексцентричний (англ. *mad as a (cut) snake, have a screw loose, off-the-wall*, укр. *блазень, з тараканами в голові*, рос. *блаженный, юродивый, как Мартын с балалайкой, глуп как бочка с изъяном, мозги набекрень*, чес. *pošetilec, blázínek, pišišvor, hloupy (blbý, pitomý) jako pabl*);

схиблений на чомусь, захоплений чимось (англ. *англ. mad as a March hare, out of your gourd, have kangaroos in the top paddock*);

молодий, недосвідчений (англ. *wet behind the ears, a green chum*, укр. *теля*, рос. *недоросль*, чес. *sárek, tamlas, blbý (hloupy) jako mladá vrána*);

наївний, простодушний (англ. *to be green, to be off the planet, to be babes in the wood, a simple Simon*, укр. *простак*, рос. *Иванушка, Иванушка-дурачок*, чес. *báťa, boží hovado, buchta, dalamánek, jelimánek*);

заціпенілий, приголомшений (англ. *out of your tree, out of your skull, off your rocker, to be dead from the neck up, a brick short of a load (of a person), cock-eyed, have a bird brain, hare-brained*, укр. *мішком з-за рогу прибитий (вдарений)*, рос. *пыльным (мучным) мешком ударенный*);

відсталий, некультурний (англ. *slow coach*, укр. *селюк, сіряк, стовп*, рос. *лапотник, лапотъ*, чes. *klasek, kmotr*).

Тут головними чином спільними ознаками, актуалізованими у дефініціях найменувань нерозумного (дурня) в усіх мовах, виявилися *недалекий, з обмеженим кругозором; неотесаний, простакуватий; неосвічений; нерозсудливий, непрактичний, нерозважливий; дивний* (у англійській мові – *ексцентричний*); *молодий, недосвідчений; наївний, простодухий; відсталий, некультурний*. На ознаці *заціпенілий, приголомшений* акцентовано в англійській, російській та українській мовах, на *схибленості на чомусь, захопленості чимось* – у англійській, на *тупості й нетямущості* – в українській.

Периферійну зону ознак, засвідчених у дефініціях нерозумного (дурня) у досліджених мовах, творять ознаки:

неповороткий, вайлуватий, млявий (англ. *wise behind, slow-coach, stick in the mud*, укр. *вайло, вахлай, голова з вухами, голова капустияна, дурне теля, садова голова*, рос. *лопух, глуп как бочка с изъяном*, чes. *boží dřevo, pešika, chomout, kmotr, kopyto, kořen, křen, kynutý knedlík, maděra, makovec, tamut, moula, mrkva, střevo, jako pavlačí (pytlem) praštěný*);

надміру швидкий, несамовитий, шалений (англ. *stark raving mad, out in left field, off one's/out of one's head, off one's beam/crumpet/nut/onion rocket*, укр. *дурний аж страшно; дурний, аж світиться*, рос. *глуп до святости*, чes. *ukvapenec, pošetilec, bezhlavec, být praštěný lavičníkem (pavlačí, pytlem, polenem), mít na mozku švaba*);

байдужий, бездушний, нечулий (укр. *ідол, істукан, колода, пень, стовп неотесаний*, рос. *болван стоеросовый, бревно, дерево, истукан, столб, чурбан*, чes. *pařez*);

слабодухий, безхарактерний (англ. *poor fish*, укр. *баран, розмазня*);

безтурботний, недбалий (англ. *not to care which end goes forward, feather-brain*);

розлючений, несамовитий (англ. *as mad as a hatter*, діал. *out of your tree, have kangaroos in the top paddock*);

грубий, нахабний (укр. бовдур, гевал, істукан, рос. дубовая голова, дуболом, дуботряс, чes. dřevák, tameluk, tamlas, mañas, moula, klacek);

впертий (англ. діал. out of your tree, not to have an ounce of sense, cock-eyed, hare-brained, bonehead, укр. мідний лоб, осел, ослук, рос. медный лоб, пень пнем, туполом, глуп (туп) как дубина, чes. janek);

неуважний, забудькуватий (англ. укр. шланак, торба, рос. голова мякинная, чes. koloděj, Mates, Matyáš);

балакун, балагур (чes. žblabuňka);

розгублений, здивований (чes. jelen, Matěj, být hloupy jako bulík, blbý (hloupy) jako ťululum na ptáku, spadnout z jahody naznak);

лінивий, ледачий (укр. лобур, рос. охламон, как Мартын с балалайкой, чes. boží dřevo);

невеликий на зріст, товстий (укр. опецьок, рос. телепень, глуп как бочка с изьяном, чes. karoun, tasek);

великий на зріст, міцний (англ. be all brawn and no brains, укр. великий до неба, а дурний як не треба, рос. дурак выше леса);

несерйозний, безтурботний, пустий, легковажний (англ. light weight, рос. оболтус, глуп как пробка, глуп как пустая бочка, нет царя в голове, чes. žblabuňka);

недолугий (укр. тумак, нездара, чes. maděra);

сірий, посередній (рос. вахлак, межсеумок, серость).

Периферійна зона виявляється найбільш цікавою для системного порівняння, оскільки на тлі спільного виявляє ті ознаки нерозумного (дурня) у мовних картинах світу, які є генетичними або ареальними. Спільними для усіх мов ознаками виявилися *неповороткий, вайлуватий, млявий; надміру швидкий, несамовитий, шалений; впертий* (зауважимо, що в англійській мові, за даними словників загального типу, ця ознака актуалізується головним чином у діалектах). Значна частина ознак може бути кваліфікована як спільні лише для слов'янського ареалу (*бездушний, байдужий, нечулий; грубий, нахабний; неуважний, забудькуватий; лінивий, ледачий; невеликий на зріст, товстий*).

Водночас ознака *несерйозний, безтурботний, пустий* актуалізована лише у англійській, російській та чеській мовах, *великий на зріст, міцний* – в англійській, українській та російській, *слабодухий, безхарактерний* – в англійській та українській, *недолугий* – в українській і чеській. Ознаки *безтурботний, недбалий; розлючений, несамовитий* актуалізовано лише в англійській мові, *сірий, посередній* – лише у російській, *розгублений, здивований; балакун, балагур* - лише у чеській.

Таким чином, у досліджуваних мовах ядро, навколоядрову семантичну зону та периферію семантичних ознак кожної із двох вершин ономасіологічної парадигми «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» творять спільні та відмінні ознаки. Такі польові структури презентують у кожній з мов сітку мовних смислів (опорне, неопорні значення та суміщені значення), що виступає інтегрувальним чинником складників ономасіологічних парадигм як «зображувального полотна» характеристик та оцінок людини з погляду її інтелекту. Кожен із секторів всередині поля матиме у мовах різну питом вагу, під якою, услід за Т.В.Леонтьєвою [Леонтьєва 2008: 16], розумітимемо кількість мовних фактів, що містять цю ознаку. Не ставимо собі за мету абсолютизувати значущість кількісної переваги номінантів, що містять ту чи іншу семантичну ознаку у досліджуваних мовах: обидві вершини аналізованих ОП організовані кількісно асиметрично. Так узагальнені дані дають змогу простежити ті мовні смисли, що є актуальними у картині світу носіїв кожної з мов. З іншого боку, не можна не погодитися з Т.В.Леонтьєвою у тому, що у кожній лінгвокультурі є мовні смисли, що є й ній актуальними і за відсутності значної кількості означальних³² [Леонтьєва 2007: 16]. Зауважимо також, що величезна кількість номінантів на позначення розумного – нерозумного (дурня) у досліджуваних

³² Зіставлення «одиночності» і «маси» свідомо неінформативне, - вважає авторка, - воно не завжди дозволяє встановити істинні пріоритети. У таких випадках дослідник може дійти висновку про те, що глупство є для носіїв російської мови (а так само й інших мов – *О.П.*) надзвичайно значущим, доленосним явищем [Леонтьєва 2007: 16], якщо відштовхуватися від тези: у мовах найбільш активно ословлюється те, що є актуальним для певної монокультурної спільноти. Відомо, що концепт «дурень» визначається дослідниками як один із найпотужніших у російській [Ковшова 1993: 166] та англійській [Карасик 1991: 270] мовах.

мовах виявляє, як буде показано далі, порівняно невелику кількість мовних смислів.

2.3.2. Вузли мовних смислів як інтегрувальний складник кваліфікативної семантичної структури ОП найменувань людини за ознакою її інтелектуальних характеристик. В усіх досліджених частинах семантичної структури двовершинної ономасіологічної парадигми на позначення розумного і нерозумного (дурня) з урахуванням дефініційного аналізу можна виявити вузли мовних смислів. Під вузлами мовних смислів розуміємо семантичні зони, утворені сукупностями змістово близьких компонентів семантики - категоріально-лексичних сем номінантів розумного та дурня у досліджуваних мовах. Подальше семантичне і вербальне розгортання вузлів мовних смислів є інтерпретаційним і культурно зумовленим процесом, що несе у собі імпульси й матеріал для подальшої смислової і номінаційної ідентифікації аналізованих характеристик людини.

У мовознавчих дослідженнях, присвячених образу *homo sapiens* у різних мовах та мовних картинах світу знаходимо різні пропозиції щодо угруповання одиниць на позначення розумного [Дзюба 2009: 188-199; Сергеева 2005: 286-305; Дюськіна 2003: 33-39; Письменна 2009: 263-267; Шамина 2001: 74-76; Малініна 2010; Ткаченко 2013: 82-90] та нерозумного (дурня) [Бусурина 2005: 121-132; Никитина 2005: 104-107; Бакмансурова 2009: 185-190; Березович, Леонтьева 2004: 137-150; Левченко 2004: 169-174]. Так, В. М. Карасик у групі одиниць на позначення інтелектуально неспроможної людини в англійській мові виокремлює такі її відгалуження: 1) дурень, тупак (*ass, brid-brain, pinhead*), 2) патологічний дурень, ідіот (*moron, imbecil*), 3) ненормальний, дурнуватий (*cuckoo, gowk*), 4) старий дурень (*dotard, dobby* (dial.)), 5) неук, простак (*gander, simpleton, flat*), зауважуючи, що такий поділ є доволі умовним [Карасик 1991: 273, пор. на матеріалі німецької та англійської мов Мишин 2007: 18].

I. М. Малініна у ЛСГ «інтелектуальні здібності» виокремлює 7 мікрополів (загальна характеристика розумових здібностей людини ясно мислити: *intelligent, brainy, genius, cogitative, gifted, brilliant, clever, thinking, knowing, intellectual, clear-headed*; характеристика розумових здібностей дітей та молодих людей: *bright, whizzkid, gifted, apt, prodigious, precocious*; характеристика здібностей людини до розумової праці: *intellectual, inventive, creative, genius, skilful, skilled, dexterous, deft*; характеристика розумових здібностей людини, які формуються на основі досвіду, розуміння - практичність, мудрість, прозорливість: *wise, sage, enlightened*; характеристика практичного розуму людини задля власної користі - спритність (з негативною оцінкою): *clever, smart, shrewd, astute, canny, resourceful*, характеристика відносної розумової здатності, яка викликає негативну реакцію у інших людей: *wise guy, smart aleck*; розумові здібності, що використовуються нечесним і прихованим чином, - хитрість, лукавство: *cunning, sly, crafty, wily* [Малініна 2010].

А. О. Мішин, орієнтуючись на концептуальний аналіз та лексико-фразеологічні засоби, паремії і прецедентні тексти німецької та англійської мов, пропонує виокремити такі концептуальні сегменти поняття *розум* 1) розумний від природи; 2) розумний унаслідок набутого досвіду чи освіти; 3) розсудливий; 4) дотепний; 5) хитрий та *глупота* 1) патологічний дурень; 2) тупий; 3) який поводить себе безглуздо [Мишин 2007: 13, 17]. К. В. Бусуріна у побутовій концептуальній моделі *дурень* розрізняє нерозумного (дурня) за параметрами: патологічно нерозумний (відхилення від медичної норми), дурний (відхилення від інтелектуальної норми), неадекватно поводить себе (відхилення від суспільної норми) [Бусуріна 2005: 121-132]. Однак ці та інші ідеї не враховують специфіку кореляцій між семантичним обсягом понять *розумний* та *нерозумний* (*розум – глупота*) [див. Кириллова 2012; Никитина 2003; Мишин 2007; Мед 2003: 218-225; Мамедова 2012] і не сприяють пошуку того, що ми, услід за Н. Ю. Шведовою, називаємо вузлами мовних смислів.

З урахуванням ядрових та периферійних елементів семантичної структури ОП на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик та окресленого вище підходу до аналізу ОП як двовершинної, що спирається на основоположну опозицію *розумний – нерозумний (дурний)*, вважаємо за доцільне виокремити такі вузли мовних смислів, які б відповідали цілям подальшого зіставно-типологічного аналізу кореляції вузлів мовних та мотиваційних смислів у мовах, що вивчаються.

З урахуванням двовершинності ономасіологічних парадигм на позначення розумного і дурня в англійській, українській, російській та чеській мовах вузли мовних смислів у межах семантики аналізованих лексичних та фразеологічних одиниць пов'язуємо із рядом базових опозицій як інтегрувальним чинником. Основні вузли смислів матимуть дихотомічний, симетричний характер. Ознаки, у них зосереджені, зворотно представлені в обох вершинах ОП, а кореляції між ними спиратимуться на зіставлення й протиставлення позитивних і негативних характеристик людини за ознакою її інтелектуальних здібностей. Такі вузли значною мірою симетрично (дзеркально) організовані. Значення ж, що об'єднуються у антонімічні пари, обслуговуються різною кількістю мовних смислів і номінантів лексичного й фразеологічного характеру, що їх містять, і в такому сенсі є нерівноважними. Роздільною смугою двох вершин аналізованих парадигм в усіх досліджуваних мовах є здатність людини мислити.

Розумний – нерозумний. Цей вузол мовних смислів базується на аксіологічній нормі *розумний* «здатний мислити, відображати й пізнавати об'єктивну дійсність» та відхиленні від неї (анти-нормі *нерозумний*) й протиставленні *здатний мислити – нездатний мислити*. Сема «здатний мислити» виступає, по суті, базовою, оскільки далі замикає на собі семантичні ланцюжки у дефініціях аналізованих назв. Здатність мислити є одночасно і центром шкали оцінок, саме від неї починається відлік у позитивний та негативний бік. Наявність цієї здатності і висока міра її розвиненості протиставляється її відсутності або недостатній розвиненості. Мислити – значить, використовувати цю здатність, збожеволіти – втратити її.

По лінії вершини ОП розумний до цього вузла інтегрують ядрові та периферійні смисли *обдарований розумом, талановитий, з надзвичайними розумовими здібностями* По лінії вершини нерозумний це смисли *розово обмежений, з розумовими чи ментальними вадами та відхиленнями, божевільний, дивний, ексцентричний, нерухомий, нечутливий, байдужий*.

Тямущий - нетямущий. Точкою відліку тут виступає аксіологічна норма *здібний* «з ясним, бистрим та чітким розумом; здатний добре та швидко міркувати й знаходити вихід» та відхилення від неї як анти-норма *нетямущий нездібний, тупий*. Цей вузол мовних смислів на позитивнооцінному його краї тямущий (здібний) інтегрує у досліджуваних мовах смисли *здатний думати, добре й швидко міркувати, розмірковувати; активний, кмітливий, тямущий, метикуватий, меткий, винахідливий, дотепний, швидкий, моторний, пристрасний, захоплений, самотійний*. На негативнооцінному краї нетямущий (нездібний) такими смислами є *нездатний мислити, добре й швидко міркувати; пасивний, некмітливий, нетямущий, тупий, неметикуватий, неметкий, недогадливий, неухажний, забудькуватий, повільний, несамотійний, схиблений (на чомусь), надміру швидкий, несамовитий, шалений, розлючений, розгублений, здивований, безтурботний, недбалий, впертий, бездушний, нечулий, невеликий на зріст і товстий, великий на зріст і міцний, недолугий*.

Мудрий – немудрий. Центральною у цьому вузлі мовних смислів виступає аксіологічна норма *мудрий* «наділений, обдарований великим розумом; який має значний життєвий досвід; розумний, досвідчений» та відхилення від неї. Цей вузол мовних смислів на позитивнооцінному краї мудрий інтегрує смисли *досвідчений, метикований, глибокий, мислячий, проникливий, вдумливий, порадливий*. На протилежному полюсі опиняються смисли *немудрий, молодий, недосвідчений, неглибокий, непроникливий, невдумливий, невинахідливий, неметкий, непорадливий*.

Знаючий – незнаючий. У центрі цього вузла мовних смислів перебуває аксіологічна норма *знаючий* «обізнаний із чим-небудь, знає свою справу, вміє

щось робити; має практичний досвід» та анти-норма *незнаючий*. До позитивного краю цього вузла з н а ю ч и й інтегрують смисли *вмілий, вправний, майстерний, досвідчений, практичний, кваліфікований, авторитетний*, до протилежного н е з н а ю ч и й – *невмілий, невправний, невдатний, неповороткий, вайлуватий, млявий, лінивий, ледачий, некваліфікований*.

Освічений – неосвічений. Домінантою цього вузла мовних смислів виступає аксіологічна норма *освічений* «який має освіту, засвоїв різнобічні знання; культурний; обізнаний» та відхилення від неї *неосвічений*. На позитивнооцінному краї парадигми о с в і ч е н и й цей вузол мовних смислів інтегрує ознаки *обізнаний, начитаний, грамотний, ерудований, глибоко проінформований*, на протилежному краї – *необізнаний, незнаючий, малоосвічений, безграмотний, неерудований, нерозвинений, нездатний до навчання, неінтелігентний*.

Розсудливий – нерозсудливий. Цей вузол мовних смислів спирається на аксіологічну норму *розсудливий* «здатний мислити, міркувати, діяти правильно, розумно, зважено» та анти-норму *нерозсудливий*. До позитивнооцінного краю парадигми р о з с у д л и в и й інтегрують смисли *поміркований, спокійний, зважений, передбачливий, обачний, обачливий, обережний, обдуманий, тверезий, раціональний*, до протилежного краю – *неспокійний, незважений, необачний, необдуманий, нелогічний, холодно раціональний, заціпенілий, приголомшеним, вражений, оглушений, несерйозний, безтурботний, пустий, легковажний, слабодухий, безхарактерний*.

З широким кругозором – обмежений. Центротвірним елементом цього вузла смислів є аксіологічна норма – людина розумна має мати *широкий кругозір*, значний обсяг, широту уявлень, знань, інтересів, належний рівень культури та анти-норма *обмежений*. До позитивнооціненого краю парадигми інтегрують смисли *той, що має широке коло знань та зацікавлень, вихований, культурний*. До протилежного її краю о б м е ж е н и й інтегрують смисли *відсталий, невихований, некультурний, неосвічений, простодухий, нелукавий, наївний, простакуватий, неотесаний, грубий, нахабний, сірий, посередній*.

Особливе місце у системі вузлів мовних смислів ОП на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик належить трьом угрупованням смислів, які не мають дихотомічної структури. Це не симетричні вузли мовних смислів, що, з одного боку, є дотичними до позитивно оцінної вершини парадигми *розумний*, оскільки обов'язково передбачають наявність розумових здібностей номіната, з іншого, такі смисли перебувають у зоні негативної аксіологічної оцінності, оскільки пов'язані з поведінкою людини, яка визначається як дивна або ж суспільно несхвальна. Такими вузлами смислів у мовах, що вивчаються, є:

мудрій «хто надміру багато роздумує, обмірковує», що інтегрує смисли *надміру мудрує, нерішучий, задумливий, повільний, бездіяльний*;

зарозумілий «який поводить себе занадто самовпевнено, вважаючи себе розумнішим від інших», що далі інтегрує навколо себе смисли *самовпевнений, показний розумник, всезнайко*;

корисливий «який має гострий розум, проте прагне до власної вигоди, чинить зважено, продумано, але у свої інтересах». Цей вузол «притягує» до себе смисли *пронозливий, пронирливий, хитрий, спритний, меткий, лукавий, обачний*.

Вузли мовних смислів, таким чином, об'єднують усі семантичні ознаки розумного та дурня, виявлені шляхом дефініційного аналізу в досліджуваних мовах. Виявлені на наступному етапі дослідження сітка та вузли мотиваційних (кваліфікативних) смислів будуть системно простежені щодо кореляцій оцінного змісту та форми систем аналізованих одиниць на тлі засобів об'єктивації цих смислів з урахуванням їх культурного складника.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО II РОЗДІЛУ

Атрибути, що творять ядрову частину основного значення (**англ.** *clever, intelligent, smart – foolish, stupid*, **укр.** *розумний – дурний, тупий*, **рос.** *умный, разумный – дуры́й (дурак), глупый, тупой*, **чес.** *chytrý, rozumný – blbý, hloupý, tupý*), з семантико-етимологічного погляду не є протиставленими, вони перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції. Етимологічна пам'ять слова може розглядатися як чинник і стимул його семантичної еволюції. Питомі етимології, спроектовані на вивчення сучасних ономасіологічних парадигм номінантів на позначення розумного – нерозумного (дурня), дадуть змогу простежити шляхи й вектори семантичної еволюції та семантичного розгортання вихідних етимологічних значень на тлі культурного складника кожної із досліджуваних мов.

Ономасіологічні парадигми лексичних та фразеологічних одиниць на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик є системними двовершинними утвореннями гетерогенного характеру. Їх вивчення доцільно зорієнтувати на аксіологічну оцінку за об'єктивною (внутрішньо властивою об'єкту, вродженою чи набутою) ознакою та аксіологічну оцінку за суб'єктивною (приписуваною) ознакою з подальшим поділом на оцінний «плюс» та оцінний «мінус», оскільки одна і та ж сама ознака у різних одиницях може бути зорієнтована як на позитивну, так і на негативну оцінку.

Оцінне значення номінативної одиниці на позначення інтелектуальних характеристик людини значною мірою пов'язане із семантико-граматичним статусом аналізованих одиниць як семантичних предикатів характеризувального типу (*X є розумний, X є дурний*), що вказують на статичну або динамічну ознаку-характеристику наявних розумових здібностей людини або їх відсутності. У нашому матеріалі представленні іменні, атрибутивні та дієслівні різновиди семантичних предикатів.

Формування аксіологічно оцінної семантики одиниць усіх типів у сукупності значення та форми може здійснюватися на підставі типологічних і

специфічних для кожної мови психологічних асоціацій образного і необразного характеру, зумовлених наявністю у різних народів спільних та відмінних уявлень і понять, пов'язаних з розумовою повноцінністю/неповноцінністю, її характеристик, у той чи інший спосіб вербально ототожнених. Мова є вираженням не лише мовомислення окремого народу, але й мовно-культурного досвіду, властивого людству в цілому.

Семантична структура ономазіологічних парадигм (сітка мовних смислів) є системним утворенням, що має чітку польову структуру: центральну зону, що містить основні на неосновні смисли (ядро + навколоядрова зона) та периферійну, сформовану суміщеними семантичними ознаками. Типологічне у сітці мовних смислів зосереджене головним чином у центральній зоні, ареальне та генетичне частіше ідентифікується на периферії вербального втілення універсального змісту «людина розумна» – «людина нерозумна (дурень)»

Виокремлені вузли мовних смислів дадуть змогу простежити систему світоглядних пріоритетів та семантичних домінант, яку пов'язують носії досліджуваних мов та культур з наявністю – відсутністю розумовних здібностей людини.

РОЗДІЛ ІІІ

МОТИВАЦІЙНЕ МОДЕЛЮВАННЯ НОМІНАЦІЙНОЇ СФЕРИ «ЛЮДИНА ЗА ОЗНАКОЮ ЇЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК»

До складу аналізованих ономасіологічних парадигм входить значна кількість вторинних (образних і необразних) номінантів, що виявляють коло значущих для номінатора (в даний час у даному просторі і в даному соціумі) реалій та явищ, відображених у їх формі. Наявність виразного оцінного компонента у семантиці складників ОП «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» зумовлює залучення величезної кількості асоціацій та образів для вербального втілення обмеженого числа смислів. За Т. М. Вороніною, інтелектуальна діяльність людини є однією з тих сфер процесуально-буттєвого досвіду, які «притягують» значну кількість метафор завдяки їх потужній доцентровій силі» [Воронина 2000: 298]. У дзеркалі мови світ змінюється: матеріальні й антропні об'єкти, відображаючись у ньому, зазнають метаморфозів, те, що у дійсності побачити не можна, набуває обрисів, безтілесне отілеснюється: людина-номінатор робить чуттєво сприйманим розум, думку, рівень інтелекту, неосвіченість, глупство, божевілля, вибудовуючи зв'язки й паралелі між об'єктами інтелектуальної сфери і предметами, явищами, людиною, їх властивостями й діями [Леонтєва 2008: 4]. Асоціативні та образні еквіваленти розумових здібностей людини та їх відсутності, своєю чергою, корелюють як із денотацією (семантикою), так і з внутрішньою формою (мотивацією) номінативних одиниць.

Вивчаючи закономірності організації мотиваційної структури певного номінаційного угруповання, вчені пропонують простежувати їх на двох рівнях: рівні зовнішньої та рівні внутрішньої мотивації. Рівень зовнішньої мотивації визначає асортимент тих сфер ототожнення, кодів, предметно-тематичних «мов», до яких звертається номінатор у пошуках еталона порівняння. Це дасть змогу пояснити вибір способу вираження даної ознаки.

Рівень внутрішньої мотивації є власне «причиновим», оскільки передбачає виокремлення мотиву номінації, який може варіативно виражатися засобами різних кодів [Березович, Леонтьєва 2004: 139-140]. Взятий за основу, такий концептуальний підхід дозволить виявити, як визначені нами у попередньому розділі вузли мовних смислів вербально об'єктивуються у формах номінантів на позначення розумного і дурня у досліджуваних мовах.

3.1. Рівень зовнішньої мотивації. Предметно-тематична параметризація ОП «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик»

Кожне зображення, що виникає у свідомості носіїв мов, має самостійну цінність, проте у процесі вербального ототожнення фрагмента позамовного змісту «людина розумна – людина нерозумна (дурень)» номінатор залучає значну кількість асоціацій та образів, які вимагають тематичного групування відповідно до тих сфер дійсності, які суб'єкт найменування вважає «придатними» для асоціювання з мисленнєвою діяльністю та інтелектуальним безсиллям людини. На переконання Т. В. Леонтьєвої, такі сфери мають потужну пояснювальну й інтерпретаційну силу [Леонтьєва 2008: 5]. Принцип відбору сфер асоціювання (мотивації) зумовлюється як загальнолюдською, так і національною культурою, тому тут можна передбачити типологічну й національну забарвленість уявлень про розумного та нерозумного (дурня), втілених у внутрішній формі лексичних і фразеологічних одиниць. Саме у цій сфері іменування людини спостерігаємо багато одиниць з «живою» чи достатньо прозорою мотивацією, що служить надійним матеріалом для мотиваційної інтерпретації. Ономазіологічно та культурологічно зорієнтований підхід до аналізу складників ОП дозволить виявити ті сфери дійсності, що є «придатними» для асоціювання чи образного асоціювання з людиною як суб'єктом розумової діяльності, виявити ієрархію цих сфер, порівняти їх продуктивність у мовах, що вивчаються.

Перший крок мотиваційного аналізу Т. В. Леонтьєва бачить у членуванні масиву найменувань розумного та нерозумного (дурня) на тематичні групи залежно від образів, до яких звертається номінатор. Сукупність уявлень про елементи, фрагменти різних сфер дійсності, через посередництво яких суб'єкт-номінатор осмислює дійсність іншого порядку (у нашому випадку – характеристики людини за ознакою її інтелектуальних здібностей), здійснюючи операцію «позакатегоріального предметного ототожнення» [Рут 1992: 26-27], дослідниця визначає як предметно-тематичний код [Леонтьєва 2008: 25].

Поняття *коду* використовується головним чином у етнолінгвістичних дослідженнях [див. Толстой, Толстая 2013]. Проте з огляду на поліпарадгмальність цієї дисертаційної праці його залучення до аналізу є цілком вмотивованим. Вибір терміна *предметно-тематичний код* Т. В. Леонтьєва пояснює необхідністю підкреслити призначення образів, що представляють один код, можливість зафіксувати за їх допомогою концептуальну інформацію про номінований об'єкт, зашифрувати її, згорнути розлоге формулювання смислу (уявлення) до компактного знака. У її концепції предметно-тематичний код – це знакова система, що відображає спосіб пізнання людиною однієї сфери діяльності через іншу [Леонтьєва 2008: 35-36].

З одного боку, цей термін не завжди передбачає реалізацію у мовному факті образного складника. Так, наприклад, не є результатом образної номінації **рос.** *талалай, долдон* чи **чес.** *řululum*, однак не буде помилкою сказати, що при їх створенні задіяно мовленнєвий код, оскільки у наївній картині світу симптомом інтелектуальної неповноцінності є невиразне, незрозуміле, дефектне мовлення. Практично відсутня образність у звичному її розумінні у рамках просторового коду (наприклад, **англ.** *out of your tree*, досл. «за межами свого дерева»), однак його засобами створюються «картинки» невластивої розумової локалізації у просторі - поза межами людини. За такого підходу можуть бути враховані й неідіоматичні номінанти (одинці, що містять безпосередню вказівку на мотиваційну ознаку у внутрішній формі (**англ.** *intellectual*, **укр.** *розумака*, **рос.** *мудрец*, **чес.** *hloubal*), які системно не розглядатимуться, проте мають усі

підстави бути залученими для підкріплення реконструйованих на основі образних номінацій предметно-тематичних кодів.

За концепцією Т. В. Леонтьєвої, код являє собою умовне об'єднання, оскільки елемент коду «вихоплений» номінатором і використаний ним для асоціювання чи образного ототожнення людини за інтелектуальною ознакою без встановлення подальших зв'язків цього елемента. Елемент коду – образ реалії чи ситуації, наявний у свідомості номінатора і здатний служити засобом осмислення певного поняття з іншої області, засіб опредмечення уявлень носія мови про номінований об'єкт дійсності. Втім, регулярність звернення номінатора до тих самих предметних кодів у пошуках знаків, придатних для інтерпретації уявлень про розумного чи нерозумного (дурня), не може залишатися непоміченою і вимагає осмислення. Обсяг коду, який визначається кількістю образів і метафор, створених за участі його елементів, є свідченням частотності звернення до нього номінатора. Тут слід враховувати і залежність обсягу предметно-тематичної групи образів від широти охоплення дійсності (скажімо, міфологічний код за частотністю звернення до нього номінатора буде значно поступатися зоонімному чи предметному) [Леонтьєва 2008: 37].

Такий підхід дозволить залучити до аналізу усі лексичні та фразеологічні одиниці на позначення розумного та нерозумного (дурня) в англійській, українській російській та чеській мовах, виявити діапазон варіювання асоціативного і образного складника конститuentів аналізованих ОП у конкретній лінгвокультурній спільноті. У аналізі номінантів за предметно-тематичними кодами буде враховано явище «перетину» класів, оскільки за різними компонентами форми номінанти розумного та нерозумного (дурня) будуть сягати різних кодів та їх елементів.

3.1.1. Антропна мотиваційна сфера. У центрі уваги тут опиняються мотиваційні моделі, пов'язані з людиною, її фізичним та ментальним здоров'ям, фізичною формою, особливостями анатомії та зовнішності, мімікою та жестами, мовленнєвим проявами, емоційними станами.

У межах антропної мотиваційної сфери представлені такі предметно-тематичні коди з відповідними елементами коду (ЕК).

ФІЗІОЛОГО-СОМАТИЧНИЙ КОД

ЕК «наявність/відсутність голови (мозку)». За В. Г. Гаком, голова як умістище мозку, з яким людина безпосередньо пов'язує процес мислення, «постає одночасно як інструмент і місце цього процесу» [Гак 1993: 29]. Елементи голова і мозок у аналізованій сфері іменувань в усіх мовах виявляють високу мотиваційну активність. У картині світу носіїв мов людина розумна, інтелектуально розвинена й повноцінна звичайно має мати голову і мозок: **англ.** *to have a good head for something, wise head, to have a (good) on one's shoulders, to bear a brain, clear head, clear-headed*, **укр.** *голова, золота голова, метикована голова, мати голову (на плечах), з (натоптаною) головою*, **рос.** *есть голова на плечах [у кого], золотая голова, светлая голова, башка, хорошие мозги [у кого]*, **чес.** *bystrá hlava, bystrý mozek, moudrá hlava, má hlavu na pravém místě*. В англійській мові у формі номінанта на позначення розумного конкретизоване місце, де знаходиться мозок: *a brain box* (букв. «черепна коробка»). В українській мові асоціація з наявністю голови проходить по лінії органів, що утримують голову на плечах (шия (в'язи), карк) без експліцитної вказівки на компонент *голова*: **укр.** *мати в'язи на плечах (карку)*.

Натомість той, хто не має голови, а у ній мозку, є розумово неповноцінним: **англ.** евфем. *have nothing between ears; shallow-brained, to need to have one's head read, be empty-head*, досл. «мати порожню голову», **укр.** *дурна (нерозумна) голова, пуста (порожня) голова, слабка голова, тупоголовий*, **рос.** *безголовец, без головы, пустоголов, пустая голова, мозги ушли [у кого]*, **чес.** *bezhlavec, prázdny mozek, prázdná hlava, má v hlavě prázdno*. Найчастіше найменування голови та мозку у номінантах на позначення розумного та дурня поєднуються з іншими лексемами, що виконують роль мотиваційних кваліфікаторів і сягають інших сфер ототожнення мовних смислів (пор. *світлий, хороший, золотий / поверховий, пустий, слабкий* тощо).

До цього елемента коду дотична і сфера найменувань, у яких мотив відсутності мозку замінений недостатністю або надмірністю його об'єму у зв'язку з особливостями форми: **англ.** *a single-track mind*, досл. «має одноколіїний розум», **рос.** *одна извилина в мозгу и та от шапки (прямая), три извилины в мозгу и все прямые*, **чес.** *tá o kolečko navíc* (досл «має одну звивину зайву»).

ЕК «особливості зовнішності». У картинах світу носіїв мов, що вивчаються, закріплене уявлення про зв'язок рівня інтелекту людини з особливостями її зовнішності. Особлива увага тут приділяється опису голови, лоба, статури, зросту тощо. Тут можемо виокремити декілька підгруп.

Голова та частини голови людини. Цікаво, що величина голови у зібраному нами матеріалі не представлена. Проте для вербального ототожнення людини розумної і нерозумної для носіїв окремих мов важливими виявилися форма голови та її частини.

Форма голови (**англ.** на позначення розумного - *pointy-head* (букв. «загострена голова», ірон. принизл. на позначення мислячої людини), *egghead* (букв. «яйцеголовий»), **рос.** *узкая голова, голова не с того боку затесана*);

Деструкція голови (наявність лише її частини чи пошкодження на загал): **англ.** на позначення людини несповна розуму - *a bit off one's head*, досл. «шматочок голови», **рос.** *дырявая голова*, **чес.** *děravá hlava*.

Лоб. Форма лоба, з якою у лінгвокультурах звичайно пов'язують здатність мислити. Тут у окремих мовах актуальними виявляються мотиваційні характеристики *широкий (високий) – вузький*: **укр.** *лобом неширокий*, **рос.** *узкий лоб*. Російський вислів *семи пядей во лбу* виник на основі френологічних уявлень про те, що за висотою лоба можна судити про розумові здібності людини (*пядь* – старовинна міра довжини, що дорівнювала 18-20 см.) [СРФ 1998: 481-482]. В англійському прикладі натрапляємо та мотиватор *лоб* із асоціативною дією «думати, згадувати – торкатися лоба», але на позначення дурнуватої, придуркуватої людини: **англ.** *touching one's forehead*, досл. «торкаючись лоба»; в українській – «дивитися спідлоба»: **укр.** *лобур, лобуряка*.

Вуха. Форма й величина вух. У **англ.** мові *have nothing between ears* (досл. «нічого не мати між вухами») спирається на евфемістичний образ відсутності голови між вухами. **Укр.** *голова з вухами*, **рос.** *голова два уха*, на переконання Т. В. Леонтєвої, не містять семи великий (про голову), натомість тут присутні мотиваційні ознаки «більше нічого немає (крім вух)» та «синдром капловухості» нерозумної людини [Леонтєва 2008: 46]. Крім того, маємо **рос.** *лопух* на позначення дурної, простакуватої і неметикуватої людини. У чеській натрапляємо на назву цебра - дерев'яної ємкості з вухами *škopek, štrandlík, putna*: **чес.** *být hloupý jako škopek (štrandlík), blbý (hloupý) jako putna*. Тут спостерігаємо факт перетину кодів: рослина з великим листям (лопух), чоловічий головний убір (шапка-вушанка), цебер з вухами можуть виступати мотивами номінації нерозумного.

Очі. У **рос.** номінантах *чурка с глазами, бревно с глазами* маємо, з одного боку, актуалізований мотив очей, з іншого, «дерев'яний» мотив, який має безпосередній стосунок до вербального ототожнення людини нерозумної. В англійській мові на позначення дурня, тупого, безтолкового, неадекватного виявлено мотив однобокого зору (відомо, що у півня очі розміщені по боках голови): **англ.** *cock-eyed*, досл. «очі як у півня».

Обличчя (краса), вираз обличчя людини. Уявлення про несумісність гарного обличчя (зовнішності взагалі) та розумових здібностей представлені у елементі коду «особливості зовнішності». На позначення розумної, кмітливої та зовнішньо привабливої людини маємо в **англ.** мові *not just a pretty face* (досл. «не лише гарненьке обличчя»). Пор. **рос.** *красен как майский лень, а умом пень*.

З наявністю – відсутністю розумових здібностей у мовнокультурній свідомості носіїв мов асоціюється і певний вираз обличчя (дурнуватий, бездумний, розгублений): **англ.** *stare around gormlessly*, досл. «розглядатися навколо з тупим, бездумним виразом обличчя», *look as Simple Simon*, досл. «виглядати як простак Саймон», *look as if has just come off a banana boat*, досл. «виглядати, ніби щойно зійшов з човна, що перевозить банани».

Волосся. У картині світу носіїв англійської мови сферою ототожнення мовного смислу ірон. принизл. «надто розумний; інтелігент» виступає мотив довгого волосся: **англ.** *long-hair* (досл. «довге волосся»). В його основі лежить стереотипне уявлення про те, що інтелектуали мають довге волосся.

Розум як квазіорган людини. За уявленнями носіїв мов, розум – частина людини, його квазіорган, що ототожнюється з головою і локалізований у ній. Аби запобігти численним повторам, наведемо у цій групі лише номінанти, що вербально засвідчують наявність – відсутність розуму без додаткових мотиваційних домінант: у зв'язку з явищем перетину кодів такі одиниці головним чином опиняються у інших предметно-тематичних групах, як буде показано далі. На позначення розумного – це **англ.** *a man of sense*, досл. «людина розуму», *in one's senses*, досл. «в розумі», **укр.** *мати розум*, **рос.** *человек большого ума*, **чес.** *mít rozum*. На позначення дурня – **англ.** *have not the brains one was born with*, досл. «народитися відразу без розуму», **укр.** *розуму не мати, не при розумі, розум згубити*, **рос.** *не имеет ума*, **чес.** *nemít rozum*.

Розум у світобаченні носіїв мов набуває фізичних характеристик (легкий, твердий, гострий): **англ.** *light weight*, досл. «легкий розум», **укр.** *людина твердого розуму*, **рос.** *острого ума человек*. Він може бути й пошкодженим (**рос.** *повредиться умом (в уме)*). За наявності розуму людина може здійснювати розумові операції: **англ.** *to be able to tell (one can tell) cheese from chalk*, досл. «може відрізнити сир від крейди», за його відсутності – ні: **англ.** *couldn't pour water out of a boot (if there was instructions on the heel)*, досл. «не може вилити воду із черевика (навіть якщо на каблучку була б інструкція)», **рос.** *пороху не выдумает, до пяти не сосчитает*.

Тіло, постава та зріст людини. На відміну від паремійного фонду, де протиставлення високий на зріст (великий, міцний) – дурний, що спирається на світоглядну диспропорцію фізичних і розумових даних людини, є актуальним (пор. **укр.** *Великий (високий) до неба, а дурний як не треба*, **рос.** *Велика Федора, да дура* тощо), у систематизованому нами матеріалі чотирьох мов цей елемент коду виявляє амбівалентність. У слов'янських мовах

величезний зріст асоціюється з надзвичайно розумним через ототожнення із сферою найменувань людини надмірного зросту (**укр.** *гігант*, **рос.** *гигант, исполин*), людиноподібних витворів людства (**рос.** *колосс*) та людиноподібних велетенських істот (*титани*): **рос.** *титан*.

Зокрема, в англійській мові виявлено протиставлення *сильний, міцний – дурний*, що за сферами ототожнення сягає назви частини людського тіла м'язи: **англ.** *be all brawn and no brains* (досл. «мати м'язи і не мати мозку»). У російській мові маємо актуалізований ЕК «великий на зріст»: **рос.** *велик, да дурак*³³, *дурак выше леса*. В українській недостатність розумових здібностей асоціюється з малим зростом: **укр.** *недоросток*, у чеській – з хворобливим і миршавим виглядом людини: **чес.** *chamr*.

Особлива чутливість пальців людини об'єктивована у англійському вислові на позначення розумного: **англ.** *to have (something) at one's finger-ends*, досл. «мати щось на кінчиках пальців».

У зібраних нами прикладах представлено і протиставлення соматичного верху³⁴ (розумний) та соматичного низу (дурний), причому соматичний «верх» починається від шиї (**англ.** *dead above the ears*, досл. «мертвий нагору від шиї»). Відомо, що людина розумна думає головою. Частинами тіла, якими «думає» людина нерозумна, виступають лікоть (**англ.** *think with one's elbow*), коліно (**чес.** *myslet kolenem*) та частина тіла, яку звичайно протиставляють у таких випадках голові (**англ.** *wise ass*, досл. «мурий зад», **укр.** *думати не тим (іншим) місцем*, **рос.** *думать задницей*, **чес.** *myslet prdeli*).

ЕК «фізичне та психічне здоров'я/нездоров'я людини». Бути розумним у мовній картині світу корелює зі станом фізичного та психічного здоров'я, де розум асоціюється з атрибутами *здоровий, тверезий, правильний* (**англ.** *in one's sober senses*, досл. «у тверезому розумі», *in one's right mind*, досл. «у здоровому глузді», **чес.** *mít zdravý selský rozum, být při*

³³ За даними, що їх наводить Т.В.Леоньева, у російських діалектах, жаргоні та просторіччі ці елементи коду представлені досить активно [Леонтьева 2008: 50-52].

³⁴ Семантика просторового «верху» буде розглянута у межах соціального та просторов-динамічного кодів.

zdravém rozumu), пор. **рос.** вислів *в здоровом уме и светлой памяти* «хорошо соображает, все помнит» [СРЯ/Ож.: 228]. В усіх досліджуваних мовах *розумний* формально корелює із геніальністю – винятковою талановитістю, творчою обдарованістю, яка, на думку психологів, значною мірою зумовлена генетичними механізмами і нерідко супроводжується порушеннями фізичного і психічного здоров'я, тому знаходиться на межі між психічним розладом і нормою [Нартова-Бочавер 2003.]: **англ.** *genius*, **укр.** *геній*, **рос.** *гений мысли (ума)*, **чес.** *genius*.

Натомість глупство однозначно розцінюється як хвороба й отримує позначення, пов'язані з каліцтвом, травмами, назвами хвороб ментально-психічного характеру, патологічних змін у організмі.

Загальний стан та відхилення від норми здорової людини, пов'язаний головним чином з головою як осередком розумової діяльності, фіксує форма **англ.** *soft in the brain (head)*, досл. «м'який у мозку», **укр.** *не має гаразду в голові* (гаразд «щастя, благополуччя»), **рос.** *больной на (всю) голову*, **чес.** *nebýt při zdravém rozumu*.

В усіх досліджуваних мовах людина нерозумна (дурень) асоціюється із:

фізичними вадами, каліцтвом (травмою): **англ.** *lame under the hat*, досл. «кульгавий під капелюхом», *lame-brain*, досл. «вивихнутий мозок», **укр.** *вивихнутий мозок* [у кого], **рос.** *мама в детстве уронила* [кого]. У чеській мові асоціація проходить по лінії відсутності окремих органів чуття, яких, як відомо, здорова людина має п'ять: **чес.** *nemít všech pět (smyslů) pohromadě*;

вродженими ментальними хворобами – ідіотизмом, кретинізмом, олігофренією, дебілізмом, дегенератизмом, слабоумством тощо (**англ.** *natural fool, cretin, idiot*³⁵, *imbecile, moron*, **укр.** *дебіл, ідіот, кретин*, **рос.** *идиот, дебил, кретин, олигофрен*, **чес.** *idiot, kretén, imbecil*). У чеській мові маємо номінант на

³⁵ Цікаво, що грецьке за походженням слово *ἰδιώτης* «окремиий, частковий», яке пізніше було запозичене різними шляхами в усі досліджувані мови, первинно не було пов'язане з психічним захворюванням. У Давній Греції воно позначало приватну особу, окрему, самоізолювану від суспільства людину. Греки ставилися до суспільного життя дуже відповідально і називали себе *політес*. Ті ж, хто від суспільного життя ухилився, називалися *ідіотес*. Зрозуміло, що ідіотів свідомі громадяни не поважали, і з часом слово обросло зневажливими відтінками – обмежений, нерозвинений, неосвічений. І уже у римлян лат. *idiota* позначало неука, дурня, тупака [Живой русский язык: <http://skazanul.ru/slova/idiot>].

позначення розумово неадекватної людини **чес.** *trotl*, що є запозиченням з нім. *Trottel* «ідіот, кретин».

набутим ментальними відхиленнями унаслідок старості чи захворювання на слабоумство (**англ.** *to be in one's dotage*, букв. «бути в маразмі», **укр.** *глузду рішитися*, **рос.** *сойти с ума, сойти (спятить, свихнуть, своротить, спрыгнуть* и т. п.) *с ума, повреженный в уме, в голове помутилось* [у кого], **чес.** *zblážit se*);

порушенням зору і слуху: **англ.** *can't see a hole in a ladder*, досл. «не може побачити проміжок між сходинками у приставній драбині», *not to be able to see beyond the end of one's nose, not to be able to see further than the end of one's nose*, досл. «не бачити далі носа», **укр.** *оглух*.

Фізичне та психічне нездоров'я інтелектуально неспроможної людини у мовній картині світу пов'язується і з особливостями нетрадиційного народження та розвитку дитини, зумовленого зовнішніми деструктивними впливами: **укр.** *недоносок, прибитий на цвіту* (тобто в дитинстві), **рос.** *на свалке нашли* [кого], *мама в детстве уронила* та мотивом нездатності до продовження роду через елемент зоонімічного коду: **чес.** *skopec*, досл. «кастрований баран».

ЕК «вік людини». В основі багатьох найменувань людини за ознакою її інтелектуальних характеристик лежить асоціативна вікова ознака «молодий» - «старий». Старість у мовних картинах світу осмислюється з двох поглядів. З одного боку, людина, що прожила життя, набула мудрості й досвіду: **англ.** *old soldier*, досл. «старий солдат», *an old hand at*, досл. «стара рука», *not to have been born yesterday*, досл. «не вчора народився», **укр.** *сива борода*, **чес.** *rozumbrada, nebyť letošní (dnešní, včerejší)*. З іншого, у старому віці у людини слабнуть розумові здібності: **рос.** *старый дурак, из ума выжиться*.

Відсутність досвіду, мудрості та незрілість розуму звичайно приписують молодому віку. В англійській мові асоціація здійснюється по лінії кольороназви, що у багатьох лінгвокультурах пов'язується з молодістю: **англ.** *a green chum*, досл. «зелений приятель», *to be green*, досл. «бути зеленим». Маємо також приклад, коли асоціювання з наївністю, простакуватістю проходить по лінії

перебування дитини у незнайомому їй і небезпечному просторі – лісі: **англ.** *to be babes in the wood*, досл. «бути дитиною в лісі». В іншому випадку на позначення незрілої і недосвідченої людини натрапляємо на згадку про дитячу алергічну хворобу, унаслідок якої в дитини мокне за вухами: **англ.** *wet behind the ears*, досл. «мокрый за вухами» - молодий, недосвідчений. Натомість «бути сухим за вухами» асоціюється з дорослістю, відповідно, зрілістю, досвідченістю, обізнаністю: **англ.** *dry behind the ears*, досл. «сухий за вухами».

В українській та російській мовах домінує асоціація з недорослістю та дитячим віком: **укр.** недоросток, **рос.** недоросль, несмышленьш, как дитя малое, хуже малого дитяти, глупыш. Водночас поєднання молодого віку та нетипового для дитини розвитку розумових здібностей у межах позитивної оцінки знаходить формальне вираження у одиницях: **англ.** *a child prodigy*, досл. «диво-дитина», *a wonder boy*, досл. «диво-хлопчик», *infant phenomnon*, досл. «дитина-феномен», **укр.** *вундеркінд*, **рос.** *вундеркінд*. Проте маємо й приклад, коли поєднання мудрості та надто молодого віку у картині світу носіїв мови підлягає сумніву, як-от у англійському вислові з іронічним значенням на позначення всезнайки: **англ.** *wise guy*, досл. «мудрий хлопець». Натомість наявність достатнього віку та відсутності знань, нерозвиненість мислення засуджується: **рос.** *Митрофанушка*.

В інших прикладах наявність бистрого розуму, що асоціюється з молодістю, та досвіду, що асоціюється із старістю, визначається позитивними характеристиками «не по літах розумний»: **англ.** *to have old head on a young shoulders*, досл. «мати стару голову на молодих плечах», **рос.** *мудрый (умный) как старичок (старик)*.

У частині виявлених нами одиниць розвиненість чи нерозвиненість розумових здібностей асоціативно пов'язуються з віковими характеристиками ЕК неантропної сфери: недорослими тваринами, птахами або такими, що досягли значного віку. Наприклад, на позначення мудрого - **англ.** *as wise as an old crow*, досл. «мудрий як старий ворон», *a wise (knowing) old bird*, досл. «мудра стара пташка», *not be caught with chaff*, букв. «стару пташку не

обдуриш», **рос.** *мудр как старый ворон*, на позначення дурня – **англ.** *like a stuffed calf*, досл. «як набите теля», **укр.** *дурне теля*, **рос.** *глуп как теленок*, **чес.** *hloupy jako tele (maldá vrána)*³⁶, *bulík*, досл. «молодий віл», *být hloupy jako bulík, cápek*, досл. «молодий цап».

ЕК «цілковитий стан організму чи його частини (життя – припинення життя (смерть)). Цей ЕК актуалізовано лише в кількох мовах. В англійській мові відсутність розуму асоціюється з мертвим станом не всього організму, а лише тієї його частини, де розміщена голова: **англ.** *to be dead from the neck up*, букв. «мертвий від шиї», *dead above the ears*, досл. «мертвий над вухами». У російських висловах мотивувальна ознака «померлий» актуалізується іншим шляхом: у **рос.** *пeтый (отпeтый) дурак* на позначення безнадійного дурня асоціація проходить через церковний обряд відспівування (**рос.** *отпевания*), який є останньою дією над людиною у її земному житті.

ЕК «особливий стан організму та психіки людини». У картині світу носіїв багатьох мов причина інтелектуальної неповноцінності вбачається у особливих емоційних станах. Як наявність розумових здібностей, так і їх відсутність (втрата) пов'язуються у англійській мові з особливим психічним станом організму як відхиленням від нормального (**англ.** *level-headed*, досл. «з урівноваженою головою» ↔ *crazy in the head*, досл. «скажений в голові», *stark raving mad*, досл. «закляклий лютує», *touched (in the head)*, досл. «схиблений у голові»). У російській та чеській мовах глупство асоціюється з юродством³⁷, яке сприймається, з одного боку, як прояв психічної хвороби, божевілля, з іншого, як певний ментальний стан: юродиві звичайно були

³⁶ Зауважимо, що ворон і ворона – різні птахи. Ворона (*Corvus corax*) вважають одним із найрозумніших птахів, у геральдиці ворон – символ завбачливості й довголіття. Відомо, що у Лондонському Тауері ворони жили більше ніж 40 років, хоча орнітологи називають вікову межу у 70 років, а народна фольклорна традиція приписує воронам вік понад сто років. Ворона (*Corvus corone*), за твердженням орнітологів, є не лише нахабною, але дуже хитрою й обережною пташкою, проте у народних уявленнях молода ворона – уособлення глупоти [Животный мир: <http://zoofauna.ru/otlichiya-vorona-ot-vorony/>].

³⁷ «Дивно, - пише В.Махек, - але мовні факти свідчать, що люди не мають любові і співчуття до цих нещасних [фізично й ментально неповноцінних людей], навпаки, знайдуть для них, не замислюючись, глузливі та принизливі слова, що відверто виражають неприязнь, відразу здорових до калік, які звичайно для здорових були тягарем [Махек 1930: 8].

жебраками, божевільними, що мали дар віщуна. У російській мові закріпилося як синонімічне до *юродивий* слово *блаженный*, похідне від *блажити* «почитать, восхвалять»; значення «дурнуватий, дивний» виникло тому, що святі, яких шанували, часто були юродивими [ЭСРЯ/Крыл.], крім того, церква визнавала і *юродивих Христа ради*, які прийняли на себе смиренну личину юродства [ТСЖВРЯ/Даль, т.4: 669]: **рос.** *блаженный, юродивый, Ches. jurodivy³⁸*). В українській мові номінанти *юродивий* і *благуватий* не пов'язані із семантикою «дурний».³⁹

ЕК «особливості мовлення». У світобаченні носіїв слов'янських мов мисленнєва і мовленнєва діяльність виступає у єдності: здатність людини думати пов'язується із здатністю говорити⁴⁰. Однак у формі найменувань дурня, представлених лише у досліджуваних слов'янських мовах, акцентовано не на відсутності здатності говорити як такої, а на особливостях мовлення нерозумної людини: нерозбірливому, надмірному мовленні. Часто форма номінанта на позначення дурня містить вказівку на

неспроможність мовлення: **Чес.** *nebyť schopen říct kloudné slovo*, досл. «неспроможний сказати нормальне слово»;

вади мовлення: **рос.** *талалай* (шепелявий);

звуконаслідувальні елементи, пов'язані у свідомості носіїв мов із нерозбірливим мовленням: **рос.** *балаболка*, **укр.** *тюхтій*, **Чес.** *blbec⁴¹, tululum, tu'ták, žblabuňka, loula*. У чеській мові маємо звуконаслідування, пов'язане у

³⁸ Західна (католицька) церква не знала інституту юродивих, хоча життя окремих західноєвропейських святих, зокрема Святого Франциска Ассізького, були наділені рисами аскези юродства. Слово *jurodivy* чеська мова запозичила з російської, проте ставлення до юрода як людини «божої» не було знаковим для чеського суспільства. Руське юродство як форма святості, за М.І.Толстим, прийшло з Візантії разом із християнством візантійського типу, що утвердилося після хрещення Русі (988 р.) та розділення християнських церков (1054 р.) у формі православ'я [Толстой 2003: 489-493].

³⁹ *Блаженный* мол. жарт.-ірон. Психічно ненормальна людина фіксує лише словник українського жаргону [УЖ/Став.: 58]

⁴⁰ Їх взаємозв'язок засвідчує походження та семантичний розвиток дієслова *думати*. Праслов. **duma* пов'язують з **dux-* / **dux-* / **dъx-* та з **dъmъ, dъti, dumatі*. Г. Якобсон встановив такий напрямок семантичного розвитку слова: слов. **duma*: «дихання» → «(мовлене) слово», звідси далі значення «порада» та «думка». При цьому дієслово було первинним. Давньоруське *думати* мало значення «говорити, радячи» та «радитися» [Макеєва 1993: 43], а лексема *слово* - «розум, інтелект», звідси *словеснь* «розумний, обдарований розумом», *бессловеснь* «нерозумний», пор. рос. *тварь бессловесная* «тварина».

⁴¹ Буквосолучення **bъlbъ* – типове звуконаслідувальне утворення з двох губних і одного плавного [ЭССЯ, вып. 3: 117]: у лат. *bambus* «заїка», словац. *blbla, blbla* «наслідування голосу німого», нім. *balbeln* «говорити нерозбірливо, лепетати» [ЭСРЯ/Фасм., т.1: 111].

свідомості мовців із обмеженістю, простакуватістю дурня: **чес.** *put'ka* (*put', put'* – звуки, якими скликають курей), *tululum* (*na ptáky*) (назва городнього опудала, що відлякує птахів звуками розвішаних на ньому металевих предметів).

вказівку на неспроможність розмовляти (**англ.** *cannot talk sense*, досл. «не може сказати так, щоб було зрозуміло», *have nothing intelligent to say*, досл. «не має нічого розумного, щоб сказати», *cannot find one's tongue*, досл. «не може знайти свого язика», *be tongue-tied*, досл. «мати зв'язаного язика»);

надмірне мовлення, з численними повторами, надокучливе, неправдиве, нерозбірливе тощо (**рос.** *долдон* (*рос. долдонить* «талдычить»), *дундук* (*дундеть* «надоедливо твердить, бубнить»), *оболтус* (пор. у рос. діалектах *болтус* «врун, болтун» [КЭСРЯ: 299];

бездумне мовлення: **укр.** *дурноляп*.

СОЦІАЛЬНИЙ КОД

Образи зі сфери соціального життя людини активно залучаються носіями усіх досліджуваних мов для вербалізації елементів інтелектуальної сфери. Тут представлені елементи коду, що пов'язані з демографічною сферою (національні характеристики, родинні стосунки), професійною діяльністю, соціальним статусом людини. Їх використання вмотивовує «невписаність» но об'єкта іменування у соціальні відношення та перебіг соціального життя. У основі значної частини номінантів цієї групи лежить уявлення про те, що людина, виявляючи дивну поведінку, поводячись не так, як належить, виявляє свою глупоту, некмітливість, неадекватність тощо. До соціального коду залучаємо й антропонімний код, чи антропонімікон, оскільки власне ім'я людини – це передусім соціальний знак [Никонов 1976: 156-157].

ЕК «власне ім'я людини». Цей елемент соціального коду має інші підстави для виокремлення, ніж інші: в його назві міститься вказівка не на образи, з якими відбувається асоціювання, а на мовний знак, від якого відштовхується номінатор при виборі образу для мовної об'єктивації уявлень

про розумного та дурня [Леонтьєва 2008: 35]. У мовах, що зіставляються, маємо активне використання цього ЕК, проте з різною активністю і з різною культурною мотивацією. Найбільша їх кількість зосереджена в негативно-інтелектуальній зоні «дурний», значно менша – в зоні «розумний». Тут виокремлюємо такі підгрупи.

Біблійні та античні імена. Такі антропоніми, особливо на позначення розумного, мають символічні значення, типові в усіх мовах, що вивчаються. Це ім'я *Соломон*⁴², з яким стійко асоціюється мудрість (**англ.** *(as) wise as Solomon*, **укр.** *мудрий як Соломон*, **рос.** *мудрый как царь Соломон*, **чес.** *Šalamoun, druhý Šalamoun*). У чеській мові на позначення мудрої людини актуалізується ім'я й іншої біблійної постаті – *Метузалема*⁴³: **чес.** *moudrý jako Metuzalém*. Маємо у чеській мові й імена двох святих – Філіпа Апостола та Філіпа Євангелісти як уособлення мудрості, з якими дослідники пов'язують вираз на позначення розумного: **чес.** *mít filipa, poradit se s filipem* [Lidová rčení. Míti Filipa: 221-223] та нерозумного: *nemít kouska filipa*.

Ім'я царя Соломона у чеській та українській мові зустрічаємо і в іронічно-зневажливому найменуванні зарозумілого, зазнайки: **укр.** *мудрий як Соломонові штани (портки, патинки)* **чес.** *myslet si (tvářit se) jako by sežral Šalamounovo hovno, je chytrý (moudrý) jako Solomonovu hatě*. І хоча тут маємо присвійний ад'єктив *Соломонів*, інші компоненти, які є у формі даних одиниць більш вагомими – *портки, штани, hatě, патинки, hovno*, сягають семіотичного «низу» та предметної «низької» сфери назв відходів життєдіяльності людського організму. На позначення хитроумної та метикуватої людини у російській мові маємо порівняння з античною постаттю – Одісеєм: **рос.** *хитроумный как Одиссей*.

Християнські імена творять найчисленнішу групу, проте у мовах, що вивчаються, мають виразну культурну забарвленість. У **англійській** мові

⁴² Давньоєвр. *שְׁלֹמֹה*, Шломó; грец. *Σαλωμών, Σολωμών* — згідно з біблійною Першою Книгою Царів, один із найбільш могутніх, розумних та заможних царів давньої держави Ізраїль.

⁴³ Метушалáх, Матусаїл, Мафусаїл (івр. *מְטוּשָׁלַח*, «метальник списа») — у Біблії (старий Заповіт), один із патріархів, прабатьків людства, що, за легендою, прожив надзвичайно довгий вік.

такими іменами виявилися чоловічі імена *Том*⁴⁴, *Джек*⁴⁵, останнє дало у середньовічній Англії форми Jan, John і John (Джон), а також гіпокористики Jankin, Jackin, Jack (Джек), що є національною модифікацією імені *Іван*, *Саймон*⁴⁶ та жіноче ім'я *Дора*⁴⁷: **англ.** *Jack (Tom) o' (of) Bedlam*, досл. «Джек (Том) з Бедламу», *a simple Simon*, досл. «простий Саймон», *Tom fool*, досл. «дурник Том», *dumb Dora (Dumb Dora)*, досл. «дурна Дора». Стимулом для вживання наведених імен на позначення нерозумного (дурня) стали частотність вживання імені (наприклад, *Джек*) або певні культурні складники. Так, імена *Том* та *Джек* використовувалися як прізвиська божевільних, яких не можна було вилікувати і яких відпускали з лондонської божевільні Бедлам та дозволяли жебракувати на вулиці [АУФС: 558].

У фразеологізмі ентантиосемічної семантики з іронічним значенням «надто розумний, зарозумілий» маємо також ім'я *Дік*⁴⁸: **англ.** *clever Dick*, досл. «розумний Дік» - вживається в іронічному чи саркастичному значенні щодо людини розумної, вправної, умілої, проте зарозумілої, самовпевненої.

В **українському** матеріалі антропоніми на позначення дурня не надто поширені – у цій ролі нами зафіксовано ім'я із співзначенням «простак, глупак» - *Охрім*⁴⁹. У порівняннях зустрічаємо й інші власні імена, головним чином соціально «низькі», сільські: **укр.** *дурний як Іван (Омелько, Стецько)*. На позначення розумного, але хитрого і спритного натрапляємо на присвійні прикметники, утворені від гіпокористичних форм єврейських імен: **укр.** *мудрий як Беркові (Мошкові) штани (портки), розумний як Беркова ярмулка*.

У **російській** мові від доби Давньої Русі існував чіткий поділ імен відповідно до суспільного статусу на панські та холопські [Химик 2005: 22-27]. Виразно простонародним, холопським було ім'я *Іван*⁵⁰, що пов'язувалося з

⁴⁴ Від Θωμάς (Томас, пізніше, Фома) - арамейське, від давньоєвр. דָּמָא (теом) – «близнюк».

⁴⁵ Joannes, від давньоєвр. יוֹחָנָן («Яхве милостивий»).

⁴⁶ Саймон — англійське ім'я єврейського походження, івр. שִׁמְעוֹן, Шимон — «почутий».

⁴⁷ Від грец. Δωρ «дар, подарунок», похідне від Долорес.

⁴⁸ Richard, з прагерм. *rīkō* «лідер, вождь» та *harduz* «могутній, сміливий».

⁴⁹ Антропоніми у такій ролі значно ширше представлені в українських діалектах, говірках та сленгу [ФСССГД/Ужч. 2000; Пасік 2000; Ставицька 2005].

⁵⁰ Євр. יְהוָה יוֹחָנָן.

характеристиками «простий, простак, недалекий, малоосвічений». У зібраному нами матеріалі фігурує Іван та його гіпокористичні форми (рос. *Ваня, Ванька, Иванушка-дурачок*). Вживанню цього імені на позначення дурня значною мірою сприяла фольклорна традиція: *иванушка-дурачок* – «простакуватий добряк, удаваний дурник», так само як і імені героя численних казок *Ємелі* (рос. *глуп как дурачок Емеля*). Ім'я Филипп (*Филя*) у фольклорній традиції позначає простака, якого легко обдурити. Звідси - притягування імені в негативно-інтелектуальну сферу: воно входить до складу семантично прозорого композитного апелятива рос. *простофиля* [СРЯ/Ож.: 622]. Серед жіночих імен такого характеру представлена гіпокористична форма імені Євдокія⁵¹ - *Дунька*: рос. *Дунька (с мыльного завода)* «неотесана, неосвічена, звичайно провінційна жінка».

Інша група імен, за якими у російській культурі закріпився ореол дурня, представляє рідкісні чоловічі імена *Фатюй, Фалалей* (*Фалелей, Фалелюк, Фаля*), *Фофан, Феотих, Олуферий* з рідкісним високоінформативним звуком *ф*, якому було властиве символічне «непристойне» значення [Журавлев 1974: 121, 133; Отин 2003: 65]: рос. *Фалалей, Фатюй, Фетюк, Фофан* «дурень, простак». На думку ряду вчених, відантропонімне походження має й позначення дурня *пентюх* (від Пентелей (Пантелей) [Отин 2003: 69].

У **чеській** мові використання імені *Jan* (*Honza, Janek*) на позначення глупака теж визначається його «сільським» статусом [Knappová 2002: 15] і фольклорною традицією: чes. *hloupy Janek* «muž, chlapec rozumově nevyspělý, popř. necháravý, má zbrklé, nerozumní nápady», *Honza* «dobrácký hlupák», *hloupy český Honza* «prostý, dobromyslný, zdánlivě hloupy, ale zpravidla statný a statečný člověk» У аналогічній функції виступає ім'я *Matěj* (*Matyáš, Mařula, Mates*): *Matěj, Mates* «popleta, hlupák», *Mařula* «hloupy člověk; ťululum», *Matyáš*. «popleta, hlupák».

Водночас у чеській мові в одному ономасіологічному ряду на позначення дурня опинилися імена святих, королів та антропоніми з питомо «високими»

⁵¹ Грец. *Εὐδοκία* — «добра слава».

родовими знаками: чес. *hloupá káča* (Kateřina), *kuba* (Jakub), *kašpárek* (Kašpar), *nácek* (Ignac), *eman* (Emanuel). Очевидно, що стимулом переходу подібного оніма в апелютив, що закріпився у культурі на позначення розумово обмеженої людини, стала частотність його вживання, адже, наприклад, свята Катерина є надзвичайно шанованою постаттю в чеському суспільстві як покровителька чеських земель.

Прецедентні імена вчених, високоосвічених постатей загальнолюдської та національної історії. З-поміж таких імен натрапляємо в англійському матеріалі на ім'я відомого шотландського вченого XVI ст. Джеймса Крайтона: **англ.** *the admirable Crichton*, досл. «чудовий Крайтон» - вчена, освічена людина. У чеській мові маємо ім'я відомого давньогрецького філософа Сократа на позначення мудрої людини: **чес.** *Sokrates*.

Фольклорні та літературні імена. У нашому матеріалі виявлено лише один приклад імені казкової постави – всезнаючого Діда Всевіда: **чес.** *Děd Vševěd*. Натомість у російській мові представлене промовисте ім'я героя літературного твору «Недоросль» Д. Фонвізіна Митрофанушка, яке апелютивізувалося й зорієнтувалося на позначення переростка-неука: **рос.** *Митрофанушка*.

ЕК «людина за етнічною ознакою». Відбір етнімів як джерела образних асоціацій на позначення розумного та дурня може мати різні підстави.

В одному випадку представник іншої, чужої, етнічної групи – це людина, яку не розуміють і яка не розуміє, що стає підставою для перенесення найменування по лінії не розуміє → дурень. Це етнімі *турок, німець, татарин, готтентот*: **укр.** *турок, дурний як два німця в купі, дурний як турок, дурний як німець турецький*, **чес.** *tatar; hotentot*. Очевидно, що використання частини етнімів на позначення дурня спирається на значну віддаленість тюрксько-татарських та європейських мов: носій таких мов – дурень, недогадлива й нетямуща людина, яка до того ж говорить незрозуміло, з ним неможливо домовитися.

В іншому випадку актуалізуються етнічні стереотипи, система уявлень, що закріпилася за людьми як представниками певної нації. Євреї у світобаченні різних народів представлені як народ розумний, кмітливий, винахідливий, але й корисливий, хитрий, лукавий. Цей стереотип відображено у формі українських та чеських порівнянь **укр.** *хитрий як жид*, **чес.** *chytrý (mazaný) jako žid* – про людину дуже розумну, кмітливу, яка завжди вміє використати ситуацію на користь собі. В українській мові виразною у конструкціях на позначення дурня є вказівка на присвійні прикметники, утворені від гіпокористичних форм єврейських імен, де переважає не стереотип, а етнімічне протиставлення «свій-чужий»: **укр.** *розумний як Мошків кінь, мудрий як Беркові штани навиворіт*. До позитивноцінних назв належить **укр.** *розумний як рабин жидівський*.

Специфічний напрямок формування стереотипу виявляє в українській мові етнонім *гуцул*. Гуцули – малий народ, що проживає високо в горах і для якого основною галуззю господарства було і залишається вівчарство. Тут простежуємо асоціацію – знаходиться відокремлено → чужий → дурний (**укр.** *дурний як гуцул*). У ЕСУМ знаходимо і назву **укр.** *дулеба* «дурень», пов'язану із давньоруським племенем дулібів (назва, ймовірно, утворена за асоціацією з *дурена*) [ЕСУМ, т. 2: 143]. Окрім того, в українській мові маємо і етнонім *лях* на позначення мудрої завбачливої людини: **укр.** *мудрий як лях по шкоді*. У російській мові стереотип «розумний, винахідливий, рос. *хитроумный*» закріпився за китайцями: **рос.** *умный (хитрый) как сто китайцев*. У чеській мові маємо найменування дурня, що містить етнонім-історизм *філістимлянин* (представник народу, що згадується у Старому Заповіті, і який населяв південну частину східного узбережжя Середземного моря в кінці 2-го — першій половині 1-го тисячоліття до н. е.): **чес.** *filistr* (з нім. *Philister*).

ЕК «людина за місцем проживання». Асоціація нерозумна людина – житель провінції (головним чином села) має у мовах часткові варіації, проте імплікативно орієнтується на семантичні ознаки «обмежений», «нерозвинений», «простакуватий», «неосвічений» і втілює мотив культурної

нерозвиненості розуму. З «сільським» чи «дикунським» мотивом безпосередньо пов'язані найменування простакуватого, недоумкуватого, неосвіченого у трьох досліджуваних мовах: **англ.** *be (live) as a savage* «жити як дикун, варвар», **укр.** *селяк, селях, тевал*, **рос.** *деревня, деревенщина*. У іншому англійському прикладі на позначення обмеженої, недалекої людини маємо реальну топоназву *Готам*. За переказами, це глухе англійське село, відоме простодушністю своїх жителів [АУФС: 661]: **англ.** *a man of Gotham*, досл. «чоловік з Готаму» та ірон. *a wise man of Gotham*, досл. «мудрець з Готаму». У чеській мові таке протиставлення вербально експлікується у відтопонімній одиниці **чес.** *abderita* - від назви старогрецького міста *Abdéra*, яке стійко асоціювалося з обмеженістю його мешканців, та псевдоназві населеного пункту, що містить компонент *Hovězí*, утворений на підставі одного з найпоширеніших найменувань дурня *hovado*: **чес.** *být z Hovězí Lhoty*.

ЕК «людина за родинними стосунками». Цей елемент коду експлікований у досліджуваних мовах двома фрагментами коду.

Назви спорідненості і свояцтва. Звернення до назв спорідненості і свояцтва у мотивації форми номінативних одиниць на позначення розумного – нерозумного у мовах має різні підстави. В англійській та українській мовах актуалізовано назви, що мотиваційно пов'язані з об'єктом «дурна, прищелепкувата людина» семою «дуже близький»: **англ.** *cousin Betsy*, досл. «кузина Бетсі», *dumb Dora's brother*, досл. «брат дурепи Дори», **укр.** *дурному брат, мудрий як твого батька діти*. Зауважимо, що деякі назви, засвідчені у формі номінантів, передбачають парний іменник на позначення протилежної статі (*кузина – кузен, брат – сестра*), відтак не мають генералізаційної функції, тому один вислів зорієнтований на жіночого референта (*cousin*), інші – на чоловічого (*brother, брат*). У чеській мові спостерігаємо номінант на позначення неповороткої, неотесаної, дурнуватої, надто повільної людини: **чес.** *kmotr*, досл. «хрещений батько», де актуалізовано сему «товстий, неповороткий», адже чех у старшому віці – звичайно огрядна людина.

Відсутність у домі близьких родичів. На матеріалі одиниць, представлених в усіх мовах, можемо реконструювати ситуацію наявності/відсутності у домі близьких родичів (мотив неповного дому), яка асоціативно пов'язується із образом нормальної/дивакуватої, придуркуватої людини: **англ.** *all there*, досл. «всі там» на позначення розумної, адекватної людини і *nobody home*, досл. «не всі вдома», *not all there*, досл. «не всі там», *not quite all there*, «не зовсім усі там», **укр.** *не всі вдома* [у кого], **рос.** *не все дома* [у кого], **чес.** *nemít všech pohromadě* на позначення нерозумного, неадекватного. Тут актуалізовано мотив пустоти (відсутності, недостатності) родичів у «концептуальному домі дурня», який співвідноситься в уявленнях носіїв мов з головою як фізичним умістищем інтелекту.

ЕК «людина і деструкція її дому». Звичайно носії мови не задумуються над образом дому, об'єктивуючи дурну, неадекватну людину за допомогою висловів *дах з'їхав*, *дах протікає* [у кого], проте при спробі згрупувати факти з'ясовуємо, що образ дому в одних мовах є дуже потужним щодо мотивації дурня, у інших (наприклад, чеській) – майже не актуалізований. Образ деструктованого дому у таких випадках корелює з неладом (руйнуванням, недостачею, негараздами) у верхній його частині, що асоціюється з головою.

Зруйнований дім. Симптомом інтелектуальної неповноцінності чи неадекватності тут виступають зруйновані горішні частини будівлі – дах, горище, покрівля, що поєднуються з ідеєю неконтрольованого руху (з'їхати, протікати тощо): **рос.** *крыша съехала* [у кого], *чердак без верху* [у кого], *крыша протекает* [у кого], *чердак слетел* [у кого], **укр.** *дах з'їхав* [у кого], *дах протікає* [у кого].

Недостача чогось, негаразди у домі (верхній його частині) чи надвірних будівлях актуалізована лише у позначеннях дурня в англійській та російській мовах. В англійській тут виступає образ неумебльованої мансарди (**англ.** *to have one's garret unfurnished*, досл. «мати необставлену мансарду») та втрати частин покрівлі (**англ.** *to have a slate (tile)*

loose, досл. «мати згубленим шифер, черепицю»). У російській – недостача крокви - того, на чому тримається дах (**рос.** *одного стропильца не хватает* [у кого]) та відсутність чогось у горішній частині надвірної будівлі – голубнику (відомо, що голубник є частиною дворища у традиційній народній російській культурі): **рос.** *из голубятни голуби улетели* [у кого].

На негараздах у верхній частині дому наголошено в англійських та російських ідіомах: **англ.** *to be weak in the upper story (storey)*, досл. «слабкий на верхній поверх», *to be wrong in one's garret*, досл. «безладний в мансарді, верхньому поверсі», *to be wrong in the upper story*, досл. «безладний у верхньому поверсі, *gone in the upper storey (story)*, досл. «мертвий на верхньому поверсі», **рос.** *что-то наверху неладно* [у кого], *с крышей не дружит*.

ЕК «людина за професією та родом занять». У досліджуваних мовах маємо різні варіації мотивів на позначення розумного – нерозумного (дурня). Людина розумна асоціюється головним чином із назвами інтелектуальних професій, що відкривають простір для винахідливості, кмітливості, часом і корисливості, або родові назви мануальних професій, які передбачають наявність певного досвіду: **англ.** *a past master*, досл. «бувалий майстер», *a Philadelphia lawyer*, досл. «адвокат з Філадельфії», **укр.** *майстер, філософ*, **рос.** *мастер*, **чес.** *mistr; chytrý (mazaný) jako advokát*. Маємо на позначення розумного і назви людей за професією та родом управлінської або порядкоохоронної діяльності, які є, з одного боку, еталоном розумного, з іншого, таких людей побоюються: **рос.** *умный как староста губный*, **чес.** *cytrý (mazaný) jako četník (policajt)*⁵².

З метою позначити людину за відсутністю розумових здібностей чи розумної (адекватної) поведінки номінатор звертається до тих назв професій, ремесел, видів діяльності, які є мануальними, виконуються за шаблоном і не передбачають творчої ініціативи. Тут представлені назви ремісників, що

⁵² У російській культурі *губный староста* – староста найменшої територіально-полцейської дільниці в Московській Русі XVI-XVII ст., у чеській *četník* – жандарм, представник поліцейських підрозділів, завданням яких була політична охорона і розшук підозрілих чи політично неблагонадійних осіб, *policajt* – розмовна назва поліцейського, представника охорони правопорядку.

виробляли й продавали свої вироби: капелюшник (**англ.** *mad as a hatter*, досл. «божевільний як капелюшний майстер»), личакар (**рос.** *лапотник*), колодій (**чес.** *koloděj*); види занять у сфері сільського господарства, що не потребували особливої кваліфікації: волопас (**рос.** *олух, олух царя небесного*, **укр.** *йолоп, йолоп царя небесного*), збирач соломи - **чес.** *slamotrus*; види занять, пов'язані із сферою розваг: блазень, клоун (**англ.** *buffoon, clown, stooge*, **укр.** *блазень*, **рос.** *дурак, шут гороховый, как Мартын с балалайкой*), грою на спеціальних музичних інструментах: сурмач (**чес.** *trumpetr, trubiroh, trouba*), з різного роду іграми – настільними (**рос.** *срубить фишку*), у карти: **англ.** *not playing with a full deck*, досл. «хто грає неповною колодою», **укр.** *кен*, **чес.** *trulda*, більярд (**чес.** *blbý (hloupy) jako tágo*). У чеській мові натрапляємо на позначення мамелюка, найманця-запроданця у гвардії єгипетських султанів (**чес.** *tameluk, hloupy jako tameluk*). В англійській мовна форма на позначення ненормального, неадекватного евфемістично пов'язана із працею у психіатричній лікарні – тут еталоном божевільної людини стають психіатри та санітари, що працюють з психічно хворими людьми: **англ.** *men in the white coats*, досл. «люди у білих халатах» (вжив. для натяку на те, що хтось божевільний або розумово неповноцінний) [ODI: 183].

Маємо і звернення до представника конфесійної сфери як на позначення розумного – **укр.** *розумний як рабин жидівський*, так і дурня - **укр.** *дурний піп хрестив, дурний як ямницький піп*.

ЕК «сфера людських знань». Наявність знань, освіченості у розумної та відсутність їх у нерозумної людини знаходить вербальне втілення у назвах літери взагалі чи окремих літер (**англ.** *a man of letters*, досл. «людина букв» ↔ **рос.** *ни аза не знает*), алфавіту в цілому (**чес.** *analfabet*), інструментів навчання та творчості (**англ.** *a man of the pen*, досл. «людина пера»), процесів читання (**англ.** *a man of wide reading*, досл. «начитана людина», *to read (one, something) like a book*, досл. «читати як книгу»), навчання (**англ.** *a man of science (learning)*, досл. «людина науки, навчання» ↔ **укр.** *неук*, **рос.** *недоучка*),

друкованих джерел інформації (укр. *ходячий довідник (словник), мудрий як книга*, рос. *ходячая энциклопедия*, чes. *chodící slovník, živá encyklopedie*).

ЕК «управлінська сфера». Назви правителів та органів влади мають місце на позначення інтелектуально повноцінної та інтелектуально неповноцінної людини. Такі елементи соціального коду зустрічаємо лише в слов'янських мовах. На позначення людини розумної створюється ситуація образної наявності керівного центра, пор. рос. паремію *Свой ум – царь в голове* (укр. *мати царя в голові*, рос. *с царем в голове; не голова, а Дом Советов*), на позначення дурня – образної його відсутності (укр. *без царя (царка) в голові*, рос. *без царя в голове, нет царя в голове* [у кого]. У чеській мові розумна, розважлива, далекоглядна людина асоціюється із старостою: чes. *mít hlavu jako starosta*, у російській – з посадою міністра: рос. *министерская голова* [у кого].

МІФОЛОГІЧНИЙ КОД

Серед позначень людини розумної і нерозумної зустрічаємо значну групу одиниць, внутрішня форма яких відсилає до надприродного. Тут представлені антропні конструктивні об'єкти – людиноподібні істоти, як позитивні у міфологічній системі світобачення персоналії (*Бог, Господь, Святий Дух, ангел*), так і негативні (*чорт, диявол, сатана*), різного роду магичні об'єкти, наділені у міфологічній свідомості рисами людини. Співвідношення цих конструктивних персоналій як форм на позначення розумного та дурня не є однозначно залежним від оцінного полюса, до якого тяжіє сама міфологема.

ЕК «розум людини як воля Творця». У слов'янських мовах лексеми «божественної» сфери *Бог, Господь, Дух святий* засвідчені як засоби концептуалізації інтелектуальної сфери (як позитивно оцінної, так і негативно оцінної її вершин). Тут маємо стійке уявлення про Бога як творця, що може при народженні дати або не дати розум, а може його й пізніше відняти (забрати). На все Божа воля (пор. внутрішню форму укр. *збожеволіти*). На позначення розумного маємо: укр. *Бог розуму послав*, рос. *Бог дал ума*, чes. *mít dar Duchu svatého*; на позначення нерозумного – укр. *Бог розумом зобидив*

(обділив), Бог (Господь) розум одібрав, **рос.** Бог ума не дал, Богом убитый, Бог разума не дал, **чес.** *nemít dar Duchu svatého*. Апелювання до Божої волі як мотив «інакшості» дурня спостерігаємо й у атрибутивах *божий*: **укр.** *дурний як божий баран*, **чес.** *boží hovado, boží dřevo*. У чеському матеріалі натрапляємо на вислів **чес.** *být vůl jako anděl* на позначення патологічного дурня, де компонент *anděl* як протиставлення компоненту *vůl* виконує роль інтенсифікатора максими негативнооцінної ознаки «дурний».

До цього ЕК є дотичними уже згадувані найменування **рос.** *блаженный, юродивый*, **чес.** *jurodivý*, оскільки слабоумна людина представлена у слов'янських культурах як улюбленець Бога, як особа, позначена Богом.

ЕК «демонологічний антропний конструктивний об'єкт». У сфері народної духовної культури з чортами «стійко асоціюються такі властивості, як сила, могутність, всезнання, досвідченість, хитрість, багатство» [Коваль 1998: 49]. Саме через комплексність таких властивостей людина розумна, кмітлива без додаткових семантичних (головним чином негативних) нашарувань асоціюється з чортом (бісом) рідше: **укр.** *розумний як сто чортів*, **рос.** *умен (умный) как черт, умен (проницателен) как бес, умен (умный) как дьявол*, **чес.** *být po čertech chytrý*. Частіше у ролі варіантних атрибутивних кваліфікаторів компонентів *чорт, диявол* виступають близькозначні у контексті форми найменування компоненти *розумний, хитрий, спритний, пронозливий*: **англ.** *be a cunning devil, be as crafty as the devil himself, be as crafty as Old Nick*, досл. «підступний, лукавий як старий Нік» (*Old Nick* в англійській лінгвокультурі – прізвисько диявола, сатани [ПРААРС/Мюл.: 580], **рос.** *умный (хитрый) как (панский) черт, умен (хитер) как дьявол*, **чес.** *chytrý (mazaný) jako čert (d'ábel)*.

Характеристика «дурний», «дуже дурний» асоціативно пов'язується з демонологемою - чортом - лише у російській та українській мовах: **укр.** *дурний як чорт, дурний як сто чортів*, **рос.** *дурной как черт*.

ЕК «магічна дія магічного конструктивного об'єкта». Знахарі, відуні у наївній свідомості виступають як створіння могутні саме

завдяки своїм знанням. Тому вирази на позначення розумної людини - **укр.** *зірки (зірок, звізди) з неба хапає (знімає), тільки (трохи) зорі з неба не знімає*, **рос.** *хватать с неба звезды* та недалекої, безталанної, нездатної до аналітичної розумової діяльності людини - **укр.** *зірок з неба не знімає*, **рос.** *звезд с неба не снимает, звезд с неба не хватает*, внутрішню форму яких пояснюють звичайно через «побутову» ситуацію просування по службових сходинках, М. І. Толстой тлумачить по-іншому. Оцінюючи аналоги цієї ідіоми в російській, українській та білоруській мовах, вчений пов'язує їх з магічною дією антропного об'єкта - чарівника, оскільки південним слов'янам (болгарам та сербам) відомі уявлення про надприродні здібності відьом та чарівників красти (хапати) з неба зорі та місяць [Толстой 1996а: 40]⁵³.

З магічною дією іншого характеру, проте теж магічного походження зустрічаємося в англійській ідіомі **англ.** *moon struck*, досл. «вдарений місяцем». Не лише в англосаксонській культурі, але й у міфологіях інших народів [МНМ, т. 2: 78-80] місяць уважався не лише місцем перебування душ померлих⁵⁴, але й персоніфікованою субстанцією. У міфології вкорінене уявлення, що місяць – місце, де мертві чекають на переродження. Можна припустити, що мотив смерті голови (верхньої частини тіла), про який згадувалося на англломовному матеріалі в антропологічному коді, і мотив удару з боку місяця як магічної надприродної дії антропоконструктного об'єкта мають спільну семантичну домінанту «позначений смертю» → мертвий → нездатний до розумової діяльності. Тут можна говорити про магічну дію конструктного неантропного об'єкта, наділеного у міфологічній свідомості рисами антропного.

3.1.2. Неантропна мотиваційна сфера буття і природи. У мовній репрезентації розумного та нерозумного (дурня) у досліджуваних мовах активно задіяна сфера природи, довкілля, рослинного та

⁵³ Пор. образ чорта, що вкрав місяць напередодні Різдва у «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки» М. В. Гоголя.

⁵⁴ Англ. *moon* «місяць», лат. *mānēs* «душі померлих» є символом смерті і хвороб (даньосакс. *men* «поганий, злий», типологічно хет. *arma* «місяць», але також «хворий») [ИЭСАЯ/Мак.: 225].

тваринного світу, уявлення про простір і рух у ньому тощо, які дають номінаторові багатий матеріал для мовної об'єктивації ідеальних понять зі сфери інтелектуальних характеристик людини шляхом їх вербальної ідентифікації з неантропною сферою мотивацій.

ФІТОНІМНИЙ КОД

Асоціативно-образне перетворення уявлень про розумові здібності та інтелектуальні дії людини пов'язане з численними об'єктами рослинної сфери, які виявляються придатними для вербального ототожнення розумового здоров'я та інтелектуальної недієздатності. Особливо активно у аналізованих ОП задіяні дендронімічні назви та менш активно - назви овочевих культур.

ЕК «дерево та «дерев'яні» об'єкти». Модель людина – дерево є, на думку дослідників, однією з найбільш архаїчних (М. І. Толстой, В. М. Мокієнко, І. Г. Добродомов, О. В. Березович), про що свідчать і дані аналізованих етимологічних словників [ИЭССАЯ/Мак.: 91; ЕСГМ/Лев.: 369]. Проте метафора дерева має у досліджуваних мовах різну номінаційну активність та різні варіанти реалізації.

Дерево як еталон твердості. Мотив «твердий» сягає наскрізного мотиву «той, що важко піддається зовнішньому впливу» в напрямку до мотиваційної домінанти «нездатний сприймати» (про мозок як орган мислення, розум людини). Дерево – слово з надзвичайно розгалуженою «правою» мотиваційною частиною [Толстая 2002: 112-127], зорієнтованою на оцінний негатив, що підтверджують численні праці, присвячені т.зв. «дерев'яній» семантиці та формі у мовному світлі [Маковский 1996: 134-142; Толстой 1996б: 457-464; Мокиенко 1982: 364-369; Кругликова 2001: 31-32; Добродомов 1986: 142-144; Кузнецова 2005: 99-109 та ін.]. Однак уже згадувані етимологічні зауваги М. М. Маковського щодо рефлексій дерева у витоках атрибутів людини розумної і сучасне розуміння дерева як еталона дурня вимагають пояснень. Дерево у світогляді древніх пов'язувалося з найважливішим божеством – Світовим деревом, що символізувало чоловіче,

божественну силу, міць, Божественний фалос як символ продовження роду, силу взагалі. Чоловік сприймався древніми як антропоморфне втілення Всесвіту, що займає вертикальне положення до Неба, подібно до стовпів, яким поклонялися язичники⁵⁵.

Дерево (дуб). Значне зміщення мотиваційної активності дерева у бік негативних оцінок людини є сьогодні очевидним. Еталоном явлень про твердість дерева виступає дуб. Однак на більш ранніх етапах розвитку мови слово *дуб* мало значення «дерево взагалі», «дуб» та «дубові колоди, дуб як матеріал» [СРЯ XI - XVII вв., т. 4: 386]. Саме тому Т. В. Леонт'єва передбачає, що «дубова» метафора є більш пізньою модифікацією «дерев'яної» людини – образу, у свої витоках вільного від «прив'язки» до якогось виду дерева [Леонт'єва 2008: 125]. Отож і справді важко розділити «дубову» та «дерев'яну» мотивацію у цілій низці найменувань людини за ознакою її інтелектуальних характеристик. У досліджуваних мовах асоціації нерозумної, тупої, нездатної ні до чого людини чи її голови як умістища розуму з деревом (дубом) та деревом-матеріалом є численними, хоча й кількісно різними: **англ.** *a wooden head*, досл. «дерев'яна голова», *be a blockhead*, досл. «дубоголовий», **укр.** *дубова голова, дурний як дуб*, **рос.** *дерево, дуб, дубина, дубье, дубина дубиной, дубовая голова, дуболом, дуботолк, дуботряс, дуб-дерево, тупой как дуб; здравствуй, дерево*, **чес.** *boží (učiněné) dřevo, hloupý jako dřevo, dub, dub dubovská, mít za uchem (úškem) dubovou třísku*.

Цікаво, що давня охоронна функція дерева, пов'язана із найдавнішими атрибутами Світового дерева «середина», «гармонія», «порядок» [Маковский 1996: 134-142], представлена лише в англійській ідіомі **англ.** *out of your tree*, досл. «за межами свого дерева» на позначення патологічно дурної, тупої, безтолкової людини. У чеській мові натрапляємо на порівняння дурня з вербою: **чес.** *hloupý jako vrba*. Маємо тут також приклад, що містить назву плода дерева

⁵⁵ Міцність дерева породжувала позитивні оцінки: слово *здоровий* та пізніші побажальні формули *Здоров був! Здрастуй!* тощо, за В. В. Колесовим, були пов'язані із семантикою дерева *сьдоровь* – з хорошого дерева, міцний, як дерево, здоровий і сильний [Колесов 2000: 326]. Не випадково чоловіче здоров'я та сила у багатьох мовах порівнюється з деревом (**укр.** *здоровий як дуб (бук), міцний (кріпкий) як дуб*), **чес.** *je zdravý (silný) jako dub*).

з міцною шкаралупою – горіха: **англ.** *half of one's nut*, досл. «половина горіха» на позначення напівбожевільної, несповна розуму людини, де семантика міцності горіха переплітається з семантикою недостатності.

Частини дерева (як опрацьовані, так і неопрацьовані), що мають незагострені (тупі) кінці, головним чином використовуються на позначення цілковито тупої, розумово обмеженої, некітливої, нетямущої людини. У цій ролі виступають: колода (**укр.** *колода, дурний як колода*, **рос.** *бревно, дурной как простое осиновое бревно*, **чес.** *špalek*); стовп (**укр.** *стовп, дурний як ступ*, **рос.** *столб, столб неотесанный*); палиця (**укр.** *патица*, **чес.** *klasek, hlouprá palice*); уламок, обрубок дерева, зокрема й дрова (**укр.** *цурпалок, чурбак, дурний як поліно, дурний як вербові дрова*, **рос.** *болван, болван болваном, чурбак, чурбан, чурбан чурбаном, чурка, чурка с глазами, полено, полено недоструганное, глуп (туп) как полено*, **чес.** *poleno, blbý (tupý) jako tupé poleno*; залишок зрубаного або зламаного дерева (**укр.** *штурпак, пень, пеньок, дурний як сосновий (осиковий) пень*, **рос.** *пень, пень пнем, пень пеньком, пень в два обхвата, пень ольховый (березовый), глуп как пень с глазами, дурной как пень ольховый (березовый), глуп как пень в поле, остолоп*⁵⁶, **чес.** *pařez, hlouprý (tupý, blbý) jako pařez*).

У багатьох випадках інтенсифікатором змісту «надзвичайно тупа людина» виступають ад'єктивні кваліфікатори неякісності, неміцності деревини неопрацьований, недоопрацьований: **укр.** *стовп неотесаний*, **рос.** *полено недоструганное, столб неотесанный, голова не с того боку затесана, який втратив міцність* - трухлявий: **укр.** *дурний як пень трухлявий*, дірваний, дуплястий: **рос.** *пень дырявый, дупло в голове*, **чес.** *vrtané dřevo*, пошкоджений вогнем: **рос.** *глуп как пень горелый*. Особливу увагу тут привертають російські вислови з компонентом *стоеросовый*: **рос.** *дубина стоеросовая, пень стоеросовый, глуп как дубина стоеросовая, болван стоеросовый*. Їх внутрішню форму, зокрема названий компонент, дослідники пояснюють по-різному [Мокиєнко 1989: 142; Кругликова 2001: 32; Добродомов 1986: 144; Кузнецова 2005: 99-109], проте провідними домінантами таких пояснень виступають семи

⁵⁶ Похідне від *остълпѣти* «стати стовпом від здивування» [ШЭСРЯ/Шан.]

«вертикальне положення» і «спрямованість угору», що, на думку А. М. Архангельської, не позбавлене сенсу, адже ця ідіома виникла наприкінці ХІХ ст., коли давня символіка дерева-божества як субстанції, зорієнтованої вертикально, до Неба, мовним колективом вже була забута [Архангельська 2007: 363-364]. Натомість «стояння стовпом» тут бачиться як завмирання – рухів, почуттів, інтелекту. З семантикою окремішності - «виділятися візуально з-поміж інших» - пов'язана форма **рос.** *глуп как пень в поле*.

Слід зауважити, що означення «дерев'яної» сфери (**укр.** *дурний як сосновий (осиковий) пень*), **рос.** *дубовая (еловая) голова, (дурной как) пень ольховый (березовый)*), на думку В. М. Мокієнка, конкретизують пряме значення слова *голова*, яке вбирає у себе семантичні характеристики «нарощених» означень, що сягають семантики дерева без огляду на його вид. Тут створюються нові вирази за старою моделлю [Мокієнко 1989: 142-143].

«Хворе» дерево. У цьому елементі коду йдеться про нарости на дереві, пов'язані із хворобою рослини. Наріст на дереві як ненормальне потовщення частини рослини має спеціальну наукову назву, що містить родове найменування *наріст*, проте у традиційній культурі вживаються народні назви таких аномалій на позначення нерозумного (дурня): **укр.** *вахлак (вахлай)* (за наявності родового номінанта *наріст*), **рос.** *балда* (за наявності номінанта *нарост*), **чес.** *šiska* (за наявності номінанта *boule*).

Екзотичне дерево. У досліджуваних мовах головним чином представлені «місцеві» дендроніми, з якими народна уява пов'язує уявлення про інтелектуальну обмеженість. Лише у окремих мовах натрапляємо на назви екзотичних дерев та рослин, що спеціалізувалися у цій функції. Причому йдеться про дендроніми, що мають надміру товстий стовбур (баобаб) та міцне порожнисте стебло (бамбук): **рос.** *тупой как баобаб*, **чес.** *dutej jako bambus*. У даному випадку образ дерева пов'язаний не лише з твердістю: для баобаба стимулом його асоціювання з тупим, дурним, обмеженим став мотив «унікальний, екзотичний» (форма його стовбура), для бамбука – поєднання твердості та пустоти. Водночас образ дерева тут не втрачений: у даному разі

лише зміщено акцент з «дерев'яності» - твердості деревини на екзотичність форми і пустоту в середині неї.

В українській та російській мовах маємо виріб з деревини ще одного екзотичного дерева – коркового дуба: **укр.** *дурний як корок*, **рос.** *глуп как пробка*. У цьому разі асоціювання здійснюється по лінії ознаки «легкість» та «м'якість» деревини коркового дерева.

ЕК «овочеві та рослинні об'єкти». Серед образів, прийнятних для мовної об'єктивації людини за ознакою її інтелектуальних характеристик, широко представлені й інші рослинні об'єкти.

Голова – овоч. Відомо, що голова людини (як розумово розвиненої, так і розумово нерозвиненої) у багатьох мовах пов'язується з лексемами, що позначають крупні овочі кулеподібної форми (пор. рос. *дыня, тыква, репа, кочан*). Заміщення голови овочем чи його частиною маємо у номінантах **англ.** *out of your gourd*, досл. «за межами гарбуза», **укр.** *голова капустиана, капустианий качан на в'язах, дурний як тиква, диняна голова*, **рос.** *голова капустная, глуп как кочережка*, **чес.** *hlouřá takovise*. Нерозвиненість «овочевої» голови як людської можна пояснити твердістю качана капусти чи порожнистістю зрілої дині або маківки, яка видає під час удару глухий звук. На семантиці *садової* голови як «овочевої» наголошує Т. В. Леонтєва: **укр.** *садова голова*, **рос.** *голова садовая* [Леонтєва 2008: 130]. Щодо метафори *капустиана голова*, то Л. О. Кругликова кваліфікує її як досить давню за віком кальку з італійської, що має місце у латиській, польській, українській та російській мовах [Кругликова 2000: 105].

Маємо у зібраному матеріалі порівняння й з іншими рослинами та їх плодами. Зокрема, в англійській мові на позначення розумного, знаючого виявлено **англ.** *know your onions*, досл. «знати свою цибулину», де підставою для порівняння стала велика кількість лусок у плоді рослини. В українській мові на позначення нерозумного маємо порівняння з бобовими (квасолею): **укр.** *дурний як квасоля*. У російській мові такими об'єктами порівняння стали чорноплідна горобина та міконім – *сироїжка* (вочевидь на підставі «простоти»

можливого споживання цього гриба у сирому вигляді): **рос.** *глуп как черноплодная рябина, глуп как сыроежка*. Інший образ дурня – *лопух* – має підстави у подібності широкого листа рослини з відстовбурченими вухами людини, адже капловухого стереотипно пов'язують із простакуватістю, нерозвиненістю його розумових здібностей: **рос.** *лопух, лопух лопухом*. Значно ширше, порівняно з іншими мовами, представлена рослинна метафора у чеській мові, де дурень асоціюється із сливою (**чес.** *bluma, slíva*), невеликими рослинами (**чес.** *balšán, pišišvor*), нижніми (кореневими) частинами овочевих культур (*корінь, хрін, морква*): **чес.** *kořen, křen, mrkva, mrkvous*) та квіткою тюльпана, яка нагадувала чехам тюрбан на голові представників східних народів (активізація протиставлення «свій» - «чужий»): **чес.** *tulipán, ťulpas*. Зв'язок відсутності інтелектуальних здібностей з квітом (цвітінням) представлений у прикладах: **англ.** *blooming fool*, досл. «квітучий дурень», **чес.** *až ti pokvete blbost, bude samý květ*.

З ударом від падіння з рослини пов'язується глупство в усіх слов'янських мовах, проте в російській та українській така асоціація проходить по лінії дуба (**укр.** *дурний як з дуба впав*, **рос.** *как с дуба упал (свалился)*), у чеській – вишні (**чес.** *spádnout s víšně*) та куща полуниці, з якого людина впала навznak (**чес.** *spadnout s jahody naznak*).

Рослинні відходи – вміст голови. Заповненість голови людини відходами або подрібненими частинами рослини є ще одним з продуктивних векторів асоціювання на шляху до об'єктивації інтелектуальної неспроможності людини у слов'янських мовах. Тут маємо подрібнені залишки деревини (трини), сухі стебла трав, злаків (сіно, солома, клоччя, зокрема й подрібнені), відходи борошномельного виробництва (висівки, полова): **укр.** *голова не половию (соломою, клоччям) набита, солома (трини) в голові, дурний як сніп, дурний як копиця*, **рос.** *опилки (солома) в голове, голова мякинная, толоконный лоб*, **чес.** *otruba, hloupy (tupý) jako snop, má v hlavě seno (slámu), má v hlavě drtiny (otruby, piliny, plevy, řezanku)*. Відходи рослинного характеру, що заповнюють голову нерозумної людини, - це образи, які, окрім смислу

«невластиве наповнення» (не те, що має бути), несуть на собі семантику непридатності, нецінності того, що її заповнює.

ЗООНІМНИЙ КОД

ЕК «домашні та дикі птахи». На позначення розумного у зібраному матеріалі спостережено метафору мудрої знаючої пташки (**англ.** *a wise old bird*, досл. «мудра стара пташка», *a knowing old bird*, досл. «знаюча стара пташка»). Стереотипною «пташиною» характеристикою є мудрість ворона (**англ.** *as wise as an old crow*, досл. «мудрий як старий ворон», **укр.** *розумний як ворон*). В англійській мові еталоном мудрості виступає також сова: **англ.** (as) *wise as an owl*, досл. «мудрий як сова». Мудрість пов'язується і з всезнайством сороки (**рос.** *умный как будто сорокьи яйца ест*) – поїдання сорочиних яєць уважалося магичною дією, що долучає людину до мудрості, знань, які має всезнаюча пташка.

На позначення нерозумного у слов'янських мовах використано образ ворони, зокрема й молоді, якій традиційно приписувалося глупство: **укр.** *дурний як ворона*, **рос.** *дурной как ворона*, **чес.** *hlouřý jako mladá vrána*. Гуси, кури, качки – домашні птахи, поведінка яких оцінюється як нерозумна, безтолкова через їх крики та гамір. За А. Івченком, мотивація їх нерозумності пов'язана з постійним гелготом, квоктанням, кряканням [Івченко 1999: 20]: **укр.** *дурна гуска (качка), дурний як індик (пришиблена гуска), дурний як химині кури, дурний як (пришиблена) курка, гуси в голові [у кого]*, **рос.** *глупый как гусь (курица, утка)*. Нерозумною є й людина, що має малий - пташиний мозок (**англ.** *to have a bird brain*, досл. «мати пташиний мозок», **чес.** *mít ptačí (vrabčí) mozek*) чи «пташину» голову: **укр.** *куряча голова, курячий мозок (розум)*, **рос.** *иметь куриные мозги*, **чес.** *mít slepičí mozek* або мишачий мозок: **англ.** *have the brains of a mouse*.

Нерозум людини пов'язується і з птахами, що живуть у вільній природі. У чеській мові еталоном нерозумної людини є пугач, вочевидь, через його зовнішній вигляд (**чес.** *vůr*), в англійській еталоном глупства є гусак (**англ.**

goose), хаотичність рухів нерозумної людини пов'язана із полярною гагарою (англ. *(as) crazy as loon*, досл. «безумний як гагара»). У чеській мові еталоном глупоти є образ кастрованого півня (чес. *karoun*), в українській та російській – індійського півня (укр. *дундук*, рос. *дундук*), у російській – тетерука (рос. *глуп как тетерев*). З пташиною тематикою пов'язаний і вираз на позначення наповненості голови невластивою субстанцією: англ. *feather-brain*, досл. «пір'я в мозку».

На позначення зарозумілої людини (ірон.) натрапляємо на аналогічну, що й на позначення дурня, орнітологічну метафору, проте з атрибутом протилежної семантики, завдяки чому одиниця набуває енантіосемічного змісту та форми: укр. *вумний як вутка*, рос. *умный как гусь (утка)*.

ЕК «свійські та дикі тварини». З усіх предметно-тематичних сфер мовного ототожнення смислів «розумний – дурень» ця сфера є чи не найбільш затребуваною в усіх мовах, що вивчаються. І попри те, що деякі тварини нам видаються розумнішими за людей, назв тварин на позначення розумного у нашому матеріалі небагато (англ. *horse-sense*, досл. «кінський розум»). Еталоном на позначення розуму, винахідливості людини в англійській та чеській мові виступає назва екзотичної тварини – мавпи: англ. *as clever as a wagonload (cartload) of monkey*, досл. «розумний як повний візок (вагонетка) мавп», чес. *chytrý jako opice (stado opic)*. Найменування з атрибутами *мудрий, розумний* поєднуються в енантіосемічному контексті для іронічно-саркастичного позначення зарозумілого, всезнайки (англ. *smart ass*, досл. «розумний осел», укр. *розумний як Мошків кінь, розумний як віслик*, рос. *умный как козел*). Еталоном розумної, але пронозливої, корисливої людини виступає в усіх мовах лис (лисиця): англ. *(as) sly as fox*, досл. «хитрий як лисиця», укр. *хитрий як лисиця*, рос. *умен как лис*, чес. *chytrý (mazaný) jako liška (lišák)*.

В інших випадках на позначення нерозумного символізовано назви головно домашніх тварин. Це домашня рогата худоба (укр. *дурний як бекало рогате*), осел (укр. *осел, осяче вухо, тупий як осяче копито*, рос. *осел, осел на двух копытах, глуп как осел (четыре осла)*, чес. *(korunovaný) osel, starý osel, osel*

oslovatý), баран - вівця (укр. баран, дурний як баран (вівця), розумний як бараняча голова, дурний як овеча п'ята, рос. глуп как овца (баран), баранья голова, чes. hlouřý (blbý, pitomý) jako ovce, skorpioná hlava), коза – цап (козел) (англ. goat, досл. «козел», укр. дурний як цап (дідова (попова) коза)), рос. козел; кінь – кобила (укр. дурний як сива (Федькова) кобила, дурний як турецький (Мошків) кінь, рос. глуп как пара купеческих лошадей, чes. kůň), корова – бик (англ. a bull, досл. «бик», укр. дурний як бик, чes. hovado, hověží mozek, být hlouřý jako boží hovado), свиня (укр. дурний як свиняче рило, рос. глуп как свинья, глуп как свиной пун). Еталоном глупства стала й свиняча щетина, з якої виготовляли щітки: англ. *be daft as a brush*, досл. «бути тупим як щітка»⁵⁷.

З-поміж одомашнених тварин еталоном самовпевненості та глупства виступає кіт (англ. *he thinks he's the cat's whiskers*, досл. «думає, що він є вусами кота», укр. дурний як кіт, чes. masek (домашня назва кота, пор. укр. мацько) та собака (укр. дурний як собака). Вислів рос. *хватать (схватывают, ловить) на лету* імплікативно пов'язаний з образом собаки, що хапає на льоту кістку чи кинутий предмет [СРФ: 336]. З диких тварин спостережено лексему заєць (англ. *mad as a March hare*, досл. «несамовитий як березневий заєць», *hare-brained*, досл. «заячий мозок», укр. *зайці в голові* [у кого], *тумак*, рос. *тумак*).

Чітко проступає тема молоді тварини на позначення нерозумного і недосвідченого. Тут фігурують теля (бичок): англ. *like a stuffed calf*, досл. «як набите теля», укр. *дурне (боже) теля*, *дурний як теля необлизане*, *дурний як теляче вухо*, *дурний як божя биця*, рос. *глуп как теленок*, чes. *tele, telecí hlava (mозek)*; ягня (укр. *дурний як ягня*); молодий віл (чes. *hlouřý jako bulík*), молодий цап (чes. *sárek*). Потужною у слов'янських мовах є тематична група назв кастрованих тварин, гібридів тварин, що не дають потомства: укр. *дурний як віл (сто волів)*, *віслук*, *ялова голова*, рос. *глуп как сивый мерин*, *глуп как ишак*, чes. *mezek, tul, vůl, obrvůl, být kus vola, skopec, hňup*. Епізодично

⁵⁷ Існує й інша думка – тут йдеться про хвіст лисиці, з якого виготовляли пензлі, що були м'якими на дотик. Ознака «м'який» і покладена в основу назви дурня [<http://www.phrases.org.uk/meanings/as-daft-as-a-brush.html>].

представлені гризуни (**англ.** *to have rats in the attic*, досл. «мати пацюків на горищі», *have the brains of a mouse* «має мозок миші», **рос.** *ловить мышей*) та рукокрилі ссавці (**англ.** *to have bats in one's belfry*, досл. «мати кажанів у дзвіниці»).

У цьому ЕК лише в окремих мовах на позначення дурня виявлено однослівні метафоричні назви зниклих, рідкісних та екзотичних тварин: буйвол (**чес.** *bivol*), слон (**чес.** *elefant*), мамонт (**чес.** *tamut*) та верблюд (**чес.** *velbloud*). В англійській ідіомі у ролі екзотичної тварини, асоціативно пов'язаної з дурістю і неадекватністю, виступає кенгуру: **англ.** *have kangaroos in the top paddock*, досл. «мати кенгуру у верхньому загоні».

ЕК «плазуни та комахи». У цій групі виявлено асоціювання з розумною людиною плазуна з біблійною символікою – змія (**англ.** *(as) wise as a serpent*, досл. «мудрий як змія», **укр.** *мудрий як змія*, **рос.** *мудр как змей (змея)*). В англійській мові еталоном метикуватої, з бистрим розумом людини виступає муха (**англ.** *there are no flies on*, досл. «немає мух» та *fly*, досл. «муха»), у чеській - скорпіон (**чес.** *štír*).

Натомість на позначення дурнуватої, неадекватної людини у слов'янських мовах є наскрізним мотивом наявність у голові людини замість мозку дрібних комах - мух (жуків, тарганів, павуків⁵⁸): **укр.** *жуки (гудуть) в голові* [у кого], **рос.** *с тараканами в голове*, **чес.** *mít brouka (ravouka) v hlavě, mít švába (mouchy) v hlavě (na mozku)*. Використано і народну назву гедзя – бзик (**укр.** *бзик у голову зайшов, бзики в голові* [у кого], **рос.** *с бзиком* [кто]). У слов'янських мовах порівнюється розум людини і таргана, воші (**укр.** *воші в голові* [у кого], **рос.** *плоскостью ума подобен таракану*), вплив невластивого наповнення мозку (павуки) на поведінку людини (**чес.** *šlape ti ravouk na mozek*). Цікавою є чеська ідіома **чес.** *mouchy snězte si mě*, досл. «мухи, з'їжте мене» на позначення заплішеного дурня. В українській культурі з хаотичними діями інтелектуально

⁵⁸ За індоєвропейським міфом, у мух, гедзів, жуків та інших комах міг перевтілюватися диявол, який, проникаючи у рот, ніс чи вуха, робив людину біснуватою, придуркуватою, дивною [СРФ: 391]. На демонологічній версії тут наголошує і В. І. Коваль [Коваль 1988: 24], натомість т.зв. побутова версія ставить в центр уваги гудіння цих комах, яке дезорієнтує людину і утруднює сприйняття.

неадекватної людини асоціюється поведінка назойливої та рухливої мухи на Спаса: **укр.** *дурний як муха у спасівку*, в англійській – з поведінкою скаліченої змії (**англ.** *mad as a (cut) snake*, досл. «безумний як скалічена змія»). У чеській та українській мовах натрапляємо на асоціювання дурня з трутнем: **укр.** *дурний як трутень*, **чес.** *trubec*.

ЕК «риби». Світ риб як елемент зоонімного коду представлений найменш численно. Тут маємо порівняння дурної людини з непоказною рибою (**англ.** *poor fish (poor nut)*, досл. «непоказна, жалюгідна риба»), з карасем як рибою дуже повільною (**укр.** *дурний як карась*), з осетром та тріскою (у даному разі – замороженою, нездатною до розумової діяльності): **рос.** *глуп как осетровая башка, глуп как треска мороженная*. Як бачимо, назви риб у позитивнооцінній сфері найменувань людини за інтелектуальною характеристикою не представлені. Лише у чеській мові маємо вираз з «рибною» тематикою на позначення розумного: **чес.** *mít fištrona*, досл. «мати риб'ячий жир», що містить вітамін А та стимулює мозкову діяльність.

ПРИРОДНО-МЕТЕОРОЛОГІЧНИЙ КОД

У процесі ословлення уявленнь про інтелектуальні характеристики людини задіяні й образи неживої природи. Природний ландшафт, зміна дня та ночі, погодні умови у народній картині світу використовуються у ролі об'єктів, з якими здійснюється асоціювання розумного і нерозумного (дурня). У нашому матеріалі актуалізовано такі елементи коду.

Світла – темна частина доби. Опозиція розумний – дурний накладається у світобаченні багатьох народів на протиставлення світла (дня) і темряви (ночі): **англ.** *clear head*, досл. «ясна голова», **укр.** *світлий (ясний) розум*, **рос.** *светлый ум (голова)*, **чес.** *mít v hlavě rozsvíceno* ↔ **рос.** *темнота, темнота дремучая*. У російській мові задіяна й проміжна частина доби – сутінки: **рос.** *серость*.

Небесні світила. Тут маємо образ «зорі з неба знімати» - робити щось неможливе: **укр.** *зірки (зірок, звізди) з неба хапає (знімає), тільки трохи*

зори з неба не знімає, **рос.** хватать с неба звезды ↔ **рос.** звезд с неба не снимает.

Елементи ландшафту. В метафоричних уявленнях про інтелектуальну повноцінність людини представлена безодня (**рос.** бездна ума), про неповноцінність – інші елементи ландшафту – гори, болото, канава із стоячою водою (**англ.** *have rocks in one's head*, досл. «мати скелі (каміння) в голові», *stick in the mud*, досл. «застряглий в болоті», *be as dull as ditch water* «тупоумний як стояча вода», (непролазний) ліс, поле (**укр.** голова як темний ліс, **рос.** непроходимый дурак, дурак выше леса, глуп как пень в поле).

Метеорологічні явища. З-поміж явищ природи спостережено туман, який утруднює сприйняття людиною навколишнього світу (**укр.** туман, дурний як туман вісімнадцятий), вітер (**укр.** голова набита (начинена) вітром), зневоднені після дощу хмари (**чес.** *vuchscanej jako traku*).

ПРОСТОРОВО-ДИНАМІЧНИЙ КОД

У мовній картині світу ідеальні об'єкти (розум, розумова діяльність, глупство) наділяються просторовими характеристиками і здатністю до переміщення в просторі. Інтелектуальне здоров'я людини мислиться як перебування у «своєму» замкненому просторі - локусі з регулярним, прямим і направленим рухом, натомість інтелектуальні відхилення – як вихід з цього простору у інший, де порушуються «нормальні» буттєві закономірності руху. Аналізований матеріал засвідчує такі ЕК:

ЕК «свій» - «чужий» простір-локус». Домінантами у цій групі виступають мотиви «перебувати у нормі свого локусу» - бути розумним та перебувати за межами «свого», у «чужому» локусі, де діють інші буттєві закономірності – бути дурним, обмеженим, неадекватним тощо. Так, наприклад. **англ.** *all there*, досл. «усі на місці» представляє розумного і «свій» простір», де діють нормальні фізичні закономірності: **рос.** *шарики вертятся* [у кого]. У той час як **англ.** *nobody home*, досл. «не всі вдома», *half there*, досл. «там половина», **укр.** *не всі вдома*, **рос.** *не все дома*, **чес.** *nemít všech pohromadě*

позначають дурня у «своєму чужому» просторі, де відсутнє те, що там має бути. Закономірність у своєму локусі поступального руху є необхідною ознакою розумного: зміна вектора руху змінює оцінку інтелектуальних здібностей: **англ.** *wise behind*, досл. «мудрий позаду».

Перебування за межами «свого локусу», унаслідок якого людина залишає простір розуму, як підстава асоціювання з дурнем виразно представлена в англійському матеріалі: **англ.** *to be out of your mind*, досл. «за межами розуму», *out to lunch*, досл. «за межами обіду», *out of your skull*, досл. «за межами черепа», *off your nut*, досл. «за межами голови», *off your nana*, досл. «за межами банана», *off one's beam*, досл. «за межами балки», *off one's crumpet*, досл. «за межами здобної булочки», *off one's onion*, досл. «за межами цибулини», *out of one's senses*, досл. «за рамками глузду», *out of one's head*, досл. «за рамками голови», *out of one's mind*, досл. «за рамками розуму», *off-the-wall*, досл. «такий, що вийшов». Чужим локусом є й лівий бік: **англ.** *out in left field*, досл. «на лівому полі» та чужа планета: **англ.** *to be off the planet*, досл. «бути не з цієї планети».

ЕК «параметри простору (локусу)». Розум людини у наївній картині світу представлений як простір, що має параметричні характеристики. Великий, широкий, глибокий, довгий (далекий) – просторові параметри, що приписуються розумові та розумній людині: **укр.** *великого розуму*, **рос.** *большого ума человек, дальнего ума человек*. Малий, вузький, мілкий, короткий – параметричні характеристики глупоти: **укр.** *короткий розум, горобиний мозок, лобом неширокий*, **рос.** *узкий лоб (голова), ум короток*, **чес.** *tělká nádoba*.

ЕК «рух у просторі (локусі)». Об'єкти ідеального характеру (розум, інтелект) можуть переміщуватися у просторі, виходячи за межі «свого» локусу чи змінюючи характеристики «нормального» буттєвого переміщення. За І. М. Кобозевою, визначальною формою існування думки є рух [Кобозева 1993: 100]. Тут маємо кілька груп.

Вихід розуму з особистого простору людини: **англ.** *off your chump*, досл. «вийти зі свого стейка», *off your rocker*, досл. «випасти з крісла-гойдалки», **укр.** з *глузду* з *їхати*, **рос.** *сойти* (*спятить*, *спрыгнуть*, *соскочить*) *с ума*, *мозги ушли*, *чердак слетел*, *голуби из голубятни улетели*, *съехать с катушек* пов'язується з негативним вектором оцінки розумових здібностей людини.

Особливості руху. Розумова діяльність, мисленнєвий процес – рух поступальний (від лат. *pro-cedo* «іти вперед»). Вихід розуму за межі свого локусу може корелювати зі зміщенням об'єктів один відносно іншого, з аномальним рухом внахлест: **укр.** *глузд за розум завернув*, *ум за розум зайшов*, **рос.** *ум за разум зашел*, *шарики за ролики зашли* (*заехали*), з відхиленням (зміщенням) траєкторії руху (**рос.** *сдвиг по фазе*), наскісним рухом (**рос.** *мозги набекрень стали*), зупинкою руху (**англ.** *stick in the mud*, досл. «застряглий в болоті»).

Особливе місце тут займає рух по колу та рух з перепонами. У русі по колу можна вбачати символ шляху, що замикається у кільце, знак звичайного, нормального перебігу інтелектуальних процесів: коло асоціюється із звичними повторюваними діями, що додають розумному досвіду (**англ.** *have been around the block a few times*, досл. «декілька разів обійшовши навколо кам'яного блоку», *have been around*, досл. «обійшовши кілька разів»). Це саме стосується і руху з перепонами (**англ.** *has been (gone, passed) through the mill*, досл. «хто пройшов крізь млин», **рос.** *просекать* (*срубить*) *фишку*). Натомість у разі надто тривалого у часі руху маємо асоціювання у бік негативної оцінки: **рос.** *доходит как до жирафа, на третий день доходит*.

Швидкість руху. Розумний та нерозумний (дурень) у мовній свідомості пов'язуються із швидкістю руху. Звичайно швидкий рух асоціюється з розумом: **англ.** *be quick in (on) the uptake*, *to be gleg at the uptake*, досл. «бути швидким у димарі», *to have quick wits*, досл. «мати бистрий розум», **рос.** *быстрый разумом*, **чес.** *bystrá hlava* (*mozek*). Натомість повільний рух – з інтелектуальною неспроможністю: **англ.** *slow coach*, досл. «повільна карета», *to*

have a slow wit, досл. «мати повільний розум», **укр.** *на голову шкандибати*. З відхиленнями від інтелектуальної норми пов'язується і швидкий хаотичний рух: **англ.** *mad as a cut snake*, досл. «безумний як покалічена змія» чи відсутність руху: **англ.** *be as dull as ditch water* «такий нудний, як стояча вода у канаві».

ЕК «деструктивний зовнішній вплив на об'єкт» передбачає призупинення або ускладнення руху, в нашому випадку – людської думки. Такий вплив пов'язаний з семантикою «бити»: **англ.** *moon struck*, досл. «вдарений місяцем», **укр.** *на цвіту прибитий, дурний хоч об дорогу вдар, битий дурень*, **рос.** *с прибабахом, битый (набитый) дурак, как дурак набитый* та «тиснути вагою»: **англ.** *feel sandbagged* «досл. почуватися так, як ніби на тебе нависли мішки з піском» (нимими обкладають будинки, щоб врятувати їх від повені чи пожежі), «зв'язувати» (**англ.** *be tongue-tied*, досл. «зв'язаний язик»).

На особливу увагу заслуговує інструмент удару, який так чи інакше пов'язаний із «низькою» сферою занять, непотрібністю, забрудненістю тощо (кийок блазня, мішок, стара шмата, поліно): **англ.** *to deserve the bauble*, досл. «залужити кийок блазня», **укр.** *мішком з-за рогу прибитий (вдарений), мішком намаханий*, **рос.** *пыльным (мучным) мешком стукнутый (прибитый)*, **чес.** *být praštený lavičnikem (pavlačí, pytlem, polenem)*.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА. ПРЕДМЕТНИЙ КОД

Предметні образи широко представлені у мовних репрезентаціях розумного – нерозумного (дурня) в досліджуваних мовах, оскільки людина сприймає світ органами чуттів. Образи неодушевлених реалій набувають у наївній мовній картині світу знакових функцій. У центрі уваги опиняються предмети одягу, взуття, побуту, господарського реманенту, грошових одиниць тощо. Тут маємо такі елементи коду:

ЕК «взуття». Взуття є об'єктом, найбільш віддаленим від голови як умістища інтелекту. У мовній картині світу воно символізує головним чином семіотичний «низ» із відповідними семантичним вектором «погано», тому

«взуттєва» сфера зорієнтована на негативнооцінні розумові характеристики людини. Семіотичний «низ» проступає в іронічних найменуваннях розумної, але зарозумілої людини у енеантиосемічному контексті форми ідіом **англ.** *clever clogs*, досл. «розумні сабо» (сабо – з фр. *sabot* – дерев'яне взуття на товстій підошві або взуття, видовбане з дерева)» та *clever boots*, досл. «розумні черевики», **укр.** *мудрий як рабинові капці, мудрий як бабині шкургани, розумний як Соломонів (жидівський) патинок* (в українських прикладах чітко проступає як додатковий елемент «чужий» (*рабинові капці, жидівський патинок*), так і семантика «низу»). У інших випадках – на позначення дурня – представлені назви простого у виготовленні, старого, стоптаного, дерев'яного чи ликового селянського взуття або його частин: **укр.** *шляпак, шкарбан, дурний як чобіт, дурний як бота волоська, дурний як підошва (лапоть, (драний, дірявий) чобіт (з лівої ноги)), рос.* *лапоть, глуп как сибирский валенок, глуп как колодка, чes.* *dřevák, blběj jako bota (patník), blbý jako farářovy (staré, juchtové, Jurovy) boty, hloupý jako stará bota*).

ЕК «предмети одягу». Одяг, за С. М. Толстою, - найбільш семіотизована підсистема коду культури, наділена широким спектром значень і функцій [Толстая 2005: 42]. На відміну від взуття, певні фрагменти одягу є значною мірою соціалізованими і можуть орієнтуватися як на семіотичний «низ», так і на семіотичний «верх». Проте у нашому матеріалі виявлено мовні репрезентації елементів одягу, що так чи інакше тяжіють до негативного полюса оцінок. Загальний вигляд нерозумної людини, мотивований старим, непотрібним і чудернацьким одягом, представлений у чеському номінанті (**чes.** *tululum*). В англійській мові у ролі мотиватора ідіоми-натяку, що хтось є психічно неповноцінний, виступає одяг медиків, який асоціюється з працівниками психіатричної лікарні: **англ.** *men in the white coats*, досл. «люди в білих халатах». Найбільш затребуваними предметами одягу виявилися:

штани – предмет чоловічого одягу, фрагмент семіотичного «низу», актуалізований головню на позначення розумного, всезнайки у енантиосемічному контексті ідіом: **англ.** *smarty-pants*, досл. «розумні штани», **укр.** *мудрий як*

Беркові штани, мудрий як штани Соломона (Соломонові портки), розумний як батькові штани навиворіт, розумний як Панькові штани, чes. je chytrý (moudrý) jako Šalamounovu hatě.

головний убір – шапка виявився у нашому матеріалі достатньо націоналізованим й зорієнтованим на іронічне позначення того ж всезнайки (**укр.** *розумний як Беркова шапка (ярмулка)*). На позначення простакуватого і неосвіченого в російській мові залучено чоловічий головний убір конічної форми – ковпак (**рос.** *колпак*) та шапка-вушанка (**рос.** *лопух, тумак*), у чеській на позначення дурня, обмеженої і некмітливої людини – тюрбан (**чes.** *tulipán, tulpas*) та малярський головний убір (**чes.** *maděra*). В англійській мові маємо чоловічий головний убір – циліндр з характерним для цієї мови виходом у просторовий код: **англ.** *to have a cylinder missing*, досл. «не вистачає загубленого циліндру»;

фрагмент одягу – гудзик потужно актуалізований лише у англійській мові, де важливим чинником виявився мотив «застібнутий»: на позначення розумного – **англ.** *to have all one's buttons on*, досл. «бути застібнутим на всі гудзики», *be as bright as a button*, досл. «бути блискучим як гудзик»; «незастібнутий, втрачений» - на позначення дурня (**англ.** *not to have (to get) one's button on*, досл. «мати незастібнутий гудзик», *to be a button short*, досл. «не вистачає гудзика», *to be short of button; to have lost a button*, досл. «згубити гудзик».

ЕК «побутові ємкості». Уподібнення людської голови посудині є традиційним для різних культур. На позначення розумного звернення до ємкості (як родового, так в видового її найменування) є менш актуалізованими і пов'язуються з її наповненістю: **англ.** *to be a full bottle of something*, досл. «бути повною пляшкою чогось», *thinking mug*, досл. «думаюча кружка», **укр.** *макітра розуму*, **чes.** *plná nádoba*. Усі інші елементи цього коду зорієнтовані на позначення дурня. Тут маємо:

посудину як родову назву: **чes.** *nádoba vši hlouposti, prazdná nádoba, hlouprá nádoba*; господарські ємкості для зберігання чогось чи приготування їжі. Більшість з них виготовлені з дерева (незаповнені, непридатні, з невластивим

вмістом тощо): бочка (**укр.** дурний як десять бочок дьогтю, **рос.** глуп как пустая бочка, глуп как бочка с изъяном, **чес.** *blbej jako bedna kytu*); дерев'яні ємкості – ночви (**чес.** *blbý (tupý) jako dlabaný necky, hloupy jako troky*), дзбан на воду (частіше – з вухами): **чес.** *blbý (hloupy) jako škopek (štrandlík), blbý (hloupy) jako putna*, посуд з висушеного овоча (гарбуза): **англ.** *out of your gourd*, досл. «за межами посуду з висушеного гарбуза»; решето як ємкість для просіювання, у якій не втримується вміст (**укр.** дурний як решето, **рос.** глуп как решето); макітра (**укр.** мати порожню макітру на плечах, макітра не варить (не в порядку), дурний як порожня макітра), ємкості для приготування їжі - баняк, горщик, чайник (**укр.** дурний як баняк (горнець), **рос.** башка из табачного горшка, котелок не варит, чайник). Сюди ж належить мішок (порожній чи з залишками рослинних об'єктів): **укр.** лантух (мішок) з соломою (половою), **чес.** *prázdný pytel*. До господарських ємкостей належить і бочка, непридатна до використання через відсутність клепок чи їх руйнування: **укр.** немає клепки в голові, без третьої (сьомої) клепки, розсохлися клепки, тринадцята клепка вискочила, **рос.** клепок (одной клепки) не хватает.

ЕК «господарське начиння й реманент з дерева». На позначення розумного (в іронічному вживанні) лише в англійській мові засвідчено виріб із дерева – костур, який асоціативно пов'язується зі старшим віком та досвідом: **англ.** *clever stick*, досл. «розумний костур».

В інших випадках вироби з дерева - назви найпростіших предметів та пристроїв з дерева, давно відомих кожній культурі, що зазнали обробки, проте не потребували надто високої кваліфікації у їх виготовленні (дошка, клепка, палиця, колесо, лико, мотика, колодка, колун, хомут, копил (для виготовлення взуття), проста скриня) асоціюються з дурнем: **англ.** *silly as wheel*, досл. «дурний як колесо», *as thick as two (short) planks*, досл. товстий як дві короткі оббивні дошки», **укр.** дурний як клепка, дурний як колесо (лико, мотика, дошка, веретено, колун), дурний як чіп в бочці, **рос.** тупой как колодка (колун), **чес.** *chomout, truhlík, kopyto, hloupa palice, hloupy jako motyka*. Зауважимо, що з

колесом у аналізованих мовах цілком могут бути пов'язана і семантика «круглий, крутитися» (пор. рос. *круглый дурак*).

Особливе місце тут займають дерев'яні предмети з потовщенням на кінці, що за своїм господарським призначенням зорієнтовані на семантику «бити, товкти, заганяти» (довбня, макогін, товкач), (пор. **рос.** *битый (набитый) дурак*): **укр.** *довбеха, довбня, довбешка, товкач, м'яло, дурний як довбня неотесана, дурний як ступа (товкач у ступі, макітра), дурний як бовт, рос.* *балда, толкач, чес. trdlo* та предмет, якому товчуть – ступа (**укр.** *дурний як ступа, рос.* *глуп как ступа конопляная*). До цієї групи належить і **укр.** *заплішений дурень (заплішка – дерев'яний клинець, який забивається для укріплення (і знерухомлення) держака сокири, коси тощо)*. Ще одним дерев'яним предметом виявилися двері: **укр.** *дурний як двері* та просте приміщення для зберігання дров: **укр.** *тупий як липовий дривітень*.

ЕК «культурні артефакти з дерева». Уособлення дерева як твердого, неодушевленого, нерухомого⁵⁹ сформувало можливість використання образу сакральних витворів з дерева на позначення тупої, нечулої, бездушної людини. Наші предки-язичники молилися обтесаним колодам – стовпам, що уособлювали Світове дерево як божество, та його більш пізнім модифікаціям - подобам язичницьких божеств з примітивними (нерухомими) нарисами людських облич: **укр.** *бовван, ідол, істукан, рос.* *істукан, идол*. Т. Кондратьєва наголошує на відонімному походженні лексеми *ідол*: язичницьке божество мало мати ім'я. Пізніше слово *ідол* почало позначати фігуру, якій моляться, а ще пізніше перетворилося на лайливе слово [Кондратьєва 1961: 126].

ЕК «предмети з металу, каменя, кістки». Ця група назв є чітко поляризованою на позначення розумного та дурня. З розумним у мовній свідомості асоціюється ознака «гострий», «проникливий», пов'язувана з лезом бритви: **англ.** *(as) keen as a razor-edge*, досл. «має розум гострий, як лезо бритви», *(as) sharp as a razor*, досл. «гострий як бритва»), голкою (**англ.** *sharp*

⁵⁹ Г. Крейдлін пов'язує фізичну нерухомість (статуарність) дерева із характеристиками людини «тупість», «нечуйність» через компонент «відсутність активності», вбачаючи в тупості «розумову нерухомість», а в нечуйності «психічну нерухомість» [Крейдлін 1990: 135].

as a needle, досл. «гострий як голка»). Глупство, навпаки, діагностується через мотив «твердий» (голова, лоб, людина взагалі є з твердого матеріалу), який пояснює нездатність сприймати інформацію: **англ.** *bonehead*, досл. «кістяна голова», **укр.** *мідний лоб, мідне (мідяне) чоло*, **рос.** *медный лоб*, **чес.** *tít gypsovou hlavu*). Сема «твердість» чітко проступає у **чес.** *být tvrdej (natvrdej)*.

ЕК «грошові одиниці, міри ваги (об'єму)». У мовних позначеннях людини за інтелектуальними характеристиками задіяні й грошові одиниці та міри ваги (об'єму), якими у народному світобаченні може «вимірюватися» розум як ідеальна субстанція. Назви грошових одиниць представлені головним чином дрібною монетою (нерозумний), яка протиставляється монеті вищої цінності (**англ.** *penny wise and pound foolish*, досл. «мудрий на пенні, дурний на фунт», *cent wise and dollar foolish*, досл. «мудрий на цент, дурний на долар»). Лише на позначення розумного у слов'янських мовах маємо щось справді цінне - талант - найбільшу в античні часи одиницю ваги та лічильно-грошову одиницю, яка була виготовлена із золота чи срібла (**укр.** *талант*, **рос.** *талант*, **чес.** *talent*).

Вартість розуму дурня в англійській мові – дрібна монета шиллінг, пенс, соверен, фунт стерлінгів із семантикою неповноти, недостачі: **англ.** *not the full shilling*, досл. «не повний шиллінг», *to be only ten pence in the shilling*, досл. «лише десять пенсів у шиллінгу», *to want twopence in the shilling*, досл. «не вистачає двох пенсів до шиллінгу», *no more than ninepence in the shilling*, досл. «не більше дев'яти пенсів у шиллінгу», *not the full quid*, досл. «неповний соверен або фунт стерлінгів». У слов'янських мовах це дрібна монета (3 копійки) (**рос.** *прост как три копейки*), гріш, крейцер (**укр.** *мати на гріш розуму*, **чес.** *ani za groš (krejcar) rozumi nemá*).

Мінімальна міра ваги розуму дурня для англійця - унція (**англ.** *not to have an ounce of sense*, досл. «не мати ані унції розуму»), для слов'янина – шило, макове зерно, ложка, шматочок, дрібка, хвіст тварини чи домашньої птиці (**укр.** *ні на шило (макове зерня) розумує не має, ні ложки розуму немає, ума як у курки (кози) хвоста*, **чес.** *nemít ani kouska (špetku) rozumi, nemít kouska filipa*).

КУЛІНАРНО-ГАСТРОНОМІЧНИЙ КОД

Особливості концептуалізації уявлень про розумові здібності через харчову сферу виявляють автори в багатьох працях [Байбурин 1998; Гак 1993: 29; Леонтьева 2008: 212-225]. У нашому матеріалі маємо такі елементи коду.

ЕК «приготування та споживання їжі». У цій групі одиниць протиставлення розумного – дурня побудоване на метафорі голови – ємкості для приготування їжі, яка у розумного «варить», а у дурного – ні: **укр.** голова (казанок, баняк, макітра) варить, **рос.** голова (котелок, черепушка) варит ↔ **укр.** голова (казанок, баняк, макітра) не варить, **рос.** голова (котелок, черепушка) не варит. На позначення нерозумного (дурня) маємо асоціацію з розумом як харчовою субстанцією, яку, щоб стати розумним, потрібно з'їсти: **укр.** усі розуми поїв (про розумного); про нерозумного - **рос.** умной каши мало съел, **чес.** nejí rozum velkou lžicí. Зарозуміла людина лише думає, що з'їла достатню кількість розуму, зокрема й чужого: **чес.** myslí si, že sežral všechnu rozum; myslí si, že snědl všechnu moudrost; myslí si (tváří) se jako by sežral Šalamounovo hovno.

ЕК «страви». Тут маємо групу одиниць на позначення виробів з тіста, круглої форми, зокрема й з начинкою (**англ.** nutty as a fruitcake, досл. «ексцентричний як фруктовий пиріг»), **укр.** опецьок, **чес.** kynutý (povidlový) knedlík, houska, buchta, makovec, božidárek) – останній номінант у чеському ряду - božidárek -позначає невдало випечений хліб; назви начинки та страв з круп (зокрема ковбаси-кров'янки) (**чес.** nadívka, kuba, jelito (kroupový), jelimánek), рідкої страви (у слов'янських мовах - найпростішої бідняцької) гомогенної консистенції (**англ.** dore, досл. «підливка, соус, густа рідина», **рос.** тюря, **чес.** drn), їжі швидкого приготування (бутерброд): **англ.** a sandwich short of, досл. «не вистачає бутерброда для пікніка», two sandwiches short of picnic, досл. «не вистачає двох бутербродів для пікніка») та зіпсованої їжі (**англ.** be nuts (barmy), досл. «макітра, у якій забродило»).

ЕК «харчові продукти». З поняттям жиру (масла, олії) в народній культурі пов'язується цінність цього продукту для життєдіяльності людини і загалом позитивні конотації. Щодо інтелектуальних характеристик людини, то народна мудрість уважає, що в голові у розумного має бути масло. Відтак на позначення розумного - **укр.** *мати лій (олію, смалець, олій) в голові (під чубом)*, на позначення дурня - **укр.** *не має лою (краплини лою) в голові*, **рос.** *нет масла в голове*⁶⁰. В англійській мові наявність жиру в голові вочевидь асоціюється з іншими речами - з невластивим їй наповненням: про дурня - **англ.** *fathead*, досл. «голова з жиром всередині». В українській маємо **укр.** *дурний як масла грудка*.

Цікава номінаційна доля спіткала опоетизоване українське сало: якщо масло має бути в голові у розумного, то сало («національний український продукт») – ні: **укр.** *дурний як сало, дурне сало без хліба, розумний як сало* (ірон.). А. Івченко справедливо зауважує, що цей жировий продукт у наївномовній свідомості пов'язується не з наявністю розуму, а з його відсутністю, припускаючи, що сему «жирний, скоромний» можуть супроводжувати негативні конотації [Івченко 1999: 19]. Цікаво, що з салом пов'язується глупство і у чеській мові, проте відомо, що чехи сирого підсоленого сала не їдять, а словом *sádlo* називають смалець, який рідко, але використовують для приготування страв: **чес.** *hloupy jako sádlo*.

ТЕХНІЧНИЙ КОД

Ще один спосіб інтерпретації розумових здібностей людини – звернення до образів предметної сфери техніки та механізмів, оскільки розум сприймається у картині світу людини як машина [Лакофф 2004]. Тому інтелектуальна норма – голова як правильно зібраний працюючий механізм (**англ.** *to have one's head screwed on right*, досл. «мати правильно прикручену

⁶⁰ Про паралелі вислову *нет масла в голове* у слов'янських мовах див. [Ивашко 1981: 28]. К. В. П'янкova припускає, що образ масла в голові є символом розуму, а його слов'янські аналоги пов'язані з християнським обрядом помазання лосем [П'янкova 2003: 118-120].

голову», **рос.** *шарики вертятся*», анти -норма – відсутність деталей (**англ.** *to have a loose screw*, досл. «мати згубленим гвинт», *to have a cog loose*, досл. «мати загубленим зубець», *lose your marbles*, досл. «втратити шарики», **укр.** *ролики розгубити*, **рос.** *шариков (винтиков) не хватает, збої в роботі* деталей (**рос.** *шарики за ролики зашли (заехали, заскочили), съехать с катушек, сдвиг по фазе*), відсутність живлення механізму електрострумом: **англ.** *off your trolley*, досл. «втратити роликівий струмоприймач».

Як бачимо, у «мотивній поліфонії» відображається характерна особливість мовної свідомості, в якій різні мотиви, як нитки, мають властивість переплітатися, зв'язуватися у вузли й утворювати міцну «тканину», на яку пізніше накладаються образи-картинки [Леонтьєва 2008: 123], асоціативні та образно-асоціативні уявлення про можливі сфери мовного ототожнення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик.

Загалом же активність предметно-тематичних кодів та їх елементів на позначення розумного та нерозумного (дурня) у досліджених мовах виявляє співвідношення, узагальнене в додатку 3.1.

3.2. Рівень внутрішньої мотивації

3.2.1. Ієрархія мотивів у вербальному ототожненні смислу «розумний» - «нерозумний (дурень)». Подальший рівень аналізу мотиваційних відношень передбачає виявлення ієрархії мотиваційних складників аналізованих парадигм – мотиваційних домінант, наскрізних та часткових мотивів, спільних у досліджуваних мовах. За О. Л. Березович, під *мотиваційними домінантами* слід розуміти максимально абстрактні ідеї, що об'єднують усі елементи певного семантичного поля (у нашому випадку – ОП). *Наскрізні мотиви* – це інтерпретатори смислу, яким властивий більш розгорнути зміст; радіус їх дії охоплює не увесь простір поля (ОП), а лише кілька груп, що сягають різних сфер ототожнення. Більш конкретні *часткові мотиви* можна сформулювати з різною мірою деталізації: від мотиваційної

ознаки, покладеної в основу номінації, до ознаки, яка об'єднує певний номінативний ряд [Березович 2007: 145-146]. При цьому логіка відношень і взаємодії мотивів продукується певним елементом коду.

Вивчений матеріал дає можливість говорити про те, що мотиваційними домінантами у двовершинній ОП на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик є *норма* і *анти-норма*. Ідея норми та анти-норми інтелектуальних характеристик далі розгортається у наскрізних мотивах «придатність – непридатність до розумової діяльності» та «здатність – нездатність до розумової діяльності», що пов'язані з наскрізним мотивом «каузативність», актуальним для обох названих мотивів. У межах наскрізних мотивів чітко проступає протиставлення *стійкий, енергійний, має щось у достатній кількості, впорядкований, хороший, цілеспрямований, розвинений, свій, прогресивний, конструктивний* (вершина ОП «**розумний**») та *нестійкий, неенергійний (надміру енергійний), нерухомий, позбавлений чогось, хаотичний, примітивний, пошкоджений, чужий, чужорідний, регресивний, деструктурований* (вершина ОП «**нерозумний (дурень)**»). Як бачимо, такі протиставлення є значною мірою симетричними, хоча наявність несиметричних відношень, як буде показано далі, теж має місце. Далі наскрізні мотиви розгортаються у часткові мотиви, які мають у мовах різну продуктивність⁶¹ та виявляють значну міру не лише типологічного, але й ареального та генетичного.

Так, нормою (наскрізний мотив *придатність – непридатність до розумової діяльності*) є розумна людина, у якої наявний розум, анти-нормою - нерозумна людина, у якої розум відсутній. Розум і розумної, і нерозумної людини та місце його зосередження – голова – концептуалізується як *ємкість* (*глибока, повна, широка* у розумного (придатна для розумової

⁶¹ Наприклад, елемент фізіолого-соматичного коду «особливості зовнішності» далі розгортається у мотиви «голова та частини голови», «розум як квазіорган людини» та «тіло, постава, зріст людини». Так, мотив «голова та частини голови» особливо активно об'єктивується в англійській мові (увагу зосереджено на *формі голови* (2 од.), *деструкції голови* (1), *формі лоба* (1), *формі на величині вух* (1), *очах (зорі)* (1), *волосся* (1), *язиці (мовленні)* (2), *виразі обличчя* (3), *красі людини* (1)), загалом 12 одиниць, у той час як у російській не актуалізовані лише групи «язик» та «волосся» (всього 9 одиниць), в українській мові у межах мотиву «голова та частини голови» маємо лише 2 одиниці, у чеській – одну.

діяльності) та *неглибока, неповна, вузька* у нерозумного (непридатна для розумової діяльності). Ця ємкість заповнена (**англ.** *to be a full bottle of something*, **укр.** *повний лоб*, **рос.** *с царем в голове*, **чес.** *plná nádoba*), глибока і невичерпна, як колодязь (**укр.** *кладезь ума*, **рос.** *кладезь ума (мудрости)*, **чес.** *studnice moudrosi*), або незаповнена (порожня, заповнена частково, наполовину): **англ.** *half of one's nut*, **укр.** *порожня голова*, **рос.** *пустоголов*, **чес.** *prázdná nádoba*. Вона може бути цілою або пошкодженою, не-цілою (**англ.** *a bit off one's head*, досл. «шматочок голови») чи непридатною до використання (не може втримувати вмісту): **укр.** *мати порожню макітру на плечах, тринадцятої кленки не вистачає*, **рос.** *дырявая голова, глуп как бочка с изъямом*, **чес.** *mít prázdnou hlavu*), надто мілкою (**чес.** *mělká nádoba*).

Розум-ємкість може бути заповнена невластивим вмістом:

в і д х о д а м и : рослинного, головним чином – гомогенного характеру (сіном, соломою, тринами, половою, висівками) - **рос.** *опилки в голове, солома в голове*, **чес.** *mít v hlavě seno (slámu), mít v hlavě drtiny (otruby, piliny, plevy, řezanku)*, відходами людської життєдіяльності (**чес.** *mít v hlavě nasráno*), продуктами борошномельного виробництва, різного роду непотрібом (**укр.** *голова набита (начинена) клоччям (пір'ям, половою)*, **рос.** *мякинная голова, толоконный лоб*);

комахами та дрібними тваринами (**англ.** *there are no flies on*, досл. «немає мух» ↔ **укр.** *жуки в голові, воші в голові*, **рос.** *тараканы в голове*, **чес.** *mít brouka (ravouka) v hlavě*);

харчовою начинкою гомогенної консистенції – фруктами, зокрема й спрацьованими – повидлом (**англ.** *nutty as a fruitcake*, **чес.** *rovidlový knedlik*), кашею (**чес.** *jelito kroupový*), маком (**чес.** *makovec*)

елементами ландшафту високої твердості (каміння, скелі): **англ.** *have rocks in one's head*.

Розум людини розумної і нерозумної (наскрізний мотив здатність – нездатність до розумової діяльності) бачиться як **умістище**, «свій» - «чужий» простір, «конструктивний дім» розумного та дурня, де панує лад

або нелад, де є все, що там має бути, або чогось не вистачає. «Свій» простір, локус окреслюється межами своєї голови, розуму (**укр.** *бути в своєму розумі*, **рос.** *быть в своем уме*). Вихід за межі цього простору (локусу) у «не-свій» сприймається як ознака відсутності розуму. Така межа окреслюється головою (черепом) (**англ.** *to be out of your mind, out of your skull, off your nut*), своїм деревом (**англ.** *out of your tree*), звичним предметом відпочинку – кріслом-гойдалкою (**англ.** *off your rocker*), обідом, зокрема й звичними стравами (**англ.** *out to lunch, off your chump*). Вихід далеко за його межі – ознака дурня (**чес.** *být s rozumem v koncích (troubě, taloně, prdeli)*).

У «конструктному домі» розумного та дурня може панувати лад, коли всі, родина – вдома (**англ.** *all there*) і безлад (**англ.** *deranged in one's head*), коли не всі вдома (**англ.** *not all there*, **укр.** *не всі вдома*, **рос.** *не все дома*, **чес.** *nemít všech pohromadě*). Розум пов'язується із семіотичним верхом умістища-дому й усім, що локалізується нагорі. У цьому домі (горішній його частині) може не вистачати верху (**англ.** *a little bit of the top*), покрівлі (**укр.** *дах з'їхав*, **рос.** *чердак без верху*), її елементів – шиферу, черепиці, крокви (**англ.** *to have a slate loose, to have a tile loose*, **рос.** *стропильца не хватает*). Горішня частина (мансарда) може бути необставленою (**англ.** *to have one's garret unfurnished*), там можуть жити не лише люди, але й чужорідні об'єкти - пацюки (**англ.** *to have rats in the attic*), надто рухливі тварини (**англ.** *have kangaroos in the top paddock*, досл. «мати кенгуру у верхньому загоні, *to have bats in one's (the) belfry*, досл. «мати кажанів у дзвіниці», **укр.** *зайці в голові*), тварини, що видають гудіння (**укр.** *жуки в голові, мати бзика в голові*). Горішня частина може бути пошкоджена (**укр.** *дах протікає*, **рос.** *крыша слетела*), у ній панує нелад (**рос.** *что-то наверху неладно, с крышей не дружит*).

Каузальність розумових здібностей та їх відсутності об'єктивується у часткових мотивах. Наявність розуму чи його відсутність спричинені факторами:

фізіологічного характеру: здоров'ям (**рос.** *в здоровом уме*, **чес.** *být při zdravém rozumu*) ↔ хворобою (каліцтвом) фізичного (**англ.** *lame under*

the hat, досл. «кульгавий під капелюхом»), **укр.** *вивихнутий мозок* [у кого]) та психоментального характеру (**англ.** *cretin, to be in one's dotage*, букв. «бути в маразмі»), **укр.** *дебіл*, **рос.** *кретин, сойти с ума*, **чес.** *trotl, zbláznit se*);

не-нормальним народженням (**укр.** *недоносок*, **рос.** *на свалке нашли*, дитячою травмою (**рос.** *мама в детстве уронила* [кого]));

зрілим – молодим віком (**англ.** *an old hand at*, досл. «стара рука», **укр.** *сива борода*, **рос.** *мудр как старый ворон*, **чес.** *rozumbrada* ↔ **англ.** *to be green*, досл. «бути зеленим», **укр.** *недоросток*, **рос.** *недоросль*, **чес.** *hlouřú jako maldá vrána*);

станом психічного збудження, надмірного захоплення чимось, пов'язаного із хаотичними рухами (**англ.** *mad as a March hare*, досл. «несамовитий як березневий заєць», *crazy in the head*, досл. «скажений в голові»), *stark raving mad*, досл. «закляклий лютує»),

соціальними причинами, як-от: чужа (інша) етнічна належність (**укр.** *турок, дурний як два німця вкупі*, **рос.** *умный (хитрый) как сто китайцев*, **чес.** *tatar, hotentot*), вплив на розумові здібності мануальної праці нетворчого характеру – капелюшник, личакаар, волопас, колодій тощо (**англ.** *mad as a hatter*, **укр.** *йолоп царя небесного*, **рос.** *лапотник*, **чес.** *koloděj*); соціальна належність, родинний статус (**англ.** *a man of Gotham*, дослівно «людина з Готаму», *dumb Dora's brother*, досл. «брат дурепи Дори», **укр.** *селюк, дурному брат; дурний, як твого батька діти*, **рос.** *деревня*, **чес.** *kmotr*);

міфологічною (надприродною) силою - божим промыслом (**укр.** *Бог розум одібрав*, **рос.** *Бог ума не дал*, **чес.** *nemít dar Duchu svatého*);

впливом на розумові здібності чинників артефактного характеру - твердого матеріалу, з якого «виготовлено» голову (мозок, людину загалом) як об'єкт інтелектуальної діяльності. Ним виступає кістка (**англ.** *bonehead*), метал (**укр.** *мідний лоб*, **рос.** *медный лоб*), дерево з міцною деревиною (**укр.** *дубова голова*, **рос.** *дубовая голова*), гіпс (**чес.** *gypsová hlava*);

зовнішнього деструктивного впливу на об'єкт – інтелект людини. Тут фігурує на позначення дурня мотив удару з боку міфічного суб'єкта – місяця (**англ.** *moon stuck*), ємкості – мішка (**укр.** *мішком намаханий (прибитий)*), **рос.** *из-за угла мешком ударенный (стукнутый, прибитый)*), **чес.** *praštěný pytle*, непотрібної шмати (**чес.** *praštěný lavičnickem*), дерев'яного предмета (**чес.** *polenem praštěný*), падіння (**укр.** *дурний як з дуба впав, мов з печі звалився*, **рос.** *как с дуба свалился*, **чес.** *spádnout s višně, spadnout s jahody* *paznak*), іншого зовнішнього впливу об'єкта (шуму, пустоти) (**укр.** *в голові як у млині (порожній стодолі)* та відсутності удару на позначення розумного (**укр.** *не зізвездом у тім'я (потилицю) битий*)).

Зовнішній вплив може бути результатом порушення роботи голови як механізму: загублено гвинт, зубець (**англ.** *to have a cog (screw) loose*), ролики (**укр.** *ролики розгубити*), не вистачає шарових частин, гвинтиків (**рос.** *шариков (винтиков) не хватает*), механізм дав збій (**рос.** *съехать с катушек*), зокрема й через відсутність живлення (**англ.** *off your trolley*);

заміщення вмісту голови (мозку) людини субстанцією з невластивого їй не-людського «немислячого» світу природи – птахів (курки, горобця): (**англ.** *have a bird brain*, **укр.** *курячий мозок*, **чес.** *mít vrabčí mozek*), тварин – зайця, їжака (**англ.** *hare-brained*, **рос.** *ежовая голова*), рослин та їх плодів – дині, капусти, маку (**укр.** *диняна голова*, **рос.** *капустный кочан*, **чес.** *houřá takovice*).

Каузуватися може у межах семантики розумний і дурний неможлива (абсурдна) дія (**англ.** *to set the Thames (the world) on fire*, досл. «підпалити Темзу (увесь світ)», **рос.** *ловить мышей* – розумний ↔ **рос.** *только что тряпку не сосет*, **чес.** *bučí blbostí (hloupostí), myslí si, že snědl všechnu moudrost, senožrout* – дурний);

логічна для розумного (**англ.** *to know how many beans make five*, досл. «вміти полічити боби до п'яти», *to read (one, something) like a book*, досл. «читати як книгу», *to be up to trap*, досл. «знати про пастку», **чес.** *vidět dál než na špičku nosu*) і нерозумного дія (**англ.** *not to care which end goes forward*, досл.

«не думати, який кінець куди веде», *find one's butt with both hands in a broad daylight*, досл. «не може знайти власний зад двома руками серед білого дня», **рос.** *пороху не выдумает, до пяти не сосчитает*, **чес.** *tvařit se jako hloupy Honza*).

нерозумна, безглузда поведінка нерозумної людини: **англ.** *mad as a cut snake*, досл. «безумний як скалічена змія», **укр.** *дурний як муха у спасівку*, **рос.** *как дитя малое, как дурень на поминках, как Мартын с балалайкой*).

Каузальність може пов'язуватися з допоміжним суб'єктом, який спричинив наявність чи відсутність розумових здібностей: вищою силою (**англ.** *sacred fire*, досл. «священний вогонь», **укр.** *Бог розуму послав*, **рос.** *Богом помазанный*, **чес.** *mít dar Duchu svatého*) ↔ **укр.** *Богом убитий*, **рос.** *Господь ума не дал*), іншою людиною (**укр.** *дурний ніп хрестив*), нелюдською істотою (**чес.** *šlape ti pravouk na mozek*), конкретним предметом унаслідок удару⁶² (**укр.** *мішком з-за рогу прибитий (вдарений)*, **рос.** *пыльным (мучным) мешком ударенный*, **чес.** *výt praštěný lavičником (pavlačí, pytlem, polenem)*, самостійно виконаною деструктивною дією - падінням (**рос.** *с дуба упал*, **чес.** *výt padlý na hlavu (rozum)*), неконкретизованим суб'єктом, що вкрав (знищив) у когось розум: **укр.** *прибитий на цвїту*, **чес.** *mít v hlavě vymeteno (vygumovano), mít vylízanej (vykradenej) mozek*).

Імпліцитно каузувати наявність – відсутність розумових здібностей може й зовнішність та зовнішній вигляд людини. Для розумного це – високий лоб (**рос.** *семи пядей во лбу*), загострена форма голови (**англ.** *pointy-head*), довге волосся (**англ.** *long-hair*), застібнуті гудзики (**англ.** *to have all one's buttons on*). Для нерозумного – це відсутність голови (**англ.** *have nothing between ears*, **укр.** *безголов'я*, **рос.** *безголовец*, **чес.** *bezhlavec*), яйцевидна, завужена форма голови (лоба) (**англ.** *egghead*, **рос.** *узкий лоб, узкая голова*), кульгавість (**англ.** *lame under the hat*), наявність зайвого субстрату у волоссі (**англ.** *straws in your hair*, досл. «сіно у волоссі» - у Англії підлоги у психлікарнях застиляли сіном),

⁶² І.Огієнко пише: «Деякі дії з людиною конче ведуть до нещастя чи зла. Побити когось порожнім мішком – ударений станеться сам мішком, запаморочиться й стане нерозумним» [Митрополит Іларіон 1994: 219].

капловухість, мотивована формою листя рослини чи дерев'яної ємкості з вухами (**рос.** *лопух*, **чес.** *blbej jako škopek*), огрядність (кругла форма та гомогенна консистенція шматка сирого тіста) (**укр.** *опецьок*), високий зріст (**рос.** *дылда, дурак выше леса*), безглуздий вигляд, зокрема й городнього пугала (**англ.** *look as Simple Simon* «виглядати як Простак Саймон», *look as if has just come off a banana boat*, досл. «виглядати як щойно зійшов з човна, повного бананів», **чес.** *tululum na ptáku*).

На обмеженість, простакуватість імпліцитно вказує одяг, взуття чи його відсутність. Ознака нерозумного – як відсутній головний убір - циліндр (**англ.** *to have a cylinder missing*), так і наявний, проте специфічний - з вухами, для спання, «чужий» (тюрбан): **рос.** *лопух, ковпак*, **чес.** *tulipán*, відсутні (незастібнуті) гудзики (**англ.** *to be a button short*), бідняцький одяг (**укр.** *сіряк*), старе, зношене чи дерев'яне взуття (**укр.** *шланак*, **рос.** *лапоть*, **чес.** *dřevák, hloupy jako Jurovy (farářovy) boty*).

Особливе місце тут належить специфіці мотивації двох семантичних векторів, які, з одного боку, передбачають наявність розуму, винахідливості, метикуватості (оцінний «плюс»), з іншого, пов'язані з семантикою «зарозумілий» та «хитрий», «корисливий» (оцінний «мінус»). У обох випадках маємо мотив обману (самообману). У першому (семантика «зарозумілий») типовою мотиваційною моделлю є енантіосемічна: поєднання у контексті форми одиниці логічно несумісних понять *мудрий, розумний* + семіотичний «низ» (**англ.** *wise-assed*, досл. «мудрий зад», **укр.** *розумний як Соломонів патинок*), молодість (**англ.** *wise guy*, досл. «мудрий хлопець»), назва неантропної сфери, що несе на собі еталонні уявлення про нерозумного (**укр.** *мудрий як віслиук*, **рос.** *умный как утка*). Така людина може свідомо вдавати із себе розумного, розправляти плечі (**чес.** *dělat chytrého, dělat ramena*), скориставшись і «чужим» (**укр.** *всі розуми поїв*), думати, що захопила бога за бороду (**англ.** *he thinks he's got the sun (the light of Piccadilly Cirkus), shining out of his arse-hole*, досл. «думає, що у нього із заду світить сонце (вогні Пікаділлі)»).

У випадку із семантикою «хитрий, корисливий», яка у будь-якому разі передбачає наявність у людини розумових здібностей, актуалізуються мотиви руху. Якщо для розумного актуальним є рух прямий, для дурного – кривий, то у цьому разі актуалізується ідея руху «в обхід» і, відповідно, семантика обману. Людина, таким чином, присвоює собі розум інших - єврея, лиса, чорта, диявола, адвоката, старости тощо: **англ.** *be a cunning devil*, **укр.** *хитрий як жид*, **рос.** *хитрый как лис*, **чес.** *chytrý (mazaný) jako advokát*, зокрема й через мотив поїдання: **чес.** *myslí si, že sežral Šalamounovo hovno*.

3.2.2. Актуалізація та взаємодія предметно-тематичних кодів у вербальному втіленні смислу «розумний» - «нерозумний (дурень)». Яскравим свідченням того, що у вивченому нами матеріалі маємо явище перетину кодів, може стати, наприклад, «дерев'яний» мотив (фітонімний код). Аналіз свідчить на користь висновків вчених про те, що у слов'янських мовах він став автоматизованим [Мокиєнко 1989: 142-143] і що модель «дерево – дурень» є типово слов'янською [Івченко 1996: 12; ССРЯ/Мок.]. Зіставлення актуалізації «дерев'яного мотиву» у досліджуваних мовах виявило таке.

По-перше, цей мотив значно менш актуалізований в англійській, ніж у інших зіставляваних мовах (індекс актуалізації 4 проти 20-ти в українській, 47-ми у російській, 15-ти у чеській мовах). У порівнюваних мовах виявлено у межах фітонімного коду один наскрізний мотив голови з невластивого матеріалу - дерева (ознака – твердість) на позначення дурної, тупої людини: **англ.** *a wooden head, be a blockhead*, **укр.** *дубова голова*, **рос.** *дубовая голова*, **чес.** *dubová hlava*. В англійській мові маємо мотив «свого» дерева – «свого» простору, де проступає міфологічне підґрунтя мотивації. Вихід за межі «свого простору» визначає абсолютну розумову неспроможність людини: **англ.** *out of your tree*.

Мотив артефактів з дерева – ідолів, яким молилися язичники (предметний код), має виразне культурно-ареальне (східнослов'янське) підґрунтя: **укр.**

бовван, ідол, істукан, рос. истукан, идол. Мотив опрацьованих, але простих у обробці виробів з дерева є у досліджуваних мовах наскрізним, проте в англійській маємо лише один приклад такого типу – коротка оббивна дошка асоціюється з тупістю і огрядністю → неповороткістю, неспритністю людини (*англ. as thick as two short planks*, досл. «товстий як дві короткі оббивні дошки»). Натомість у слов'янських мовах цей мотив виявляє значну продуктивність. Тут представлені *колода, стовп, палиця, обрубок дерева (укр. дурний як колода, патика (8 од.), рос. дурной как простое осиновое бревно, столб неотесанный, чурка, полено (13 од.), чес. špalek, klasek, hlouřá palice, poleno (5 од.)*. Лише у слов'янському ареалі маємо у ролі мотиваторів найменувань дурня назви простих у виготовленні виробів із дерева, часто – їх частин, призначених для утримування вмісту у вмістищі: *укр. дурний як клепка, дурний як лико (мотика, чіп у бочці), рос. тупой как колун, чес. chomout, truhlík, hlouřú jako motyka*. Деякі з цих найменувань можна небезпідставно пов'язати і семантикою «бити», зокрема, *мотика, клепка* (просторово-динамічний код).

Залишки зрубаного чи зламаного дерева задіяні як мотиватори лише у слов'янських мовах: *укр. штурпак, пеньок (5 од.), рос. пень пнем, остолоп (11 од.), чес. rařez, turú jako rařez (2 од.)*. Водночас залишки дерева, зокрема, *пень, пеньок* тощо, у зібраних нами прикладах з англійської мови не представлені. Зауважимо, що назви залишків дерева як речей непотрібних або мало придатних у господарстві пов'язуються у мовах з різними смислами: в українській мові домінує сема «байдужий», у російській – «тупий», чеській – «впертий, неумовний».

Предметний код, що корелює з дерев'яною семантикою, представлений у мовах достатньо широко. На особливу увагу заслуговують мотиви взуття, виготовленого з дерева, які у досліджуваних мовах асоціативно пов'язуються із зарозумілістю (*англ. clever clogs*) або простакуватістю, простодухістю нерозумної людини (*укр. дурний як лапоть, рос. лапоть, туп как колодка⁶³, чес.*

⁶³ У російській культурі це дерев'яна підшва, яку прикріпляли до личаків у сиру погоду.

*dřevák, kopyto*⁶⁴) і мають іронічні та саркастичні конотації. Натомість простакуватість (разом із недоумкуватістю) в англійській мові мотиваційно пов'язується із виробом з дерева круглої форми - колесом: **англ.** *silly as wheel*. В українській мотив колеса пов'язується з максимальним проявом глупоти: **укр.** *дурний як колесо*.

Предмети господарського використання, частіше з потовщенням на кінці, виготовлені з дерева й призначені для того, щоби ними чи у них щось товкли, дрібнили, утрамбовували тощо (семантика удару), представлені лише у слов'янських мовах (**укр.** *довбешка, товкач, м'яло, дурний як ступа*, **рос.** *балда, толкач, глуп как ступа контопляная*, **чес.** *trdlo, zabeďněná hlava*). З простих дерев'яних ємкостей фігурують бочка, ночви, макітра⁶⁵: **укр.** *мати порожню макітру на плечах, дурний, як десять бочок дьогтю*, **рос.** *глуп как пустая бочка*, **чес.** *hlouřú jako dlabanú nesku, blbej jako bedna kytu*. У англійській лінгвокультурі мотив порожньої дерев'яної ємкості не задіяний.

Із тим же семантичним простором корелюють елементи предметного коду – назви господарських предметів, виготовлених з дерева, що мають вуха як держак, за який їх тримають: **чес.** *blbú jako škopek (šstandlík, putna)*. У російській та українській мові мотив предмета з вухами реалізовано через фітонімний код (**рос.** *лопух*), метафору головного убору – шапки-вушанки (предметний код): **рос.** *лопух* та зоонімний код – шапки з вухами із хутра зайця (помісі зайця-біляка із зайцем-русаком) (**укр.** *тумак*).

Цікавим у зіставному аспекті виявився й мотив назви грошової одиниці та одиниці міри ваги (об'єму). В слов'янських мовах на позначення розумного маємо давню цінну античну одиницю ваги та лічильно-грошового обміну: **укр.** *талант*, **рос.** *талант*, **чес.** *talent*. Інші назви, зокрема й культурного характеру, у аналізованому матеріалі використано лише у значенні «дуже мало, мізерна кількість, зовсім немає»: **укр.** *мати на гріш розуму, ані на шило (макове зерня) розуму не має, ані ложки розуму не має*, **рос.** *прост как три копейки*, **чес.** *ані за*

⁶⁴ У чеській мові *kopyto* – копил, за яким виготовляли взуття.

⁶⁵ Зважаючи на добу виникнення таких одиниць, логічно припустити, що й макітра могла бути виготовлена не лише з глини, але й із дерева.

groš (krejcar) rozumu nemá, nemá ani kouska (špetku) rozumu (filipa). В англійській мові теж маємо семантику «дуже мало», пов'язану з унцією як мірою ваги: **англ.** *not to have an ounce of sense*, проте тут концептуалізація дурня пов'язана і з процесом «рахування грошей», про що свідчать 5 прикладів, утворених за моделлю «неповноти» (скільки дрібних монет не вистачає до цілого): **англ.** *not the full shilling, to be only ten pence in the shilling, to want twopence in the shilling*).

У картинах світу носіїв мов, що вивчаються, семіотичний «верх» однозначно корелює з наявністю розумових здібностей, семіотичний «низ» – з їх відсутністю чи недостатністю. Свідчення тому – соціальний код у взаємодії з предметним, у якому представлений «дім дурня» з неладом у горішній його частині – відсутності даху, його частин, верхніх поверхів будівель тощо (**англ.** *to have a slate (tile) loose*, **укр.** *дах протікає*, **рос.** *крыша слетела, что-то наверху неладно*). При цьому у різних мовах семіотичний низ представлений різними кодами. В усіх мовах з низом пов'язана метафора взуття, про яку вже йшлося. У чеській мові семіотичний низ корелює із нижньою частиною городніх культур (фітонімний код): **чес.** *kořen, křen, mrkev*, в усіх мовах – із соматизмами, розміщеними нижче, ніж голова, із сематикою «думати не тим місцем, яким слід» (антропонімний код): **англ.** *wise-assed, think with one's elbow*, досл. «думати своїм ліктем», *be a stupid ass*, досл. «бути дурною сідницею», **укр.** *думати іншим місцем*, **рос.** *думать задницей*, **чес.** *myslet kolenem (prdeli)*. В англійській мові – з відсутністю життя у семіотичному верху (**англ.** *dead above the ears*, загалом 6 од.).

Спостережено й виразні особливості мовних картин світу у вербальному втіленні розумного та дурня: приміром, в англійській мові виразно представлений елемент просторового коду «вихід за межі свого простору» (**англ.** *out to lunch, off your rocker*, загалом 15 од.), елемент предметного коду – гудзик (**англ.** *to have all one's buttons on, to have lost a button*, загалом 6 одиниць), у чеській – кулінарно-гастрономічний код – страви гомогенної консистенції (**чес.** *buchta, jelimánek*, загалом 11 од.).

По-різному залучені до мотивації розумного і дурня особові імена. Якщо в англійській та чеській мовах це імена часто вживані (**англ.** *a simple Simon, dumb Dora's brother*, **чес.** *Matěj, Kašpar*), то у слов'янських мовах вони частіше мають соціальне (сільське) забарвлення (**укр.** *Охрім*, **рос.** *Ванька*); у російській особлива роль належала непитомому для фонетичної системи російської мови «непристойному» звуку *ф*: **рос.** *Фатюй, Фалалей, Фефела*, в окремих слов'янських мовах вживання простонародних імен мотивоване фольклорною традицією (**рос.** *иванушка-дурачок*, **чес.** *hloupy Honza*). За нашими даними, англійська лінгвокультура задіяла у називанні розумного та дурня 11 особових імен, українська 8, російська 13, чеська 10.

Типологічне і генетичне (ареальне) у досліджуваних мовах тут можна визначати через самі коди та наскрізні міжмовні елементи кодів (окремі мотиви) по горизонталі з урахуванням міри їх актуалізованості у різних мовах (див. Додаток 2). Національно-специфічне у системах мотивацій виявляється на нижчих щаблях типології і реалізується у конкретних, часто культурно забарвлених найменуваннях, які носіям мов та культур видалися придатними для найбільш точного і влучного іменування розумного та дурня.

Зауважимо, що антропна сфера ототожнення мовних смислів *розумний* та *нерозумний* (*дурень*) виявилася рівномірно активно задіяною в усіх досліджуваних мовах⁶⁶: **англ.** 136 од. проти 115 од. неантропної сфери, **укр.** 131 проти 194, **рос.** 140 проти 178, **чес.** 112 проти 139. Як бачимо, антропна серера дещо переважає над неантропною лише в англійській мові, в інших мовах більшу активність виявляє сфера неантропна: у наївних картинах світу всі предмети, що мають хоча б один із необхідних атрибутів (твердий, тупий (негострий), непридатний, некорисний і т.п.), можуть вербалізувати атрибут «дурний» [Левченко 2004: 172].

Найбільш активним виявився у досліджуваних мовах *фізіолого-соматичний код* (**англ.** 93 од., **укр.** 78 од., **рос.** 84 од., **чес.** 65 од.) та *соціальний*

⁶⁶ Цікаво, що В. Маслова, спираючись на дані анкетного опитування, не натрапляє на порівняння дурня з іншою людиною, а лише з рукотворними об'єктами, натомість стверджує, що у білоруській мові є активним порівняння з людиною і твариною [Маслова 2001: 176].

код (англ. 39 од., укр. 42 од., рос. 40 од., чес. 35 од.)⁶⁷. Натомість *просторово-динамічний код* виявляє виразну перевагу в англійській та російській мовах (англ. 34 од., рос. 31 од, укр. 17 од., чес. 7 од.), *кулінарно-гастрономічний код* – в українській та чеській (укр. 20 од., чес. 11 од. проти англ. 6 од. та рос. 9 од.), *предметний код* - в українській мові (63 од. порівняно з англ. 31 од., рос. 26 од., чес. 31 од.), *міфологічний* – у російській (15 од. пор. з англ. 4 од., укр. 13 од., чес. 9 од.). Деякі коди мало представлені або практично не представлені у окремих мовах: *фітонімний код* в англійській мові (7 од. пор. з укр. 29 од., рос. 60 од., чес. 40 од.), *природно-метеорологічний* (лише 2 од.) та *технічний* (1 од.) - у чеській.

3.2.3. Кореляція вузлів мовних смислів та вузлів мотиваційних (кваліфікативних) смислів у вербальному втіленні ідеї «людина розумна» - «людина нерозумна (дурень)». Вузли мовних смислів на позначення розумного та нерозумного (дурня) у досліджуваних мовах, виокремлені нами у попередньому розділі, виявили різну інтенсивність вербалізації, яку наводимо у таблиці:

Таблиця

Співвідношення інтенсивності вербалізації (ІВ) вузлів мовних смислів в англійській, українській, російській та чеській мовах

Мова, загальна кількість одиниць	англ. 275 од.		укр. 314 од.		рос. 291 од.		чес. 335 од.	
	ІВ	%	ІВ	%	ІВ	%	ІВ	%
Вузли мовних смислів								
Розумний – нерозумний (<i>обдарований розумом, талановитий, з надзвичайними розумовими здібностями↔розумово обмежений, з розумовими чи ментальними вадами та відхиленнями, божевільний, дивний, ексцентричний, нерухомий, нечутливий, байдужий</i>)	110	40%	72	23%	81	28%	90	27%

⁶⁷ Приміром, у німецькій фразеології концепт *глупота (дурість)* конструюється як соціальна недостатність (низький статус – низько оцінювана професія) і фізична недостатність (низько оцінюване походження) [Feysaerts, Geeraerts 1996: 17]. У нашому матеріалі, наприклад, ЕК «людина за професією, родом занять» актуалізовано у відносно незначній кількості випадків (англ. -5, укр. - 5, рос. – 4, чес. - 7).

Тямущий - нетямущий (здатний думати, добре й швидко міркувати, розмірковувати; кмітливий, тямущий, метикуватий, меткий, винахідливий, дотепний, швидкий, моторний, пристрасний, захоплений↔нездатний мислити, добре й швидко міркувати; некміливий, нетямущий, тупий, неметикуватий, неметкий, недогадливий, неуважний, забудькуватий, повільний, схиблений (на чомусь), надміру швидкий, несамовитий, шалений, розлючений, розгублений, здивований, безтурботний, небалий, впертий, бездушний, нечулий, невеликий на зріст і товстий, великий на зріст і міцний, недолугий)	123	45%	219	70%	173	60%	190	57%
Мудрий – немудрий (досвідчений, метикований, глибокий, мислячий, проникливий, вдумливий, порадливи↔немудрий, молодий, недосвідчений, неглибокий, непроникливий, невдумливий, невинахідливий, неметкий, непорадливий)	30	11%	11	3%	12	4%	11	3,3%
Знаючий – незнаючий (вмілий, вправний, майстерний, досвідчений, практичний, кваліфікований, авторитетний↔невмілий, невірний, невідатний, невороткий, вайлуватий, млявий, лінивий, ледачий, некваліфікований)	50	18%	3	1%	2	0,7%	8	2,4%
Мова, загальна кількість одиниць	англ. 275 од.		укр. 314 од.		рос. 291 од		чес. 335 од	
Вузли мовних смислів	ІВ	%	ІВ	%	ІВ	%	ІВ	%
Освічений – неосвічений (обізнаний, начитаний, грамотний, ерудований, глибоко проінформований, допитливий↔необізнаний, незнаючий, малоосвічений, безграмотний, неерудований, нерозвинений, нездатний до навчання, неінтелігентний)	13	5%	10	3%	24	8,3%	31	9,3%
Розсудливий – нерозсудливий (поміркуваний, спокійний, зважений, передбачливий, обачний, обачливий, обережний, обдума-	22	8%	26	8,3%	10	3,4%	36	11%

<i>ний, тверезий, раціональний↔не-спокійний, незважений, необачний, необдуманий, нелогічний, холодно раціональний, заціпенілий, приголомшений, вражений, оглушений, несерйозний, безтурботний, пустий, легковажний, слабодухий, безхарактерний, нераціональний).</i>								
З широким кругозором – обмежений (з широким колом знань та зацікавлень, вихований, культурний↔відсталий, невихований, не культурний, неосвічений, простодухий, нелукавий, наївний, простакуватий, неотесаний, грубий, нахабний, сірий, посередній)	36	<i>13%</i>	31	<i>10%</i>	40	<i>14%</i>	83	<i>25%</i>
Мудрий (надміру мудрує, нерішучий, задумливий, повільний, бездіяльний)	2	<i>1%</i>	5	<i>2%</i>	3	<i>1%</i>	16	<i>5%</i>
Зарозумілий (самовпевнений, показний розумник, всезнайко)	22	<i>8%</i>	12	<i>4%</i>	8	<i>3%</i>	8	<i>2,4%</i>
Корисливий (пронозливий, пронирливий, хитрий, спритний, меткий, лукавий, обачний)	9	<i>3%</i>	6	<i>2%</i>	4	<i>1,4%</i>	16	<i>5%</i>

Як бачимо, найвищий індекс вербалізації у досліджуваних мовах виявили вузли мовних смислів *тямуций – нетямуций* та *розумний – нерозумний*. Далі маємо цікаві факти: в англійській мові особливо актуалізованими виявилися ВМС *мудрий – немудрий* (життєвий досвід), *знаючий – незнаючий* (практичний досвід та вміння застосувати знання), *зарозумілий*, у чеській - *з широким кругозором – обмежений*, у чеській та російській – *освічений – неосвічений*.

Вузли мовних смислів на позначення розумного – нерозумного (дурня) корелюють з вузлами мотиваційних (кваліфікативних) смислів, що у лінгвокультурній свідомості носіїв мов виявилися придатними для вербального втілення ознак, що такі вузли формують. Такі кореляції визначалися методом дефініційного (компонентного) аналізу кожного номінанта з урахуванням як гомогенності⁶⁸, так і гетерогенності словникової дефініції та явища перетину

⁶⁸ В усіх досліджуваних мовах представлена значна кількість одиниць з гомогенною (нерозчленованою) семантикою «дуже дурний».

предметно-тематичних кодів⁶⁹ та його співвіднесеності з певним ПТК (мотиваційний аналіз). Узагальнення здійснювалося з використанням методів компонентного синтезу. Загальна кількість одиниць, що представляє певний вузол смислів, і загальна кількість мотиваційних актуалізацій окремих ознак, таким чином, не має збігатися. Крім того, до мотиваційного аналізу нами залучено позицію *антропна ознакова сфера*, що безпосередньо пов'язана з фізіолого-соматичним кодом і дозволяє виявити не лише предметні, але й ознакові сфери ідентифікації мовних смислів на позначення розумного – нерозумного (дурня). Сюди увійшли ознаки, пов'язані з інтелектом та його відсутністю (наприклад, *мудрий* (укр. *мудрий, мудрак, мудрагель*), *умный, разумный* (рос. *умник, разумник*) тощо, та назви на позначення розумової діяльності, наприклад, *навчатися* (укр. *неук, рос. неуч*), *hloubat* «міркувати, обдумувати» (чес. *hloubal, hloubavec*), *to tell* «відрізнити» (англ. *to be able to tell (one can tell) cheese from chalk*, досл. «бути спроможним (неспроможним) відрізнити сир від крейди»). Це дозволило залучити до мотиваційного аналізу слов'янські номінанти словотвірного типу та численні одиниці дієслівного типу.

За узагальненими даними (див. **Додаток 3**), на позначення *розумного-нерозумного* в усіх мовах найактивнішим виявився фізіолого-соматичний код з провідними мотивами наявність – відсутність голови (мозку), розуму як квазіорган людини (його невідповідність людському, пошкодженість тощо), фізичне та психічне здоров'я – нездоров'я людини), в англійській мові – особливого стану організму та психіки людини. Особливо активним щодо цього вузла смислів у англійській мові виявився просторово-динамічний код (мотив виходу за межі «свого» простору), у чеській – зоонімічний код (мотив назви тварини, нездатної до продовження роду).

На позначення *тямущої – нетямущої* людини типологічними виявилися мотиви, зосереджені у фізіолого-соматичному, соціальному, зоонімічному та

⁶⁹ Так, наприклад, номінант *вивихнутий мозок* [у кого] знев. «хто-небудь нерозумний, нетямущий, нерозсудливий» за сукупністю актуалізованих у дефініції ознак корелює з вузлами смислів *тямущий – нетямущий* і *розсудливий – нерозсудливий*, за системою мотиваторів сягає *фізіолого-соматичного коду* (мозок) та *просторово-динамічного коду* (вивихнутий).

предметному кодах. Натомість мотиви, що сягають семантики дерева та його фрагментів, вочевидь є більш активно задіяними у слов'янських мовах, ніж у англійській. У залученні фрагментів предметного коду у слов'янських мовах виразно переважають назви предметів з дерева, дерев'яного взуття, у англійській – назви елементів одягу (наприклад, гудзик). Мотиви, що сягають кулінарно-гастрономічного коду, є більш актуалізованими в українській та чеській мовах, ніж в англійській та російській.

На позначення *мудрого – немудрого* мотиваційно активними в усіх мовах виявилися соціальний код та предметний код (із різною мірою інтенсивності). Фізіолого-соматичний код є залученим до процесу мотивації цього вузла смислів в англійській, українській та російській, проте зовсім не задіяний у чеській мові.

У вербальному втіленні вузла смислів *знаючий – незнаючий* (наявність практичного досвіду) жодний із предметно-тематичних кодів мотиваційно не задіяний в усіх досліджуваних мовах. Цей вузол смислів вербально ідентифікований у слов'янських мовах радше епізодично (укр. 3 од., рос. 2 од., чес. 8 од.), натомість у англійській він складає 50 одиниць (18% від загальної їх кількості). Тут задіяні найвищою мірою предметний та фізіолого-соматичний коди, з нижчою мірою активізованості – антропна ознакова сфера, соціальний та просторово-динамічний коди.

На позначення людини *освіченої - неосвіченої* в усіх досліджуваних мовах задіяні з різною мірою інтенсивності фізіолого-соматичний (головним чином назва голови), соціальний код (особові імена назви професій та родів занять, назви за місцем проживання) та антропна ознакова сфера. Мотиви з інших кодів є затребуваними лише у окремих мовах (наприклад, предметний код (найчастіше мотив дерева) – лише у слов'янських мовах).

На позначення *розсудливої – нерозсудливої* людини в усіх мовах з різною мірою інтенсивності задіяні мотиви з фізіолого-соматичного коду (голова, мозок), антропної ознакової сфери та просторово-динамічного коду (семантика непрямого руху).

На позначення людини з *широким кругозором* – *обмеженої* мотиваційну активність в усіх досліджуваних мовах виявили елементи фізіолого-соматичного (найчастіше назви голови та окремих її частин), антропної ознакової його сфери, соціального (головним чином власні імена, назви за професією, родом занять та місцем проживання), фітонімічного (семантика дерева), зоонімічного та предметного (предмети, зокрема й дерев'яні, тупої форми) кодів. Причому найбільш активно представлений зоонімічний код у чеській мові, де семантика розумово обмеженої людини мотиваційно пов'язується з назвами недорослих тварин.

Вузол мовних смислів *мудрій, мудрагель* вербально об'єктивізований в усіх мовах, проте найбільш активно – у чеській. Однак жодна із мотиваційних сфер не виявляє типологічних характеристик. Семантика *зарозумілий, зазнайко* вербально представлена в усіх мовах, проте найбільш актуальною вона виявилася в англійській. Типовою моделлю, яка виявляє різне словесне наповнення у мовах, що вивчаються, є «хтось думає, що є розумним» або «розумний як об'єкт-антиеталон інтелектуальних здібностей» з особливо високою мірою мотиваційної актуалізації об'єктів семіотичного «низу». Семантика *хитрий, пронозливий, корисливий* у досліджуваних мовах об'єктивується через мотиви, що сягають соціального коду (людина за професією, національною ознакою), міфологічного коду (назви демонологічних істот) та зоонімічного коду (назви тварин із символічним значенням «хитрий, підступний»).

Наскрізність мотивацій, виявлених в усіх мовах, що вивчаються, може бути пов'язаною як із спільним сприйняттям певних характеристик людини за ознакою її інтелекту носіями мов, так із міжмовними контактами, що сприяють трансляції образів та моделей номінації з однієї лінгвокультури у іншу. Зазначимо, що вивчення таких міжмовних взаємодій є надзвичайно цікавим, проте виходить за межі поставлених нами у дослідженні завдань.

Здійснений підхід до аналізу дозволив виявити на нижчих щаблях виразні особливості мотивацій, притаманні лише певним мовам. Наприклад, мотив

людини за етнічною ознакою, управлінський мотив, мотив культурних артефактів з дерева, приготування та споживання їжі, мотив параметрів локусу (простору), у якому перебуває розумний та дурень, зовсім не представлений в англійській мові, мотив життя та смерті не виявлений нами в українській та чеській мовах, особливий стан організму та психіки людини не представлений в українській мові, магічна дія конструктивного об'єкта не задіяна у мотиваційних моделях у чеській мові. Натомість мотив харчових продуктів, лише одинично представлений в англійській, російській та чеській мові, в українській виявляє значну активність, причому *мати жир в голові* – негативна інтелектуальна характеристика людини в англійській мові (*fathead*), в українській та російській *мати масло (лій, олію, смалець) в голові* тяжіє до позитивного полюса оцінності. Водночас в українських порівняннях *дурний як масла грудка* – це позначення дурня, так само як і у чеській *hloupy jako sádlo*.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ІІІ РОЗДІЛУ

Досліджені у розділі предметно-тематичні коди із урахуванням окремих їх елементів (ЕК) уможливили комплексний семантико-мотиваційний аналіз систем номінантів розумного та нерозумного (дурня), представлених у різноструктурних мовах. Вони дають розгорнуту картину усіх домінуючих, наскрізних та часткових мотивів, що мають місце у досліджуваних мовах, ілюструють явище перетину та взаємодії кодів у процесі вербального ототожнення вузлів мовних смислів. Такий підхід виявив підстави для мотиваційного конструювання аналізованої номінаційної сфери та зіставно-типологічного опису мотиваційних структур, що мають місце в англійській, українській, російській та чеській мовах.

Використання у ролі базової схеми аналізу нелітературних варіантів загальнонародної російської мови (діалектні, просторічні та жаргонні найменування), запропонованої Л.В.Леонтєвою, виявило, що основні предметно-тематичні коди є спільними в літературному і нелітературному варіанті досліджуваних мов, а от відмінності в елементах цих кодів засвідчують

виразну специфіку мотиваційного підґрунтя загальномовної, з одного боку, та діалектної, просторічної та жаргонної номінації, з іншого, як по лінії одномовного опису, так і міжмовного зіставлення.

Вузли мовних смислів виявляють досить чіткі кореляції із вузлами мотиваційних смислів. Причому типологічне виявлено на рівні предметно-тематичних кодів та їх елементів, ареальне та генетичне – частіше на рівні «тіла» знака, мовної форми, що віддзеркалює образ або асоціацію, національно або культурна забарвлену.

Активність та шляхи вербалізації вузлів мовних смислів виявляють як типологічне (спільне) у всіх досліджуваних мовах, так і ареальне та генетичне, притаманне лише окремим мовам та групам мов, що узагальнено у праці в таблицях та схемах, представлених у додатках. Типологічне значною мірою корелює із вихідними (етимологічними) смислами (опорними ад'єктивними семантичними кваліфікаторами) сфер *розумний* та *нерозумний (дурень)*, визначених нами у попередньому розділі: щодо розумного – *розділяти, схоплювати, усвідомлювати* (раціональне сприйняття світу), *швидкість у рухах, активність, рухливість*, щодо дурня - семантика *пустоти, незаповненості, семантика ментальної неадекватності, семантика удару (деструкції), семантика тупого, не-цілого*, відсутності належної природної субстанції).

Значно розгорнутим у процесі іменування розумного та дурня виявилось майже неактуалізоване етимологічно протиставлення *людина – не-людина* (людина – тварина, людина – рослина тощо). Амбівалентний з семантико-етимологічного погляду образ дерева чітко переорієнтувався на негативний полюс оцінності інтелектуальних характеристик людини, значну активність у подальшому номінаційному розгортанні образів розумного і дурня виявили семіотичні протиставлення «верх» - «низ», «свій» - «чужий», «твердий» - «м'який», «прямий» - «кривий» тощо, що етимологічно перебували у латентному стані. Особливе місце належить у мотиваційному складнику семантиці удару, проторовій семантиці межі та виходу за межі «свого» простору-локусу, краю (гострого чи тупого), руху по колу, нормі та анти-нормі

(деструкції) «дому» розумного та дурня. Певна роль тут належить культурним чинникам семантичного розгортання етимологічно вихідних смислів, оскільки номінація людини розумної та дурня здійснюється у національному культурному просторі, що є конкретною реалізацією загальнолюдського культурного простору.

ВИСНОВКИ

Отримані результати дослідження підтверджують прийнятність застосування ідеї про тривимірність мовної моделі світу не лише у семантико-граматичному, але й семантико-мотиваційному контексті аналізу процесу і результатів номінації. Відсутність чіткої межі між ККС і МКС, наявність між ними відношень перетину засвідчує система мовних смислів, що творять єднальну ланку між цими сферами. Напрямок дослідження від «картинки світу» - системної сукупності іменувань людини за ознакою її інтелектуальних характеристик до семантико-мотиваційного моделювання цієї номінаційної сфери у зіставно-типологічному плані з урахуванням культурного її складника дав можливість простежити зв'язки, взаємовідношення та спільні й відмінні тенденції вербального втілення певної ідеї засобами різноструктурних мов.

Ономасіологічна парадигма іменувань людини розумної та нерозумної (дурня) являє собою системне угруповання із взаємодією доцентрових та відцентрових сил. Доцентровою силою тут виступають опорні, неопорні смисли та суміщені семантичні ознаки, які структурують це утворення.

Семантико-етимологічний аналіз опорних значень як інформаційних центрів сітки мовних смислів засвідчив їх оцінну гомоморфність та значну долю типологічного у вихідних формах та вихідних семантичних домінантах. Типологічне зіставлення дало змогу виявити семасіологічні паралелі (аналогічні семантичні домінанти й аналогічне семантичне розширення) на тлі ареального і генетичного. Семантико-етимологічними паралелями (типологічним) на позначення розумного у порівнюваних мовах можна вважати семантику *розділяти, охоплювати, усвідомлювати* (раціональне сприйняття світу), натомість, наприклад, ознака *швидкий у рухах, рухливий* має місце лише у англійській та чеській мовах. На позначення дурня - *дути, надутий* (семантика пустоти), *божевільний, ідіот* (семантика ментальної неадекватності), *оглушений, вдарений, глухий* (семантика «бити» щодо адекватності у сприйнятті світу), *тупий, обрубаний* (семантика не-цілого,

відсутності чогось природного). Подальший аналіз семантичного розвитку цих паралелей засвідчив значну долю спільного у розгортанні питомої їх семантики, розвиток аксіологічної протиставленості вихідних смислів, часткове оцінне «перереформатування» певних семантичних характеристик (наприклад, семантики дерева) у іменуванні ознак, сумірних з характеристиками розумного та дурня та розвиток протиставлень, не засвідчених етимологічно (наприклад, людина – не-людина).

Ономасіологічні парадигми є оцінно двовершинними утвореннями, що представляють у образах та асоціаціях множинність інтелектуальної семантики та прагматики засобами кожної лінгвокультури. Наявність двох основних типів аксіологічної оцінки – за об'єктивною (внутрішньо властивою об'єкту, вродженою чи набутою) та суб'єктивною (приписуваною йому) ознаками дає змогу простежити, що і як оцінюється суспільною свідомістю носіїв мов як інтелектуальна норма та анти-норма в універсальному загальнолюдському просторі людського інтелекту.

Аналізовані складники ОП можна вважати семантичними предикатами характеризувального типу, що виражають статичну чи динамічну ознаку-характеристику (*X є розумний та X є нерозумний*) з підтипами іменних (*субстантивний* (власне субстантивний, атрибутивно-субстантивний та субстантивно-субстантивний різновиди), *атрибутивний* (власне атрибутивні, компаративні)) та *дієслівних* (X за відношенням до дії, X + активна чи пасивна дія) що є типологічною рисою досліджуваних мов.

Власне семантичну структуру аналізованих ОП творять сітки мовних смислів, виявлені на підставі комплексного дефініційного аналізу. Організовані за польовим принципом, вони формують центральну зону (ядро (опорні + неопорні смисли) та навколо ядра зона) і периферію (суміщені семантичні ознаки). Найвищий рівень типологічного та ареального виявлено у межах центральної зони, генетичного– у межах периферійної.

У визначенні вузлів мовних смислів аналізованої номінаційної сфери доцільно рухатися не від їх семантичного протиставлення (*розумний – дурний*),

пов'язати із базовими опозиціями як інтегрувальним чинником, адже основні вузли смислів мають дихотомічний, симетричний характер (*розумний – нерозумний, тямущий – нетямущий, мудрий – немудрий, знаючий – незнаючий, освічений – неосвічений, розсудливий – нерозсудливий, з широким кругозором – обмежений*). Такий підхід дасть змогу представити вузли смислів системно і запобігти численним неминучим повторам у подальшому мотиваційно спрямованому аналізі матеріалу з урахуванням явища перетину класів. До несиметричних, недихотомічних вузлів смислів належать у мовах *мудрий, зарозумілий та корисливий*. За кількістю залучених ознак вузли смислів є нерівнозначними: найбільшу семантичну «наповненість» має в усіх мовах вузол мовних смислів *тямущий – нетямущий*, найменшу – *зарозумілий*.

Наявність виразного аксіологічно оцінного компонента у семантиці складників ОП зумовило залучення до вербального втілення обмеженого числа вузлів смислів величезної кількості образів та асоціацій. Аналіз матеріалу за предметно-тематичними кодами дав змогу з'ясувати, як саме людина-номінатор вибудовує паралелі між об'єктами інтелектуальної сфери та антропними й неантропними еквівалентами їх іменування. Антропна сфера представлена типологічними фізіолого-соматичним, соціальним та міфологічними кодами, неантропна – фітонімним, зоонімним, природно-метеорологічним, просторово-динамічним, предметним, кулінарно-гастрономічним та технічним кодами з більш чи менш численними елементами кодів та конкретними мотивами.

Актуалізація кодів у мовах виявилася різною: міфологічний чи технічний коди в усіх мовах задіяні значно менше, ніж фізіолого-соматичний чи соціальний. Наприклад, типологічний мотив дерева та дерев'яних предметів є значно актуальнішим у слов'янських мовах, ніж у англійській; типологічний мотив одягу та «свого» - «чужого» простору виявляє специфіку в англійській мові (мотив гудзика, вихід за межі «свого простору»), семіотичний «верх» та «низ» однаково активні в усіх мовах. Вивчення матеріалу таким шляхом виявило численні факти перетину кодів та дозволило врахувати культурний складник мотивацій.

В усіх досліджених мовах виявлено тенденції у інтенсивності вербалізації вузлів мовних смислів: найбільш актуалізованим виявився вузол *тjамущий – нетjамущий*, на другому місці – *розумний – нерозумний* (здатний – нездатний мислити). Інші вузли виявили високу вербальну активність окремих мов: для носіїв англійської мови більш актуальними виявилися характеристики *знаючий – незнаючий, мудрий – немудрий*, для носіїв чеської – з широким кругозором – обмежений.

Вузли мовних смислів корелюють у мовах з певними вузлами мотиваційних (кваліфікативних) смислів. На позначення *розумного-нерозумного* в усіх мовах найбільш задіяним виявився фізіолого-соматичний код (наявність – відсутність голови (мозку), розуму як квазіограна людини (невідповідність людському, його пошкодженість тощо), фізичне та психічне здоров'я – нездоров'я людини), в англійській мові - особливий стану організму та психіки, просторово-динамічний код (вихід за межі «свого» простору), у чеській – зоонімний код (назви тварин, нездатних до продовження роду).

На позначення *тjамущої – нетjамущої* людини типологічними виявилися мотиви, зосереджені у фізіолого-соматичному, соціальному, зоонімичному та предметному кодах. Мотиви, що сягають семантики дерева, більш активно задіяні у слов'янських мовах, ніж у англійській. У залученні фрагментів предметного коду у слов'янських мовах виразно переважають назви предметів з дерева, дерев'яного взуття, у англійській – назви елементів одягу (наприклад, гудзик). Мотиви кулінарно-гастрономічного коду є більш актуалізованими в українській та чеській мовах, ніж в англійській та російській.

На позначення *мудрого – немудрого* мотиваційно активними в усіх мовах виявилися соціальний код та предметний код (із різною мірою інтенсивності). Фізіолого-соматичний код представлений в усіх досліджуваних мовах, крім чеської.

У вербальному втіленні вузла смислів *знаючий – незнаючий* (наявність практичного досвіду) жодний із предметно-тематичних кодів не виявив типологічних рис. Цей вузол смислів вербально ідентифікований у

слов'янських мовах радше епізодично (укр. 3, рос. 2, чes. 8), в англійській мові він складає 50 одиниць (18% від загальної їх кількості). Найвищою мірою задіяні предметний та фізіолого-соматичний коди, найнижчою – антропна ознакова сфера, соціальний та просторово-динамічний коди.

На позначення людини *освіченої - неосвіченої* в усіх мовах задіяні з різною мірою інтенсивності фізіолого-соматичний (назва голови), соціальний код (особові імена, назви за професією, родом занять, місцем проживання) та антропна ознакова сфера. Предметний код (найчастіше мотив дерева) – головно у слов'янських мовах).

На позначення *розсудливої – нерозсудливої* людини в усіх мовах з різною мірою інтенсивності задіяні мотиви з фізіолого-соматичного коду (голова, мозок), антропної ознакової сфери та просторово-динамічного коду (семантика непрямого руху).

На позначення людини з *широким кругозором – обмеженої* активними є мотиви фізіолого-соматичного коду (голови та окремих її частин), антропної ознакової його сфери, соціального (імена, назви за професією, родом занять, місцем проживання), фітонімічного (семантика дерева), зоонімічного та предметного (предмети тупої форми) кодів. Найбільш активний зоонімічний код у чеській мові (назви молодих тварин).

Вузол мовних смислів *мудрій, мудрагель* вербалізований в усіх мовах поза типологічними паралелями, найбільш активно – у чеській. Смисли *зарозумілий, зазнайко* в усіх мовах корелюють із семантикою самообману та семіотичного «низу», найбільш активно в англійській мові. Смисли *хитрий, пронозливий, корисливий* сягають соціального (людина за професією, національною ознакою), міфологічного (демонологема) та зоонімічного коду (тварини із символічним значенням «хитрий, підступний»).

Запропонована модель зіставно-типологічного аналізу, спрямована на вивчення ономаціологічної парадигми як динамічної системної семантико-мотиваційної єдності номінаційного простору, що розвивається і варіює у загальнокультурному та національно-культурному мовному просторі та часі,

може стати доцільною при вивченні вербалізації будь-якого понятійного фрагмента як у одномовному, так і в міжмовному планах. Отримані у такий спосіб результати можуть бути використані при створенні одномовних та кількомовних аспектних семантико-ідеографічних словників та словників мотивів.

ДОДАТКИ

**ОНОМАСІОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА «РОЗУМНИЙ» - «НЕРОЗУМНИЙ
(ДУРЕНЬ)» В АНГЛІЙСЬКІЙ, ЧЕСЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ ТА
РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ**

**АНГЛІЙСЬКА МОВА
РОЗУМНИЙ**

Номінанти іменного типу

1. *a brain box* 'a very intelligent person'.
2. *a bright chap* 'very intelligent, capable'.
3. *a bright girl* 'very intelligent, capable girl'.
4. *a child prodigy* 'gifted, talented child'.
5. *a knowing old bird* 'an experienced person'.
6. *a man of genius* 'highly gifted person'.
7. *a man of learning* 'scientist'.
8. *a man of letters* 'scientist'.
9. *a man of science* 'scientist'.
10. *a man of sense* 'reasonable, clever person'.
11. *a man of the pen* 'scientist'.
12. *a man of the world* 'an experienced person'.
13. *a man of wide reading* 'erudite'.
14. *a man of wisdom* 'a wise person'.
15. *a mine of information* 'a person or a book with a lot of information'.
16. *a mother wit* 'a person with quick and sharp mind; reasonable person'.
17. *a natural wit* 'a person with quick and sharp mind; reasonable person'.
18. *a past master* 'an expert with a long experience'.
19. *a Philadelphia lawyer* 'a person with a sharp mind'.

20. *a wise man* 'sage'.
21. *a wise old bird* 'an experienced person'.
22. *a wonder boy* 'gifted, talented child'.
23. *all there* 'quick-witted, clever'.
24. *an old hand at (something)* 'an experienced person'.
25. *an old head on young shoulders* 'experience, knowledge and maturity in a young person'.
26. *bright spark* 'a clever person'.
27. *clear head* 'clear mind'.
28. *clear-headed* 'a sharp, keen-witted person'.
29. *clever boots* ironically or sarcastically 'applied to a smart or knowing person'.
30. *clever clogs* ironically or sarcastically 'applied to a smart or knowing person'.
31. *clever Dick* ironically or sarcastically 'applied to a smart or knowing person'.
32. *clever stick (clever-sticks)* ironically or sarcastically 'applied to a clever, smart or knowing person'.
33. *common-sense* 'sane'.
34. *dry behind the ears* 'mature or experienced'.
35. *egghead* derogatory 'applied to an intellectual'.
36. *fly* 'applied to someone who is very knowing or wide-awake'.
37. *grey matter* 'mind, intellect'.
38. *horse-sense* 'sane'.
39. *in one's right mind* 'sane, rational and sensible'.
40. *in one's right senses* 'sane, rational and sensible'.
41. *in one's senses* 'sane, rational and sensible'.
42. *in one's sober senses* 'calm and reasonable person'.
43. *infant phenomenon (prodigy)* 'gifted, talented child'.
44. *level-headed* 'rational'.
45. *long-hair* derogatory 'applied to an intellectual'.
46. *nobody's fool* 'clever, intelligent, quick-witted person'.
47. *not just a pretty face* 'intelligent as well as attractive'.

48. *old soldier* 'an experienced person'.
49. *pointy-head* 'intellectual'.
50. *sacred fire* 'genius'.
51. *smart ass* (*smart-arse*, *smart-assed*) derogatory 'applied to someone or something ostentatiously or smugly clever'.
52. *smarty-pants* 'applied to a know-all'.
53. *some scholar* 'an outstanding, prominent scientist'.
54. *the admirable Crichton* 'scientist'.
55. *there are no flies on* 'the person mentioned is very quick and astute'.
56. *to be a full bottle of something* 'well-informed and versed person'.
57. *to be a hot stuff* 'to be skilful or very passionate'.
58. *to be gleg at the uptake* 'be able to understand and think quickly; quick-witted'.
59. *to be quick in (on) the uptake* 'be able to understand and think quickly; quick-witted'.
60. *to be up to trap* 'to be sly, quick-witted'.
61. *to be versed in something* 'to be experienced'.
62. *too clever by half* iron. 'very intelligent'.
63. *too good by half* iron. 'very intelligent'.
64. *too keen by half* iron. 'very intelligent'.
65. *up to snuff* 'applied to someone who is knowing or not easily deceived'.
66. *wise ass* (*wise-ass*) derogatory 'applied to someone or something ostentatiously or smugly clever'.
67. *wise guy* derogatory 'applied to a know-all'.
68. *wise head* 1. 'clever head' 2. iron. 'applied to someone who thinks he is clever'.
69. *wise-assed* derogatory 'applied to someone or something ostentatiously or smugly clever'.
70. *wisenheimer* 'know-all; wiseacre'.

Номінанти компаративного типу (порівняння)

71. *(as) wise as a serpent* 'very wise'.

72. *as) wise as as Solomon* 'very wise'.
73. *as wise as an old crow* 'very wise'.
74. *as clever as a wagonload of monkey* 'extremely clever or mischievous'.
75. *as artful as a cartload of monkey* 'extremely clever or mischievous'.
76. *as clever as a cartload of monkey* 'extremely clever or mischievous'.
77. *(as) wise as an owl* 'very wise'.
78. *(as) sly as fox* 'smart and clever'.
79. *(as) keen as a razor-edge* 'a person with sharp, shrewd mind; quick-witted person'.
80. *be as bright as a button* 'to be intelligent and be able to think quickly'.
81. *(as) sharp as a razor* 'very sharp-witted or intelligent'.
82. *sharp as a needle* 'extremely quick-witted'.

Номінанти дієслівного типу

83. *have been around* 'have a lot of varied experience of the world, especially a lot of sexual experience'.
84. *have been around the block a few times* 'have a lot of experience'.
85. *have your head screwed on (the right way)* 'have common sense'.
86. *know what's what* 'have enough knowledge or experience'.
87. *know your onions* 'to know a lot about a particular subject'.
88. *not to have been born yesterday* 'not to be naive'.
89. *one can tell cheese from chalk* 'to have a '.
90. *to be able to tell cheese from chalk* 'to have a common sense'.
91. *to bear a brain* 'to have a common sense'.
92. *to have (something) at one's finger-ends (finger-tips)* 'to be good at something; to be experienced at something'.
93. *to have a a good head upon (on) one's shoulders* 'to apprehend, to conceive'.
94. *to have a good head for something* 'to be good at something; to have talent'.
95. *to have a good head upon one* 'to apprehend, to conceive'.
96. *to have a quick wit* 'to be quick-witted and clever'.

97. *to have a ready answer for any question* 'to be quick-witted and clever'.
98. *to have a ready wit* 'to be quick-witted and clever'.
99. *to have all one's buttons on* 'to be intelligent, quick-witted'.
100. *to have old head on a young shoulders* 'to be young but wise'.
101. *to have (got) one's head screwed on right (on the right way)* 'to be clever, keen-witted'.
102. *to have the goods* 'to be knowing, competent person'.
103. *to know a thing or two* 'be experienced or shrewd'.
104. *to know better* 'to be good at something'.
105. *to know how many beans make five* 'be intelligent'.
106. *to read like a book* 'to be good at something'.
107. *to read one like a book* 'to be good at something'.
108. *to read something like a book* 'to be good at something'.
109. *to set the Thames on fire* 'to be very intelligent'.
110. *to set the world on fire* 'to be very intelligent'.

НЕРОЗУМНИЙ (ДУРЕНЬ)

Номінанти іменного типу

1. *a bit off* 'half-witted, crazy'.
2. *a bit off one's head* 'half-witted, crazy'.
3. *a brick short of a load* 'stupid'.
4. *a brick short of a person* 'stupid'.
5. *a green chum* 'an inexperienced person'.
6. *a little bit of the top* 'not very bright, narrow-minded'.
7. *a man of Gotham* 'narrow-minded, not bright, dull-witted'.
8. *a right one* 'a silly or foolish person'.
9. *a sandwich short of* 'stupid or crazy'.
10. *a simple Simon* 'a foolish, gullible or half-witted person'.
11. *a wise man of Gotham* 'narrow-minded, not bright, dull-witted'.

12. *a wooden head* 'stupid'.
13. *balmy off one's crumpet* 'half-witted, crazy'.
14. *balmy on the crumpet* 'half-witted, crazy'.
15. *be all brawn and no brains* 'to be physically strong but not very intelligent'.
16. *blooming fool* 'stupid'.
17. *bonehead* 'stupid'.
18. *cent wise and dollar foolish* амер. not bright, dull-witted, heedless; imprudent; short-sighted'.
19. *cock-eyed* 'stupid'.
20. *cousin Betsy* 'пришелепувата, дурнувата людина'.
21. *crazy in the head* 'stupid or insane'.
22. *dead above the ears* 'to be very stupid'.
23. *deranged in one's head* 'crazy; insane'.
24. *dumb Dora* 'silly girl'.
25. *dumb Dora's brother* 'silly boy'.
26. *feather-brain* 'careless, unreasonable'.
27. *gone in the upper storey* 'crazy; insane'.
28. *half of one's nut* 'half-crazy, half-witted; narrow-winded, dull; mentally defective'.
29. *half there* 'half-witted; narrow-minded, dull'.
30. *hare-brained* 'wildly stupid'.
31. *Jack o' Bedlam* 'crazy, insane'.
32. *lame under the hat* 'stupid, silly; slow-witted'.
33. *light in the head* 'stupid, silly ≈ half-witted, crazy'.
34. *light in the story* 'stupid, silly ≈ half-witted, crazy'.
35. *light in the upper storey* 'stupid, silly ≈ half-witted, crazy'.
36. *light in the wits* 'stupid, silly ≈ half-witted, crazy'.
37. *light weight (lightweight, light-weight)* 'half-witted; narrow-minded, dull'.
38. *lost of wits* 'imbecile, feeble-minded, weak-headed; soft'.

39. *men in the white coats* 'psychiatrists or psychiatric workers (used to imply that someone is mad or mentally unbalanced) '.
40. *moon struck* 'crazy, insane'.
41. *natural fool* 'imbecile, feeble-minded, weak-headed; soft'.
42. *neck or nothing (neck-or-nothing)* 'unwise; unreasonable'.
43. *no more than ninepence in the shilling* 'of low intelligence'.
44. *nobody home* 'stupid, silly; half-witted, crazy'.
45. *not all there* 'not mentally adequate; crazy or silly'.
46. *not quite all there* 'stupid, silly; half-witted, crazy '.
47. *not the full quid* 'not very intelligent'.
48. *not the full shilling* 'not mentally alert or quick-thinking'.
49. *off one's beam* 'furious, raging, mad, frantic, crazy, insane \approx half-witted, crazy'.
50. *off one's crumpet* 'furious, raging, mad, frantic, crazy, insane \approx half-witted, crazy'.
51. *off one's onion* 'furious, raging, mad, frantic, crazy, insane \approx half-witted, crazy'.
52. *off one's rocker* 'furious, raging, mad, frantic, crazy, insane \approx half-witted, crazy'.
53. *off your chump* 'crazy'.
54. *off your nana* 'mentally deranged'.
55. *off your nut* 'out of your mind, crazy'.
56. *off your trolley* 'crazy'.
57. *off-the-wall* 'silly'.
58. *one-track mind, a* 'one-sided, narrow mind; hidebound; narrow-minded, dull-witted'.
59. *out in left field* 'B furious, raging, mad, frantic, crazy, insane \approx half-witted, crazy'.
60. *out of one's head* 'silly and senseless, crazy, irrational'.
61. *out of one's mind* 'silly and senseless, crazy, irrational'.

62. *out of one's senses* 'silly and senseless, crazy, irrational'.
63. *out of w(h)ack* 'crazy, silly, irrational'.
64. *out of your gourd* 'out of your mind'.
65. *out of your skull* 'out of your mind, crazy'.
66. *out of your tree* 'completely stupid, mad'.
67. *out to lunch* 'crazy, insane'.
68. *penny wise and pound foolish* 'not bright, dull-witted, heedless; imprudent; short-sighted'.
69. *poor fish* 'bockhead, mooncalf, jolterhead, pudding head; good-for-nothing; spineless'.
70. *poor nut* 'bockhead, mooncalf, jolterhead, pudding head; good-for-nothing; spineless'.
71. *round the bend* 'crazy, mad'.
72. *round the twist* 'crazy, mad'.
73. *shallow-brained* 'don't have enough knowledge and experience; unable to understand something'.
74. *single-track mind, a* 'one-sided, narrow mind; hidebound; narrow-minded, dull-witted'.
75. *slow coach* 'dull, slow, old-fashioned person'.
76. *slow-witted* 'slow-witted'.
77. *soft in the brain* 'silly, stupid, narrow-minded'.
78. *soft in the head* 'silly, stupid, narrow-minded'.
79. *someone's brains needs washing* 'a person is very silly'.
80. *stark raving mad* 'totally insane; completely crazy; out of control (often an exaggeration)'.
81. *stick in the mud (stick-in-the-mud)* 'backward, retarded person; slowcoach'.
82. *straws in your hair* 'a state of insanity'.
83. *superior person* iron. 'narrow-minded, dull, self-satisfied'.
84. *to be a button short* 'silly, stupid'.

85. *to be babes in the wood* 'to be to be excessively naïve and inexperienced and thus ripe for exploitation'.
86. *to be green* 'to be naive'.
87. *to be in one's dotage* 'to be senile, dotard'.
88. *to be off the planet* 'to be excessively naïve and inexperienced'.
89. *to be only ten pence in the shilling* 'to be slightly stupid'.
90. *to be out of your mind* 1. 'having lost control of your mental faculties; insane'
2. 'used to express a belief in someone's foolishness or mental turmoil'.
91. *to be short of button* 'silly, stupid; half-witted; narrow-minded, dull'.
92. *to be slow in the uptake* 'somebody is slow-witted, not shrewd; slowcoach'.
93. *to be weak in the head* 'бути дурним, несповна розуму'.
94. *to be weak in the upper storey* 'to be silly, stupid; half-witted, crazy'.
95. *to be weak in the upper story* 'to be silly, stupid; half-witted, crazy'.
96. *to be wrong in one's garret* 'to be silly, stupid; half-witted, crazy'.
97. *to be wrong in the upper story* 'to be silly, stupid; half-witted, crazy'.
98. *to be wrong in the wits* 'to be silly, stupid; half-witted, crazy'.
99. *Tom fool* 'fool, blockhead'.
100. *touched* 'crazy'.
101. *touched in the head* 'crazy'.
102. *touched in the story* 'silly, stupid ≈ half-witted, crazy'.
103. *touched in the upper storey* 'silly, stupid ≈ half-witted, crazy'.
104. *touched in the wits* 'silly, stupid ≈ half-witted, crazy'.
105. *touching one's forehead* 'silly, stupid ≈ half-witted, crazy'.
106. *two sandwiches short of picnic* 'stupid or crazy'.
107. *weak in the head* 'silly, stupid ≈ half-witted, crazy'.
108. *weak in the story* 'silly, stupid ≈ half-witted, crazy'.
109. *weak in the upper storey* 'silly, stupid ≈ half-witted, crazy'.
110. *weak in the wits* 'silly, stupid ≈ half-witted, crazy'.
111. *wet behind the ears* 'immature or inexperienced'.
112. *wise behind* 'sluggish, slow-witted'.

113. *wooden-headed* 'silly, stupid'.
114. *wrong in the head* 'silly, stupid ≈ half-witted, crazy'.
115. *wrong in the story* 'silly, stupid ≈ half-witted, crazy'.
116. *wrong in the wits* 'silly, stupid ≈ half-witted, crazy'.
117. *your salad day* 'the period often you are young and inexperienced'.

Номінанти компаративного типу (порівняння)

118. *(as) crazy as loon* 'very silly, completely insane'.
119. *as thick as a plank* 'very foolish'.
120. *as thick as two planks* 'very foolish'.
121. *like a stuffed calf* '≈ extremely stupid'.
122. *mad as a cut snake* 'crazy of eccentric'.
123. *mad as a hatter* 'completely crazy'.
124. *mad as a March hare* 'completely crazy'.
125. *mad as a snake* 'crazy of eccentric'.
126. *nutty as a fruitcake* 'completely crazy'.
127. *silly as wheel* 'very silly'.
128. *thick* – 'very foolish'.

Номінанти дієслівного типу

129. *can't find one's butt with both hands (in a broad daylight)* 'is stupid or incompetent'.
130. *can't see a hole in a ladder* 'stupid'.
131. *couldn't pour water out of a boot* 'stupid'.
132. *couldn't pour water out of a boot if there was instructions on the heel* 'stupid'.
133. *deserve the bauble, to* 'бути дурнем'.
134. *have a bad case of the simples* 'to be stupid'.
135. *have a bird brain, to* 'to be stupid'.
136. *have a cylinder missing* 'silly, stupid, narrow-minded, dull; half-witted, crazy'.
137. *have a screw loose* 'be slightly eccentric or mentally disturbed'.

138. *have all one's goods in the front window, to* 'half-witted, crazy, narrow-minded, dull'.
139. *have all one's goods in the shop (in the front) window, to* 'half-witted, crazy, narrow-minded, dull'.
140. *have kangaroos in the top paddock (have kangaroos in your top paddock)* 'be mad or eccentric'.
141. *have nothing between ears* 'to be stupid'.
142. *have rocks in one's head* 'to be slightly crazy'.
143. *lose your marbles* 'go insane; become irrational or senile'.
144. *need to have one's head read, to* 'to be foolish'.
145. *not playing with a full deck* 'mentally deficient'.
146. *not to be able to see beyond the end of one's nose* 'not bright, dull-witted'.
147. *not to be able to see further than the end of one's nose* 'not bright, dull-witted'.
148. *not to care which end goes forward* 'to be thoughtless, unreasonable, negligent'.
149. *not to get (have) one's button on* 'silly, stupid; narrow-minded, dull; half-witted; crazy'.
150. *not to have an ounce of sense* 'to be stupid'.
151. *to have a cog loose* 'silly, stupid; narrow-minded, dull; half-witted; crazy'.
152. *to have a screw loose* 'silly, stupid; narrow-minded, dull; half-witted; crazy'.
153. *to have a slate loose* 'silly, stupid; narrow-minded, dull; half-witted; crazy'.
154. *to have a slow wit* 'бути неспритним, недотепним, тупим'.
155. *to have a tile loose* 'silly, stupid; narrow-minded, dull; half-witted; crazy'.
156. *to have a want* 'silly, stupid; narrow-minded, dull; half-witted; crazy'.
157. *to have bats in one's belfry* 'silly, stupid; narrow-minded, dull; half-witted; crazy'.
158. *to have bats in the belfry* 'silly, stupid; narrow-minded, dull; half-witted; crazy'.
159. *to have come down in the last shower* 'to be naive'.
160. *to have lost a button* 'to be silly, stupid; half witted, crazy'.

161. *to have one's garret unfurnished* 'to be silly, stupid; half witted, crazy'.
162. *to have rats in the attic* 'to be silly, stupid; half witted, crazy'.
163. *to have slow wits* 'silly, stupid, slow-witted'.
164. *to step off the plank* 'to be silly, stupid; half witted, crazy'.
165. *to want twopence in the shilling* 'to be silly, stupid; half witted, crazy'.

ЧЕСЬКА МОВА

РОЗУМНИЙ

Номінанти іменного типу

1. *Bystrá hlava (hlavička)* přízn. 'Člověk schopný vnímat, přemýšlet, dobře, pohotově a snadno chápat, usuzovat'.
2. *Bystrý mozek* 'Člověk se schopností rychle a dobře vnímat, pohotově, snadno chápat, usuzovat'.
3. *Děd Vševěd* expr. obč. žert. 'Člověk, obv. muž, který mnoho zná, je moudrý, má takovou pověst'.
4. *Dobrá hlava* přízn. 2. 'Člověk chytrý, nadaný, schopný snadno chápat, usuzovat, učit se'.
5. *Druhý Šalamoun* expr. přízn. 'Velice moudrý člověk, schopný prozíravě a rozvažně usuzovat'.
6. *Filozof* m. (ž. *filozofka*) 2. 'Myslitel, mudrc'.
7. *Genius* m. 2. 'Člověk, vynikající neobyčejným a tvůrčím nadáním'.
8. *Hlava otevřena* expr. 'Bystrý, chytrý, nadaný člověk schopný přijímat nové poznatky a využívat jich'.
9. *Hloubal* m. 'Hlobavec'.
10. *Hlobavec* m. 'Hlobavý člověk; rád hlobající, mající sklon k hlobání; přemýšlivý, zkoumavý, bádavý'.
11. *Chodící slovník* přízn. 'Člověk s velmi rozsáhlými, encyklopedicky mnohostrannými a utříděnými znalostmi'.
12. *Chytrá hlava (hlavička)* čexpr. přízn. 'Člověk chytrý, schopný, nadaný'.
13. *Chytrák* m. (ž. *chytračka*) 'Chytrý, rozumově vyspělý člověk; bystrý, důvtipný, rozumný člověk'.
14. *Chytrouš* m. expr. 'Chytrý člověk; chytrák'.
15. *Intelektuál* m. (ž. *intelektuálka*) 'Vzdělaný, duševně pracující člověk'.
16. *Intelligent* m. (ž. *intelligentka*) 'Člověk s inteligencí, schopností chápání a samostatného myšlení, rozumově nadaný'.

17. *Metr* ob. expr. 1. 'Člověk znalý věci, mistr'.
18. *Mistr* m. (ž. *mistryně*) 'Znalec, odborník; člověk, který se v něčem dokonale vyznává, něco umí'.
19. *Moudrá hlava* expr. 'Člověk schopný prozíravě a rozvažně usuzovat a jednat podle znalostí a zkušeností'.
20. *Mudrák* m. ob. 'Kdo mudruje, mudrlant'.
21. *Mudrc* m. (ž. *mudrkyně*) 1. 'Moudrý člověk, filosof; 2. Rozumář, mudrlant, hloubal'.
22. *Mudrlant* m. (ž. *mudrlantka*) ob. 'Kdo mudruje; rozumář, hloubal, mudrák'.
23. *Mudroch* m. 'Mudrlant'.
24. *Pranostika* m. 2. 'Přemýšlivý člověk; moudrý, rozumný člověk'.
25. *Přemoudřelec* m. 'Přemoudřelý člověk; předčasně rozumové vyspělý'.
26. *Přemysl* m. 2. 'Kdo hodně přemýšlí; hloubal, rozumář'.
27. *Rozšafa* m. poněk. zast. expr. 'Rozšafný člověk, uvážlivě rozmyslný; prozíravý, uvážlivý, moudrý'.
28. *Rozuma* m. expr. 'Kdo rád rozumuje'.
29. *Rozumář* m. (ž. *rozumářka*) 1. 'Kdo rád n. stále rozumuje, hloubá; mudrlant, mudrc 2. kniž. Člověk zdůrazňující rozum, člověk rozumově založený, racionalista'.
30. *Rozumbrada* m.i ž. expr. 'Mudrlant, mudrc, rozumář'.
31. *Rozumec* m. 'Rozumář'.
32. *Rozumovác* m. expr. 'Mudrlant, mudrc, rozumář'.
33. *Rozumpata* m. i ž. expr. 'Mudrlant, mudrc, rozumář'.
34. *Rozvážlivec* m. 'Rozvážlivý člověk'.
35. *Sama moudrost* 'Moudrý, rozumný člověk'.
36. *Samé moudro* 'Moudrý, rozumný člověk'.
37. *Sokrates* m. 2. expr. 'Moudrý člověk'.
38. *Studnice moudrosti* kniž. expr. obč. iron. 'Moudrý člověk, který poskytuje možnost získat vědomosti, znalosti, poučení jako autoritativní zdroj'.
39. *Šalamoun* m. 2. expr. 'Moudrý člověk'.

40. *Štír* m. 3. 'Obratný, chytrý, zdatný člověk'.
41. *Talent* m. přen. 'Osoba nadána schopnostmi k jistým činnostem'.
42. *Učiněný (hotový) Šalamoun* expr. 'Moudrý člověk'.
43. *Učiněný mudrc* 'Rozumář, mudrlant, hloubal'.
44. *Velký mozek* 'Chytrý, bystrý, nadaný člověk'.
45. *Živá (chodící) encyklopedie* expr. 'Všestranně vzdělaný a poučený člověk'.

Номінанти компаративного типу (порівняння)

46. *Být po čertech chytrý* přízn. pochv. 'Být šikovný, chytrý, obratný; reagovat pružně, přemyšlivě a aktivně'.
47. *Chytrý jako advokát* přízn. 'Velmi chytrý, důvtipný, vynalezavý člověk'.
48. *Chytrý jako čert /d'ábel* přízn. 'Velmi chytrý, důvtipný, vynalezavý člověk'.
49. *Chytrý jako četník /policajt* přízn. 'Neobyčejně vynalezavý, důvtipný člověk, který dokáže chytře rozřešit situaci'.
50. *Chytrý jako liška/lišák* přízn. 'Velmi chytrý, důvtipný, vynalezavý člověk'.
51. *Chytrý jako opice* přízn. n. žert a iron. 'Velmi chytrý, bystrý, vynalézavý, popř. prohnaný, lstivý'.
52. *Chytrý jako stado opic* přízn. 'Velmi, obdivuhodně chytrý, který umí si dobře se vším poradit'.
53. *Chytrý/mazaný jako žid* expr. přízn. a nepřízn. 'Velmi chytrý; vždy umí chytře, popř. nenápadně využít situace ve svůj prospěch'.
54. *Mít hlavu jako starosta* přízn. 'Mít dobrý rozhled a schopnost uváženého rozsudku'.
55. *Mít hlavu jako starosta* žert. 'Mít dobrý rozhled a schopnost uváženého rozsudku'.
56. *Moudrý jako Metuzalém* přízn. 'O velmi starém a moudrém člověku'.

Номінанти дієслівного типу

57. *Dělat chytrého* nepřízn. iron. 'Předstírat větší chytrost, zkušenost, znalost'.
58. *Dělat ramena* nepřízn. iron. 'Předstírat větší chytrost, zkušenost, znalost'.

59. *Hrát si na chytrého* nepřizn. iron. 'Předstírat větší chytrost, zkušenost, znalost'.
60. *Mít filipa* přízn. pochv. 'Být důvtipný a chytrý'.
61. *Mít fiňáry pohromadě* pochv. 'Být chytrý a důvtipný'.
62. *Mít fiňáry za ušima* pochv. 'Být chytrý a důvtipný'.
63. *Mít fištróna* pochv. 'Být důvtipný, chápavý, chytrý a vnímavý'.
64. *Mít hlavu na pravém místě* 'Být chytrý, uvážlivý a soudný; reagovat rozumně a logicky'.
65. *Mít hlavu otevřenou* 'Být bystrý, chytrý a nápaditý; umět důvtipně a samostatně myšlenkově reagovat'.
66. *Mít moc rozumu (rozumů)* nepřizn. iron. 'Být pyšný na svůj nápad, názor, přeceňovat ho a vnučovat ho někomu n. se jím chlubit'.
67. *Mít pod čepici (za ušima)* pochv. 'Být důvtipný, chtrý a vždy umět najít řešení'.
68. *Mít rozum* Být rozumný, uvážlivý a realistický, popř. umírněný'.
69. *Mít to v hlavě dobře srovnané* 'Být chytrý a důvtipný, umět myslet logický a systematický'.
70. *Mít to v hlavě v pořádku* 'Být zcela normální a schopný; být soudný'.
71. *Mít v hlavě rozsvíceno* 'Být chytrý a důvtipný, rychle a snadno chápat'.
72. *Mít všech pět (smyslů) pohromadě* pochv. 'Být duševně zdravý, chytrý, normální'.
73. *Mít zdravý selský rozum* pochv. 'Mít prosté, velmi reálné n. praktické a rozumné názory a stanoviska'.
74. *Nebýt letošní (dnešní, včerejší)* pochv. 'Být důvtipný, chtrý, bystrý a vždy umět najít řešení'.
75. *Nebýt žádné dřevo* přízn. pochv. 'Být šikovný, chytrý, obratný, reagovat pružně, přemýšlivě a aktivně'.
76. *Poradit se s filipem* pochv. 'Jednat, počínat si chytře a obratně, být důvtipný'.
77. *Vidět dál než na špičku nosu* přízn. 'Být prozíravý, předvídavější než někdo'.

НЕРОЗУМНИЙ (ДУРЕНЬ)

Номінанти іменного типу

1. *Abderita* 2. m. iron. hanl. 'Omezený člověk; omezenec'.
2. *Analfabet* m. (ž. *analfabetka*) přen. hanl. 'Nevzdělanec, zaostalec'.
3. *Arciblb* (*arciblbec*) m. 2. zhrub. 'Velký hlupák; pitomec, idiot'.
4. *Balik* m. (ž. *balice*) hanl. 'Společensky neobratný, necvičený člověk; neotesanec, nemotora, hlupák'.
5. *Balšán* m. 2. zhrub. 'Hloupý, neotesaný člověk'.
6. *Bambula* m. i ž. zhrub. 'Nemotora, hlupák, budižkničemu'.
7. *Báťa* m. 'Člověk těžkopadný, pomalý, dobrácky hloupý'.
8. *Bezhlavec* m. 2. expr. 'Člověk ztřeštěný, ukvapený, nerozumný, nerozvážný'.
9. *Blázen* m. ob. expr. 'Člověk nerozumný, pošetilý, bláhový'.
10. *Blázínek* m. expr. 'Nerozumný, bláhový, pošetilý člověk; hlupáček, bloudek'.
11. *Blb* (*blbec*) m. 2. zhrub. 'Velký hlupák; pitomec, idiot'.
12. *Blboun* m. zhrub. 'Velký hlupák, pitomec'.
13. *Bloud* m. 'Nerozumný, pošetilý člověk; bláhovec, blázínek'.
14. *Bluma* m. i ž. 2. 'Nerozhodný, váhavý, neprůbojný, neužitečný člověk; budižkničemu, váhal, hlupák'.
15. *Boží (učiněné) dřevo* nepřizn. 'Člověk pomalu reagující, pomalu chápající nebo přímo nechápavý, hloupý, popř. i v práci neobratný a také líný'.
16. *Boží hovado (učiněné hovádko)* expr. nepřizn. hanl. zhrub. 'Hloupý, tupý i naivní člověk, chovající se velmi primitivně'.
17. *Božídárek (božídár)* m. 2. expr. 'Hloupý, nevtipný člověk; budižkničemu'.
18. *Buchta* m. i ž. ob.expr. 'Člověk dobrácký až hloupý'.
19. *Bulík* m. 2. ob. expr. 'Hlupák'.
20. *Buvol* m. 2. zhrub. 'Velký hlupák'.
21. *Cápek* m. 2. expr. 'Mladý nezkušený přihloupělý člověk'.
22. *Dalamánek* m. expr. 'Prostoduchý, přihloupělý člověk'.
23. *Drn* m. 2. ob. 'Nadávka venkovskému hloupému člověku.

24. *Dřevák* m. zhrub. 'Nadávka člověku hrubému a hloupému'.
25. *Dub dubovská* 'Hlupák'.
26. *Dub* m. 1.// expr. 'Hloupý, nechápavý člověk'.
27. *Elefant* m. 2. 'Hloupý člověk'.
28. *Eman* m. 'Hlupák'.
29. *Hloupá hlava* (*makovice, palice, šiška*) expr. nepříz. 'Člověk, neschopný správně, rozumně myslet, omezený, nedovtipný'.
30. *Hloupá nádoba* nepříz. hanl. 'Člověk s omezenými rozumovými schopnostmi, též povrchní'.
31. *Hloupý (český) Honza* expr. nepříz. 'Prostý, dobromyslný, zdánlivě hloupý, ale statný, statečný člověk, zprav. mladík'.
32. *Hloupý Janek* nepříz. hanl. 'Muž, chlapec rozumově nevyspělý, popř. nechápavý, má zbrklé, nerozumné nápady'.
33. *Hloupý mozek* nepříz. hanl. 'Hlupák'.
34. *Hlupák* m. (ž. *hlupačka*) 'Hloupý člověk; omezenec'.
35. *Hlupec* m. (ž. *hlupkyně*) 'Hlupák, omezenec'.
36. *Hňup* m. 2. expr. 'Velký hlupák'.
37. *Honza* m. 3. hanl. 'Dobrácký hlupák'.
38. *Hotentot* m. 2. expr. 'Člověk hloupý n. nesrozumitelně mluvící'.
39. *Houska* ž. 3. expr. 'Hlupák, nešika'.
40. *Hovado* s. 3. zhrub. 'Hloupý, tupý člověk'.
41. *Hovězí* (*ptačí, vrabčí, slepičí*) *mozek* hanl. zhrub. 2. 'Hloupý, nechápavý člověk'.
42. *Chamr* m. arg. 'Hlupák'.
43. *Chomout* m. 2. ob. hanl. 'Nadávka neobratnému, neotesanému, hloupému zvl. venkovskému člověku'.
44. *Chudý duchem* 'Prostomyslný až hloupý, s malým duševním rozhledem'.
45. *Chytrák* m. 3. iron. 'Hlupák'.
46. *Idiot* m. (ž. *idiotka*) 2. zhrub. 'Velký hlupák, pitomec, blbec'.

47. *Ignorant* m. (ž. *ignorantka*) 'Kdo projevuje naprostou neznalost, hrubou nevědomost; nevzdělanec, hlupák'.
48. *Jakub* m. ob. hanl. 'Hlupák'.
49. *Janek* m. 2. expr. 'Zmatený, nechápavý, hloupý, zatvrzele tvrdohlavý člověk'.
50. *Jelen* m. 2. 'Popletený, zmatený, hloupě se chovající člověk'.
51. *Jelimánek* m. expr. 'Nedovtipný, omezený, hloupý, nezkušený, naivní člověk'.
52. *Jelito* s. 2. zhrub. Nadávka hlupákovi
53. *Jelito kroupový* hanl. zhrub. 'Hloupý, omezený člověk'.
54. *Jurodivý* m. 'Slabomyslný, bláznivý člověk'.
55. *Kapoun* m. 2. přen. expr. 'Tlustý a hloupý člověk'.
56. *Kašpar* m. ob. expr. 'Směšně a hloupě si počínající člověk'.
57. *Klacek* m. ob. expr. 'Nevychovaný, hrubý, hloupý člověk; neotesanec, nevychovanec'.
58. *Kmotr* m. 4. hanl. 'O neobratném, nespolečenském n. přihlouplém člověku; nešika, nemotora'.
59. *Koloděj* m. 3. expr. 'Hlupák, popleta, šprýmař'.
60. *Kopyto* n. zhrub. 'Nadávka hloupému, nešikovnému, neobratnému člověku'.
61. *Korunovaný osel* nahl. 'Velký hlupák'.
62. *Kořen* m. 2. ob. hanl. 'Těžkopádný, hloupý člověk'.
63. *Kretén* 2. zhrub. 'Duševní zaostalec, hlupák, pitomec'.
64. *Křen* m. 2. hanl. 'Neobratný hloupý, těžkopádný člověk'.
65. *Kuba* m. ob. hanl. 'Hlupák'.
66. *Kůň* m. 5. 'Hloupý, omezený člověk (též nadávka)'.
67. *Kynutý (povidlový) knedlík* nepřizn. 'Neobratný hloupý, těžkopádný člověk'.
68. *Macek* m. m. 2. expr. 'Hlupák, zpr. tlustý a neobratný'.
69. *Maděra* ž. 3. expr. 'Nemotorný, slabý nebo přihlouplý člověk'.
70. *Mák* m. 2. ob. expr. 'Hloupý člověk'.
71. *Makovec* m. ob. expr. 'Hloupý, nemotorný člověk'.
72. *Mameluk* 2. zhrub. 'Hrubián, neotesanec, neohrabanec, pitomec'.
73. *Mamlas* m. 'Nedospělý a hloupý člověk; hrubý člověk'.

74. *Mamut* m. 3. expr. zhrub. 'Nešika, nemotora, hlupák'.
75. *Mañas* m. 2. 'Hlupák, hrubec, mamlas (též nadávka)'.
76. *Matěj* m. ob. expr. 'Popleta, hlupák'.
77. *Mates* m. expr. 'Popleta, matěj'.
78. *Ma'ula* m. ob. expr. 'Hloupý člověk; t'ululum'.
79. *Matyáš* m. ob. expr. 'Popleta, hlupák'.
80. *Mělká (prázdňá) nádoba* nepřízn. hanl. 'Člověk s omezenými rozumovými schopnostmi, též povrchní'.
81. *Mezek* m. 2. zhrub. 'Omezenec, hlupák'.
82. *Mezulán* m. hanl. 'Velký hlupák'.
83. *Moula* m. i ž. 2. ob. hanl. 'Hloupý, neomalený, neobratný člověk; hlupák, pitomec, neomalenec, nemotora'.
84. *Mrkva* m. expr. 'Nemotora, hlupák'.
85. *Mrkvous* m. 2. 'Nemotora, hlupák'.
86. *Mrt'afa* m. i ž. expr. 'Neohrabaný n hloupý člověk; neotesanec, hlupák'.
87. *Mudrc* m. 3. iron. 'Hlupák'.
88. *Mul* m. 2. 'Hlupák'.
89. *Nácek* ob. expr. 'Hlupák'.
90. *Nádivka* m. 'Hlupák'.
91. *Nádoba vši hlouposti* zhrub. hanl. 'Velký hlupák; pitomec, idiot'.
92. *Nekňuba (někňuba, nikňuba)* m. i ž. ob. hanl. 'Nemotorný, loudavý člověk; nešika, nemotora, hlupák, budižkničemu'.
93. *Nekola* m. ob. 'Nešika, hlupák'.
94. *Nerozum* m. 2. expr. 'Nerozumný člověk; nerozuma'.
95. *Nerozuma* m. i ž. expr. 'Nerozumný člověk; pošetilec, zpozdilec, bláhovec'.
96. *Obecní blb* zhrub. hanl. posm. 2. 'Hloupý, naivní, nechápavý člověk'.
97. *Obrvůl* m. 2. zhrub. 'Velký hlupák; pitomec, idiot'.
98. *Omezenec* m. 'Člověk omezený, neinteligentní, hloupý; hlupák, hlupec'.
99. *Osel* m. 2. ob. expr. 'Pošetilec, hlupák'.

100. *Osel oslovatý* hanl. 'Velký hlupák'.
101. *Osel oslovská* hanl. 'Velký hlupák'.
102. *Pařez* m. 2. expr. 'Neohrabaný, těžkopádný, hloupý člověk; netečný, neoblomný člověk'.
103. *Pišišvor* m. expr. hanl. 'Malý člověk; omezený, komický šosák, hlupák'.
104. *Pitoma* m. hanl. 'Pitomý člověk, velký hlupák'.
105. *Pitomec* m. hanl. 'Pitomý člověk, velký hlupák'.
106. *Pošetilec* m. (ž. *pošetilka*) 'Pošetilý člověk; bláhovec, bloud, zpozdilec, nerozuma'.
107. *Prázdna (dutá) hlava (palice)* nepřízn. 2. 'Hloupý člověk nebo ten, který nemá žádoucí vlastnosti'.
108. *Prázdna (gypsová) hlava* nepřízn. 2. 'Hloupý člověk nebo ten, který nemá žádoucí vlastnost'.
109. *Prázdny pytel* nepřízn. hanl. 'Hloupý, nechápavý člověk'.
110. *Pytlík hlouposti* nepřízn. hanl. 'Hlupák'.
111. *Semteles* m. žert. 'Hlupák'.
112. *Senožrout* m. 2. zast. hanl. 'Nevzdělanec, omezenec, hlupák'.
113. *Skopec* m. 2. 'Hlupák, tupec, omezenec'.
114. *Skopová (skopičí, hovězí) hlava* hanl. zhrub. 2. 'Hloupý, omezený člověk'.
115. *Slamotrus* m. 2. zast. hanl. 'Nevzdělanec, omezenec, hlupák'.
116. *Slíva* m. i ž 3. ob. expr. 'Hlupák, budižkničemu'.
117. *Starý osel* nepřízn. hanl. 'Člověk tropící hlouposti, pošetilostí; hlupák'.
118. *Střevo* s. 2. zhrub. 'Hloupý, nemotorný člověk; nadávka'.
119. *Šiška* ž. 4. hanl. 'Nešika, hlupák, též nadávka'.
120. *Škrhola* 2. m. lid. 'Přihloupý člověk'.
121. *Šmolka* m. i. ž. 'Nadávka hlupákovi'.
122. *Špalek* m. 2. expr. 'Tupý člověk'.
123. *Tatar* m. expr. 2. 'Člověk, se kt. se nedá domluvit; nechápavý, hloupý člověk'.
124. *Tele* s. 3. zhrub. 'Nadávka hloupému, neobratnému člověku'.
125. *Telecí hlava* hanl. zhrub. 2. 'Hloupý, omezený člověk'.

126. *Telecí mozek* hanl. zhrub. 2. 'Hloupý, nechápavý člověk'.
127. *Trdlo* m. 2. zhrub. 'Nemotorný, neobratný, hloupý člověk'.
128. *Trotl* m. 'Velký hlupák, blbec, pitomec'.
129. *Trouba* (*troubela, troubera, trunděra, trumbera, trumberla*) m. i ž. 5. ob. expr. 'Hlupák'.
130. *Trouba šlapaná* nepřízn. hanl. 'Hloupý, nechápavý, omezený člověk'.
131. *Trubec* m. 3. expr. 'Hlupák'.
132. *Truhlík* m. 3. ob. expr. 'Hlupák'.
133. *Trulda* m. i ž. ob. expr. 'Hloupá osoba; hlupák'.
134. *Trulant* m. ob. expr. 'Hlupák'.
135. *Trumpeta* m. i ž. ob. expr. 'Hlupák'.
136. *Trumbera* m. i ž. ob. expr. 'Hlupák'.
137. *Trumpetr* m. 2. expr. 'Hlupák'.
138. *Ťula* m. ob. hanl. 'Hloupý, nešikovný, nedůvtipný člověk; omezenec, hlupák'.
139. *Tulipán* m. 2. hanl. 'Hloupý, omezený člověk; hlupák, pitomec'.
140. *Ťulpas* m. ob. hanl. 'Hloupý, nešikovný, nedůvtipný člověk; omezenec, hlupák'.
141. *Ťululum* m. i ž. neskl. ob. hanl. 'Nesmělý člověk, hlupáček, nekňuba, budižkničemu'.
142. *Tupá hlava* hanl. zhrub. 2. 'Hloupý, omezený člověk'.
143. *Tupak* m. zhrub. 'Tupý, omezený člověk; hlupák'.
144. *Tupant* m. zhrub. 'Tupý, omezený člověk; hlupák'.
145. *Tupec* m. zhrub. 'Tupý, omezený člověk; hlupák'.
146. *Tupohlavec* m. 'Hlupák'.
147. *Ťuťmák* m. 'Hloupý, nešikovný člověk'.
148. *Ťuvík* m. expr. 'Hlupák'.
149. *Velbloud* m. 2. hanl. 'Hloupý, omezený člověk (též nadávka)'.
150. *Vrták* m. 2. hanl. 'Nešika, nemotora, hlupák'.
151. *Vrtané dřevo* nepřízn. hanl. 'Nešika, nemotora, hlupák'.
152. *Vůl* m. 2. zhrub. 'Hlupák (též nadávka)'.

153. *Výr (vejr)* m. 2. 'Hlupák, prost'áček (též nadávka)'.
 154. *Zabedněná hlava* nepříz. hanl. 2. 'Člověk, má nedostatek chápavosti, rozumu'.
 155. *Zabedněnec* m. hanl. 'Zabedněný, hloupý člověk; omezenec, hlupák, zaostalec'.
 156. *Žblabuňka* m. i ž. hanl. 'Prázdný, povrchní člověk; žvanil, hlupák'.

Номінанти компаративного типу (порівняння)

157. *Až mu pokvete blbost, bude samej květ* nepříz. iron. 'Je nenapravitelně hloup'
 158. *Blbej, až to mlátí dveřma* expr. hanl. posm. 'Zcela nechápavý, trapně hloupý'.
 159. *Blbý/hloupý jako mladá vrána* expr. nepříz. hanl. 'Člověk, který se chová, dělá něco naivně, hloupě a bez přemyšlení'.
 160. *Blbý/hloupý jako pucštok/pučtok* nepříz. hanl. 'Velmi, nenapravitelně hloupý člověk; velmi málo inteligentní a vůbec ničemu nerozumí'.
 161. *Blbý/hloupý jako putna* expr. hanl. 'Velmi, nenapravitelně hloupý člověk; velmi málo inteligentní a vůbec ničemu nerozumí'.
 162. *Blbý/hloupý jako snop* nepříz. hanl. 'Velmi hloupý člověk'.
 163. *Blbý/hloupý jako škopek/šťandlík* expr. nepříz. hanl. 'Velmi, docela hloupý, nechápavý člověk'.
 164. *Blbý/hloupý jako tágo* expr. hanl. 'Velmi, nenapravitelně hloupý člověk; velmi málo inteligentní a vůbec ničemu nerozumí'.
 165. *Blbý/hloupý jako tele* expr. posm. 'Člověk, který se chová, dělá něco naivně, hloupě a bez přemyšlení'.
 166. *Blbý/hloupý jako trdlo* expr. nepříz. hanl. 'Velmi hloupý člověk'.
 167. *Blbý/hloupý jako troky* expr. nepříz. hanl. 'Velmi hloupý, neschopný a všechno kazí'.
 168. *Blbý/hloupý jako ťululum na ptáky* expr. hanl. 'Hloupý člověk, který kouká udiveně a přihlouple'.
 169. *Blbý/tupý jako poleno/tupé poleno* nepříz. hanl. 'Velmi hloupý, neinteligentní, neschopný něco pochopit nebo se naučit'.
 170. *Být blbej až to bolí* expr. posm. 'Být zcela nechápavý, hloupý'.
 171. *Být blbej až to bučí* expr. posm. 'Být zcela nechápavý, hloupý'.
 172. *Být blbej jako bedna kytu* nepříz. 'Být zcela nechápavý, hloupý'.
 173. *Být blbej jako bota/boty/patník* expr. posm. 'Být zcela nechápavý, hloupý; nebýt schopen něčeho se naučit a stačit na něc'.

174. *Být dutej jako bambus* expr. nepříz. posm. 'Nic nerozumět, nebýt připraven na téma, nevědět vůbec nic'.
175. *Být hloupý jako bulík* posm. 'Nechápavý, naivní, překvapený člověk'.
176. *Byt hloupý jako dělo* expr. nepříz. hanl. 'Být krajně, nepřijemně, trapně hloupý'.
177. *Být hloupý jako dřevo* nepříz. 'Být trapně hloupý, nechápavý'.
178. *Být jako boží hovado/hovadko* posm. 'Žít pasivně, hloupě spokojeně, primitivním životem'.
179. *Být jako hloupý Honza* expr. hanl. posm. 'Budit dojem hloupého, prostého a naivního člověka; vypadat prostoduše, nechápavě, blaživě'.
180. *Být paličatý jako mezek* nepříz. nanl. 'Neústupně a hloupě trvat na svých názorech, nápadech'.
181. *Být vůl jako anděl* nepříz. hanl. 'Byt velký hlupák, pitome'.
182. *Hloupá jako husa* hanl. 'Být naivně hloupá (o ženě, dívce)'.
183. *Hloupý jako farářovy boty* posm. hanl. 'Nápadně hloupý, nechápavý člověk'.
184. *Hloupý jako hňup* expr. hanl. 'Nápadně hloupý, nechápavý člověk'.
185. *Hloupý jako jelimán* posm. hanl. 'Hloupý, neinteligentní, tupý člověk'.
186. *Hloupý jako jelito* posm. hanl. 'Hloupý, neinteligentní, tupý člověk'.
187. *Hloupý jako kopyto* nepříz. hanl. 'Nápadně hloupý, nechápavý člověk'.
188. *Hloupý jako mameluk* nepříz. hanl. 'Hloupý, nechápavý člověk, který nedokáže něco opakovaně pochopit; velmi neohrabaný, nešikovný'.
189. *Hloupý jako motyka* nepříz. hanl. 'Zcela nechápavý, trapně hloupý, který nedokáže se naučit ani základy něčeho, ničemu nerozumí; je na všechno zcela bez talentu'.
190. *Hloupý jako sádlo* posm. nanl. 'Velmi hloupý člověk'.
191. *Hloupý jako vrba* nepříz. hanl. 'Velmi hloupý člověk'.
192. *Hloupý/blbej jak daleko vidí a ještě metr za roh* expr. hanl. 'Velmi hloupý, nechápavý člověk'.
193. *Hloupý/blbej/pitomý jako dlabaný necky* expr. hanl. 'Velmi hloupý, neschopný a všechno kazí'.
194. *Hloupý/blbej/pitomý jako osel* hanl. posm. 'Hloupý, dobromyslně naivní, příliš důvěřivý člověk'.
195. *Hloupý/blbej/pitomý jako ovce* nepříz. hanl. 'Velmi hloupý člověk'.
196. *Hloupý/blbej/pitomý jako pabl* nepříz. hanl. 'Nápadně hloupý člověk, který se chová a tváří se podivně, trapně, hloupě, nechápavě'.
197. *Hloupý/tupý/blbý jako pařez* nepříz. hanl. 'Úplně hloupý člověk'.
198. *Chytrý/mazaný jako čert /d'ábel* nepříz. hanl. 'Být chytrý až vychytralý, umět každou okolnost využít ve svůj prospěch'.

199. *Chytrý/mazaný jako četník /policajt* nepříz. hanl. 'Být chytrý až vychytralý, umět každou okolnost využít ve svůj prospěch'.
200. *Chytrý/mazaný jako liška/lišák* nepříz. hanl. 'Být chytrý až vychytralý, umět každou okolnost využít ve svůj prospěch'.
201. *Jako pavlačí/pytlem praštěný* nepříz. hanl. 'Člověk, který reaguje pomalu, chová se podivně, přihlouple, nerozumně'.
202. *Vychcanej jako mraky* nepříz. hanl. 'Velmi vychytralý až egoistický člověk'.
203. *Chytrý/mazaný jako advokát* nepříz. hanl. 'Být chytrý až vychytralý, umět každou okolnost využít ve svůj prospěch'.

Номінанти дієслівного типу

204. *Bejt kus vola zhrub.* hanl. 'Být nepříjemně hloupý, být protivný idiot'.
205. *Blbnout na kvadrát* nepříz. 'Dělat opakovaně a nepříjemně hloupé věci, dělat trapné hlouposti'.
206. *Bučet blbostí/hloupostí* expr. hanl. 'Být krajně hloupý, nechápavý, nedůvtipný'.
207. *Být hlava skopová/telecí* nepříz. 'Být nevzdělaný a hloupý'.
208. *Být chudej duchem (na duchu)* nepříz. 'Být hloupý, prostoduchý, naivní'.
209. *Být korunovaný/učiněný vůl* zhrub. hanl. 'Být nepříjemně hloupý, být protivný idiot'.
210. *Být liška podšitá (liškou podšitý)* nepříz. 'Být mazaný, umět si najít způsobu jak dosáhnout svého nebo se něčemu vyhnout'.
211. *Být mdlého ducha (rozumu)* nepříz. 'Být hloupý, omezený, nedůvtipný, duševně zaostalý, omezený, bez nápadů, invence'.
212. *Být padlý na hlavu/rozum* nepříz. posm. 'Být hloupý, naivní a nepochopit nic'.
213. *Být praštěný lavičником/pavlačí/pytlem/polenem* nepříz. hanl. 'Být potrhlý a nevypočitatelně hloupý; být nerozumný, blázen'.
214. *Být s rozumem v koncích/troubě/taloně/prdeli* zhrub. nepříz. iron. 'Být bezradný, bez nápadů nebo potřebných znalostí a neumět pokračovat, něco řešit apod'.
215. *Být trdlo* expr. nepříz. hanl. 'Nebýt rozvažný, spolehlivý a neumět něco; být potrhlý hlupák'.
216. *Být řululum na ptáky* expr. nepříz. posm. 'Být hloupý, potrhlý, pomatený; být blázen'.

217. *Být tvrdej/natvrdelej* nepříz. 'Být nechápatě hloupý a tupý, nemít v něčem jasno; nechápat vůbec n. chápat pomalu'.
218. *Být z Hovězí Lhoty* expr. nepříz. posm. 'Být hloupý, nezdělaný, zaostalý, málo inteligentní- prostoduchý, naivní'.
219. *Haraší [komu] v kouli* nepříz. nahl. 'Být přiblblý, nešikovný, nedůvtipný; chovat se přihlouple'.
220. *Mít brouka/pavouka v hlavě* nepříz. 'Být přiblblý, nešikovný, nedůvtipný; chovat se přihlouple'.
221. *Mít brouka/pavouky v hlavě* nepříz. nahl. 'Být přiblblý, nešikovný, nedůvtipný; chovat se divně a přihlouple'.
222. *Mít gypsovou hlavu* nepříz. hanl. 'Být hloupý, málo inteligentní a obv. bez schopnosti větší samostatné myšlenky'.
223. *Mít na mozku švába/mouchy* nepříz. nahl. 'Být přiblblý, nešikovný, nedůvtipný; chovat se přihlouple'.
224. *Mít na mozku švaba/mouchy* zhrub. hanl. 'Být hloupý, tupý, potrhlý, nedůvtipný; chovat se hloupě'.
225. *Mít o kolečko navíc* nepříz. posm. 'Být zcela nerozumný, hloupý; nemít zdravý rozum; být blázen'.
226. *Mít prázdnou hlavu* 'Být hloupý, málo inteligentní a obv. bez schopnosti větší samostatné myšlenky'.
227. *Mít prázdnou hlavu* nepříz. 'Být nevzdělaný a hloupý'.
228. *Mít ptačí/slepičí//vrabčí/telecí mozek/rozum* expr. nepříz. posm. 'Být nečekaně a nepochopitelně hloupý, omezený, bez myšlenek a nápadů, s přízemními zájmy a úsudkem'.
229. *Mít slepičí rozum* nepříz. hanl. 'Být hloupý a omezený, s přízemními zájmy a úsudkem'.
230. *Mít telecí/skopovou hlavu* expr. hanl. 'Být nevzdělaný a hloupý'.
231. *Mít to vykradený* expr. posm. 'Být trapně hloupý; mít velmi hloupé, omezené a směšné myšlení'.
232. *Mít v hlavě drtiny/otruby/votruby/piliny/plevy/řezanku* nepříz. hanl. 'Být hloupý, nic neznat a nepřemýšle'.
233. *Mít v hlavě nasráno* zhrub. hanl. 'Být hloupý, nic neznat a nepřemýšle'.
234. *Mít v hlavě prázdnó* 'Být hloupý, nic neznat a nepřemýšle'.
235. *Mít v hlavě seno/slámu* nepříz. 'Být hloupý, nic neznat a nepřemýšle'.
236. *Mít v hlavě vygumováno* nepříz. 'Být otupělý, nebýt schopen nic vymýšlet a nevědět, nevzpomínat si nebo nemoci si vzpomenout na nic'.

237. *Mít v hlavě vymeteno* expr. hanl. 'Být krajně hloupý, nechápavý, nedůvtipný'.
238. *Mít vylízanej/vykradenej mozek* expr. nepříz. posm. 'Být trapně hloupý; mít velmi hloupé, omezené a směšné myšlení'.
239. *Mít za uchem dubovou třísku* nepříz. 'Být hloupý, omezený, nedůvtipný'.
240. *Mouchy snězte si mě* hanl. 'Být tupě pasivní, neobratný, nedůvtipný, bez zájmů'.
241. *Myslet kolenem/prdeli* nepříz. hanl. 'Být úplně hloupý a tupý, nic nechápat; vůbec nemyslet'.
242. *Myslet si, že sežral všechnen rozum* nepříz. iron. 'Mluvit a chovat se domýšlivě a jako by vševědoucí a vůbec nejzkušenější i když tomu tak zdaleka není'.
243. *Myslet si, že snědl všechnu moudrost* nepříz. iron. 'Mluvit a chovat se domýšlivě a jako by vševědoucí a vůbec nejzkušenější i když tomu tak zdaleka není'.
244. *Myslet si/tvářit se jako by sežral Šalamounovo hovno* zhrub. nepříz. iron. 'Mluvit a chovat se domýšlivě a jako by vševědoucí a vůbec nejzkušenější i když tomu tak zdaleka není'.
245. *Nebýt při zdravém rozumu* 'Být pomatený a bez jasného úsudku; být blázen'.
246. *Nebýt schopn říct kloudné slovo* nepříz. 'Být hloupý, neinteligentní'.
247. *Nejíst chytrost velkou lžící* posm. 'Být hloupý'.
248. *Nemít dar Ducha svatého* 'Být hloupý a omezený, s přizemními zájmy a úsudkem'.
249. *Nemít kouska filipa* nepříz. 'Momentálně nechápat a neuvědomovat si něco; být nedůvtipný a bez postřehu'.
250. *Nemít kouska/špetku rozumu* nepříz. 'Být krajně nerozumný, pošetilý, bláznivý, hloupý'.
251. *Nemít nic v hlavě* 'Být nevzdělaný a vědět, znát málo; být hloupý a nic nevědět'.
252. *Nemít rozum* Být hloupý n. ukvapený, nerealistický; mít nesmyslný, nerozumný postoj'.
253. *Nemít to v hlavě v pořádku* nepříz. 'Být hloupý, málo inteligentní a obv. bez schopnosti větší samostatné myšlenky'.
254. *Nemít všech pět (smyslů) pohromadě* expr. posm. 'Být hloupý, blázen a nejednat rozumn'.
255. *Nemít za groš/za krejcar/ani za mak rozumu* nepříz. 'Být krajně nerozumný, pošetilý, bláznivý, hloupý'.
256. *Spadnout z jahody naznak* posm. hanl. 'Být naivně hloupý a nerealistický, chovat se nesmyslně, hloupě a zbytečně se divit'.

257. *Spadnout z višně* nepřízn. hanl. 'Být nerealistický n. naivní hloupý; chovat se nebo přemýšlet tak'.
258. *Šlape mu pavouk na mozek* nepřízn. nahl. 'Někdo je přiblblý, nešikovný, nedůvtipný; chovat se přihlouple'.

УКРАЇНСЬКА МОВА

РОЗУМНИЙ

Номінанти іменного типу

1. *Бистрий на розум* 'Дуже розумний'.
2. *Вундеркінд* ч. 'Не за віком розумна, здібна дитина'.
3. *Геній* ч. 'Особа, наділена геніальністю'.
4. *Гігант мислі (думки)* 'Людина з видатними розумовими здібностями, мислитель'.
5. *Голова* ж. перен. 'Розумна людина'.
6. *Головешка* 2. розм. 'Розумна, кмітлива, тямуща людина'.
7. *Золота голова* 'Здібна, обдарована людина'.
8. *Золотий лоб* 'Хтось дуже розумний, мудрий, здібний'.
9. *Інтелектуаліст* ч. (ж. *інтелектуалістка*) 'Людина розумово розвинена, освічена, культурна'.
10. *Людина великого розуму* 'Дуже розумний'.
11. *Людина твердого розуму* 'Розсудливий, поміркований, здатний правильно мислити, критично оцінювати'.
12. *Майстер* ч. розм. 'Вміла, спритна у чомусь людина'.
13. *Макітра розуму* жарт. 'Хто-неб. дуже розумний, дуже кмітливий'.
14. *Метикована голова* 'Розумна, метикувата людина'.
15. *Метр* ч. книжн. заст. 'Авторитетна людина у сфері мистецтв та науки; талановита, розумна людина'.
16. *Мисливець* 3. розм. рідко. 'Розумний, метикуватий, хитрий чоловік'.
17. *Мудрагель* ч. схвальн. 'Той, хто багато обмірковує, роздумує'.
18. *Мудрагень* ч. розм. ірон. 'Хто багато розмірковує, обдумує несуттєві речі'.
19. *Мудрак* ч. 1. розм. 'Те саме, що мудрець. 2. ірон. Те саме, що мудрець'.

20. *Мудрець* ч. 1. 'Людина, яка має великий розум, досвід, глибокі знання; мудра людина. 2. Мислитель, філософ. 3. ірон. Хто багато розмірковує, мудрує над несуттєвими речами, мудрій'.
21. *Мудрій* ч. розм. ірон. 'Те саме, що мудрець'.
22. *Повний лоб* жарт. рідко. 'Хтось розумний, тямущий, здібний'.
23. *Розум* ч. 4. перен. 'Людина..., що характеризується високими розумовими та інтелектуальними здібностями'.
24. *Розумака* ч. і ж. розм. 'Розумна людина'.
25. *Розумаха* ч. і ж. розм. 'Розумна людина'.
26. *Розумець* ч. розм. 'Розумна людина'.
27. *Розумна (тверда) голова* 'Розсудлива, кмітлива, тямуща людина'.
28. *Розумник* ч. 1. (ж. *розумниця*) розм. 'Розумна, розсудлива, знаюча людина'. 4. розм. ірон. 'Той, хто вважає себе розумнішим за інших, вдає із себе розумного'.
29. *Розумом високий* 'Хтось дуже розумний'.
30. *Розумом зрілий* 'Хтось має великий життєвий досвід, мудрий'.
31. *Розуму (ума) палата* 'Дуже розумний'.
32. *Світла (ясна) голова* 1. 'Дуже розумна людина'.
33. *Світлий розум* 'Розумна, здібна, здатна логічно та оригінально мислити людина'.
34. *Сива борода* жарт. 'Мудра, з великим життєвим досвідом людина'.
35. *Талант* ч. 3. 'Людина з видатними природними здібностями'.
36. *Тяма* ч. розм. 'Кмітлива, тямуща, розумна людина'.
37. *Тямуха* ч. і ж. розм. рідко. 'Спритна, тямуща людина'.
38. *Філософ* ч. 2. перен. розм. 'Людина, схильна до абстрактних міркувань, роздумів'.
39. *Ходячий (живий) довідник* 'Людина, яка має різнобічні знання, може завжди дати довідку з різних питань'.
40. *Ясний розум* 'Хтось здатний логічно мислити, розумно висловлювати свої думки'.

Номінанти компаративного типу (порівняння)

41. *Мудрий (премудрий) як Салимон* 'Про людину, яка вдає з себе дуже мудру'.
42. *Мудрий як книга* 'Про мудру, помірковану людину'.
43. *Мудрий як лях по шкоді* 'Про мудру людину, яка живе заднім умом'.
44. *Мудрий як Соломон* 'Про тямущу, розумну людину'.
45. *Мудрий, якби всі розуми поїв* 'Про мудру, досвідчену людину'.
46. *Розумний (хитрий) як вовк* 'Про винахідливу, досвідчену, хитру людину'.
47. *Розумний (хитрий) як лис* 'Про дуже винахідливу, хитру, підступну людину'.
48. *Розумний (хитрий) як чорт (біс)* 'Про дуже хитру, лукаву людину'.
49. *Розумний як рабин жидівський* 'Про дуже мудру людину'.
50. *Хитрий як Панасова гуска* 'Про винахідливу, вигадливу, хитру людину'.

Номінанти дієслівного типу

51. *Бог розум послав [кому]* 'Хто-небудь став розумним, почав правильно мислити, діяти, оцінювати щось'.
52. *Великого розуму* 'Дуже розумний'.
53. *Всі розуми поїсти* '1. Стати дуже розумним, багато роздумувати, обмірковувати. 2. ірон. Бути занадто самовпевненим, вважаючи себе розумнішим за інших'.
54. *Голова (казанок, баняк, макітра) варить* фам. 'Хто-небудь розумний, кмітливий, добре розуміє що-небудь, орієнтується в чомусь'.
55. *Голова не половою (соломою, клоччям, пір'ям) набита [у кого]* 'Хто-небудь дуже розумний, кмітливий'.
56. *З головою (розумом, думкою) [хто]* 'Тямущий, розумний, розсудливий'.
57. *З натоптаною головою* 'Про освічену, збагачену знаннями, навчену, вчену людину'.
58. *Зірки (зірок, звізди) з неба хапає (знімає)* 'Хтось визначається неабиякими здібностями, розумом'.
59. *Мати голову (в'язи) на плечах (карку)* 'Бути розумним, кмітливим; розважливо, розсудливо міркувати, діяти'.
60. *Мати кебету* жарт. 'Бути розумним, здібним, кмітливим'.
61. *Мати лій (олію, смалець, олій) в голові (під чубом)* жарт. 'Хто-небудь є розумним, тямущим, розсудливим, правильно і раціонально мислить'.
62. *Мати розум в голові (голівоньці)* 'Бути розсудливим, розважливим'.
63. *Мати царя в голові* 'Бути розумним, тямущим, кмітливим'.

64. *Не в тім'я (потилицю) битий* 'Хто-небудь є розумний, тямущий, кмітливий'.
65. *Не гвіздком у тім'я битий* 'Хто-небудь є розумний, тямущий, кмітливий'.
66. *Розуму (ума) палата* 'Хто-небудь дуже розумний, тямущий'.
67. *Розуму не позичати [кому]* 'Хто-небудь дуже розумний, тямущий'.
68. *Розуму як наклано (в голові) ірон.* 'Бути занадто самовпевненим, вважаючи себе розумнішим за інших'.
69. *Тверезого розуму* 'Хто-небудь розсудливий, поміркований, здатний правильно мислити, критично оцінювати'.
70. *Тільки трохи зорі з неба не знімає* 'Хтось визначається надзвичайними здібностями, розумом'.

НЕРОЗУМНИЙ (ДУРНИЙ)

Номінанти іменного типу

1. *Баран* ч. 3. лайл. 'Про нерозумну, слабодуху людину'.
2. *Бевзень* ч. лайл. 'Вайло, йолоп, бовдур'.
3. *Бевзь* ч. лайл. 'Те саме, що бевзень'.
4. *Без царя в голові* знев. 'Хто-небудь дурний, несповна розуму'.
5. *Безнадійний дурень* грубо. 'Дуже обмежена, тупа, недалеко людина'.
6. *Бельбас* ч. знев. 'Вайлуватий, ледарюватий, недалекий хлопець, парубок; ледар, вайло, мамула'.
7. *Битий (набитий) дурень* грубо. 'Дуже обмежена, тупа, недалеко людина'.
8. *Бідний (небагатий) на розум* 'Розумово обмежений, недоумкуватий'.
9. *Блазень* ч. 4. лайл. 'Дурень, телепень'.
10. *Бовван* ч. 2. лайл. 'Про дурну, обмежену людину'.
11. *Бовдур* ч. 2. лайл. 'Про грубу, нерозумну людину; дурень, недотепа, йолоп, гевал'.
12. *Вайло* ч. і ж. розм. 'Неповоротка, незграбна, обмежена людина; тюхтій'.
13. *Вахлай* ч. знев. 'Неповоротка, малотямуща людина; вахлак'.
14. *Вахлак* ч. (ж. *вахлачка*) знев. 'Неповоротка, малотямуща людина'.
15. *Гевал* ч. фам. заст. 'Груба, некультурна, обмежена людина; неповоротка, незграбна людина'.

16. *Глупак* ч. рідк. 'Нерозсудлива, нерозумна людина'.
17. *Голова ж.* ірон. 'Малотямуща, некмітлива людина'.
18. *Голова з вухами* 'Нерозторопна людина'.
19. *Голова капустияна* знев. 'Некмітлива, нерозторопна, неуважна людина'.
20. *Голова куряча* знев. 'Некмітлива, нерозторопна, неуважна людина'.
21. *Головешка ж.* ірон. 'Малотямуща, некмітлива людина'.
22. *Дебіл* ч. знев. 'Недоумок'.
23. *Довбежа ж.* рідко 'Те саме, що довбешка'.
24. *Довбешка ж.* 2. перен. лайл. 'Про нетямущу, дурну людину'.
25. *Довбня ж.* 2. перен. лайл. 'Про нетямущу, дурну людину'.
26. *Довбня неотесана* лайл. 'Нетямуща, нерозумна людина'.
27. *Дубова голова* лайл. 1. 'Розумово обмежена, тупа людина'.
28. *Дундук ч.* 2. перен. лайл. 'Про тупу, неповоротку людину'.
29. *Дурень ч.* (ж. *дурка*) 1. розм. 'Розумово обмежена, тупа людина'.
30. *Дурило* розм. 'Те саме, що дурень'.
31. *Дуркецало ч.* (ж. *дуркецалка*) розм. Розумово обмежена, тупа людина
32. *Дурко ч.* розм. 'Те саме, що дурень'.
33. *Дурна (нерозумна) голова* лайл. 1. 'Нерозумна, некмітлива, нетямуща людина'.
34. *Дурнеча ч.* і ж. рідко Розумово обмежена, тупа людина
35. *Дурне сало без хліба* лайл. 'Нерозумна, обмежена, ні до чого не здатна людина'.
36. *Дурне теля* розм. знев. 'Про молоду, недосвідчену, нетямущу, неспритну людину'.
37. *Дурний розум* 'Розумово обмежена, тупа, некмітлива, непередбачлива людина'.
38. *Дурник ч.* розм. 'Не зовсім розумна людина; людина з розумовими вадами; ужив. як лайл. слово'.
39. *Дурнило ч.* розм. 'Те саме, що дурень'.
40. *Дурнолобець ч.* діал. Розумово обмежена, тупа людина'.

41. *Дурноляп* ч. розум. Той, хто говорить, не думаючи.
42. *Заплішений дурень* грубо. 'Дуже обмежена, тупа, недалеко людина'.
43. *Ідіот* ч. (ж. *ідіотка*) 2. лайл. 'Дурень, недоумкувата людина, невіглас'.
44. *Ідол* ч. 3. перен. лайл. 'Про нетямущу, дурну чи бездушну людину'.
45. *Істукан* ч. Про грубу, нечулу людину; дурень, недотепа, йолоп, гевал'
46. *Йолоп царя небесного* знев. 'Бовдур, телепень'.
47. *Йолоп* ч. знев. лайл. 'Те саме, що дурень; бевзь, недотепа'.
48. *Кеп* ч. 1. розм. 'Те саме, що дурень'.
49. *Колода* ж. 2. перен. лайл. 'Про неповоротку, незграбну або тупу, нечулу людину'.
50. *Короткий розум* знев. ірон. 1. 'Хто-небудь розумово обмежений'.
51. *Кретин* ч. (ж. *кретинка*) 2. лайл. 'Дурень, тупа, нікчемна людина; ідіот'.
52. *Курячий мозок* ірон. 'Нездатний добре мислити, нерозумний'.
53. *Курячий розум* знев. ірон. 1. 'Хто-небудь розумово обмежений'.
54. *Лантух (мішок) з соломою (половою)* ірон. 2. 'Нерозумна, нерозсудлива людина'.
55. *Лобом неширокий* 'Розумово обмежений, недалекий, нерозсудливий'.
56. *Лоботряс* ч. знев. 'Те саме, що лобур'.
57. *Лобур* ч. знев. 'Бездіяльна, обмежена, ледача людина; лоботряс'.
58. *Лобуряка* ч. знев. Збільш. до лобур
59. *М'яло* с. 2. перен. знев. 'Млява, нерішуча, некмітлива людина'.
60. *Мамула* ч. і ж. знев. 'Вайло, тюхтій, телепень'.
61. *Мідне (мідяне) чоло* ірон. 'Хтось не визначається розумом, упертий, нерозсудливий, нетямущий'.
62. *Мідний лоб* знев. 'Хтось нерозумний, нетямущий, нерозсудливий'.
63. *На розум кволий* 'Розумово недорозвинена, обмежена, нетямуща людина'.
64. *Надовба* ж. 2. перен. лайл. Те саме, що недолбень
65. *Надовбень* ч. 2. перен. лайл. 'Про нерозумну, безтолкову людину; бовдур, телепень'.
66. *Невіглас* ч. 'Неосвічена, незнаюча людина, неук; ужив. як лайливе слово'.

67. *Недоносок* ч. грубо. 'Дуже обмежена, тупа, недалеко людина'.
68. *Недоросток* ч. 3. перен. 'Нерозумна, малоосвічена, нерозвинена людина'.
69. *Недотепа* 2. ч. і ж. розм. 'Розумово обмежена, тупа людина; дурень'.
70. *Недоумок* ч. розм. 2. 'Розумово недорозвинена, слабоумна людина; ужив. як лайливе слово'.
71. *Нездара* ч. і ж. 'Недолуга людина, яка не має таланту, здібностей до чого-небудь'.
72. *Непоправний дурень* грубо. 'Дуже обмежена, тупа, недалеко людина'.
73. *Нерозумна (ялова) голова* 'Некмітлива, нетямуща людина'.
74. *Несовітений дурень* грубо. 'Дуже обмежена, тупа, недалеко людина'.
75. *Несповна розуму* 'Розумово обмежений, ненормальний'.
76. *Нетяма* ж. 3. ч. і ж. зневажл. 'Недогадлива, нетямуща людина'.
77. *Неук* ч. 1. розм. 'Нетямуща, недосвідчена, мало знаюча людина'.
78. *Оглух* ч., заст. Дурень, йолоп
79. *Опецьок* ч. розм. 2. 'Невелика на зріст, товста, незграбна, нетямуща, некмітлива людина'.
80. *Осел* ч. 2. перен. знев. 'Про нерозумну, вперту людину; ужив. як лайливе слово'.
81. *Ослик* ч. 2. перен. знев. 'Про нерозумну, вперту людину'.
82. *Осюк* ч. 2. перен. знев. 'Про нерозумну, вперту людину'.
83. *Осляче вухо (ослячі вуха)* лайл. 'Обмежена, нерозумна, некмітлива людина'.
84. *Охрім* ч. знев. 'Про обмежену, тупу, недалеку, простодушну людину'.
85. *Патика* ж. 3. перен. знев. 'Про нерозумну, тупу людину'.
86. *Пень* ч. 2. перен. розм. 'Про нерозумну чи байдужу до всього людину'.
87. *Пеньок* ч. 2. перен. розм. Те саме, що пень
88. *Придурок* ч. розм. 'Несповна розуму, дурнуватий'.
89. *Пришелепкуватий* (ж. *пришелепувата*) ч. у знач. імен. фам. 'Нетямущий, безтолковий'.

90. *Простак* ч. розм. 'Простодушна, нелукава, трохи наївна людина; недалека людина'.
91. *Пуста (порожня) голова* знев. 'Нерозумна, нетямуща людина'.
92. *Пустий лоб* знев. 'Хтось нерозумний, нетямущий, нерозсудливий'.
93. *Розмазня* ж. розм. 2. перен. знев. 'Нерішуча, слабодуха, нетямуща людина'.
94. *Садова голова* знев. 'Некмітлива, нерозторопна, неуважна людина'.
95. *Селюк* ч. (ж. *селючка*) 2. розм. 'Обмежена, малоосвічена, некультурна людина'.
96. *Селюх* ч. розм. Те саме, що селюк.
97. *Сіряк* ч. 2. розм. 'Неосвічена, обмежена, малокультурна людина з низів'.
98. *Слабка (слаба) голова* 'Розумово обмежена, тупа людина'.
99. *Стовп неотесаний* лайл. 'Нетямуща, нерозумна, бездушна, черства людина'.
100. *Стовп* ч. 4. перен. лайл. 'Обмежена або некультурна людина'.
101. *Телепень* ч. 1. розм. перев. лайл. 'Нерозумна, вайлувата людина; дурень, недотепа, вайло, тюхтій'.
102. *Теля* с. 2. перен. розм. знев. 'Про молоду, недосвідчену, нетямущу, неспритну людину'.
103. *Товкач* ч. 2. перен. розм. 'Нерозумна людина, дурень'.
104. *Тугодум* ч. 'Хто повільно думає, розмірковує, вирішує'.
105. *Тумак* ч. 2. перен. знев. 'Про нерозумну, недолугу людину'.
106. *Туман* зах. 5. Те саме, що дурень
107. *Тупак* ч. 2. перен. розм. 'Про тупу, розумово обмежену людину'.
108. *Тупець* ч. розм. Те саме, що тупак
109. *Тупиця* 2. ч. і ж. розм. 'Про тупу, розумово обмежену людину'.
110. *Турок* ч. зневажл. 'Недогадлива, нетямуща людина'.
111. *Тюхтій* ч. розм. 'Про вайлувату, неповоротку, некмітливую людину'.
112. *Чурбан* ч. розм. 2. перен. зневажл. Те саме, що тупак.
113. *Шелена* ч. і ж. знев. 'Розумово обмежена, тупа людина; дурень'.

114. *Шлапак* ч. діал.2. перен. знев. 'Про людину – тюхтій, нетяма, роззява'.
115. *Штурпак* ч. діал. 2. перен. 'Дурень, бовдур'.

Номінанти компаративного типу (порівняння)

116. *В голові як у млині* [у кого] 'Про нерозумну людину'.
117. *В голові як у пустій стодолі* [у кого] 'Про нерозумну людину'.
118. *Вумний як вутка* 'Про дурну людину'.
119. *Глупий як стовп* 'Дуже дурний'.
120. *Голова наче клоччям (вовною) набита* [у кого] 'Про некмітливу, тупу людину'.
121. *Голова як довбня (неотесана)* [у кого] 'Про некмітливу, тупу людину'.
122. *Голова як коряк недодобаний* [у кого] 'Про дурну, обмежену людину'.
123. *Голова як макітра* [у кого] 'Про нерозумну людину'.
124. *Голова як порожній баняк (горнець)* [у кого] 'Про нетямущу, забудькувату людину'.
125. *Голова як решето* [у кого] 'Про забудькувату, нетямущу людину'.
126. *Голова як темний ліс* [у кого] 'Про неосвічену людину'.
127. *Дурний аж світиться (крутиться)* 'Про дуже дурну, нетямущу людину'.
128. *Дурний як (Беркове) теля* 'Нетямущий, нерозумний'.
129. *Дурний як баняк* 'Дуже дурний'.
130. *Дурний як баран* 'Про тупу, розумово обмежену людину'.
131. *Дурний як бик* 'Дуже дурний'.
132. *Дурний як бовт* 'Про дурну людину'.
133. *Дурний як боже теля* 'Дуже дурний'.
134. *Дурний як бота волоська* 'Дуже дурний'.
135. *Дурний як вербові дрова* 'Дуже дурний'.
136. *Дурний як веретено* 'Дуже дурний'.
137. *Дурний як вівця* 'Про нерозумну людину'.
138. *Дурний як ворона* 'Дуже дурний'.
139. *Дурний як гуцул* 'Дуже дурний'.
140. *Дурний як два німця вкупі* 'Про тупу, розумово обмежену людину'.
141. *Дурний як двері* 'Дуже дурний'.
142. *Дурний як десять бочок дьогтю* 'Дуже дурний'.
143. *Дурний як дірявий чобіт (з лівої ноги)* 'Дуже дурний'.
144. *Дурний як довбня* 'Про тупу, дурну людину'.
145. *Дурний як драний чобіт* 'Дуже дурний'.
146. *Дурний як карась* 'Про дурну, некмітливу, неповоротку людину'.
147. *Дурний як квасоля* 'Дуже дурний'.
148. *Дурний як кіл у плоті* 'Про нерозумну людину'.
149. *Дурний як кілок неотесаний* 'Про тупу, нерозумну людину'.
150. *Дурний як кіт* 'Про нерозумну людину'.

151. *Дурний як колесо* 'Про нерозумну, нетямущу людину'.
152. *Дурний як коробка* 'Про нетямущу людину'.
153. *Дурний як корок (пробка)* 'Про тупу, нетямущу людину'.
154. *Дурний як курка* 'Про тупу, нерозумну людину'.
155. *Дурний як лапоть* 'Дуже дурний'.
156. *Дурний як масла грудка* 'Дуже дурний'.
157. *Дурний як німець турецький* 'Про тупу, нерозумну людину'.
158. *Дурний як Омелько (Стецько)* 'Дуже дурний'.
159. *Дурний як підошва* 'Дуже дурний'.
160. *Дурний як поліно* 'Тупий, розумово обмежений'.
161. *Дурний як порожня макітра* 'Дуже дурний'.
162. *Дурний як пришиблена курка* 'Про дурну, божевільну, неадекватну людину'.
163. *Дурний як решето* 'Дуже дурний'.
164. *Дурний як сало (без хліба)* 'Дуже дурний'.
165. *Дурний як сибірський валянок* 'Про тупу, обмежену людину'.
166. *Дурний як сосновий пень* 'Дуже дурний'.
167. *Дурний як сто пудів диму* 'Дуже дурний'.
168. *Дурний як стовп* 'Дуже дурний'.
169. *Дурний як ступа* 'Дуже дурний'.
170. *Дурний як тиква* 'Дуже дурний'.
171. *Дурний як туман вісімнадцятий* 'Про дуже дурну людину'.
172. *Дурний як турецький кінь* 'Дуже дурний'.
173. *Дурний як цап* 'Про дурну, нетямущу людину'.
174. *Дурний як цілий світ* 'Дуже дурний'.
175. *Дурний як цурпалок (пеньок трухлявий)* 'Дуже дурний'.
176. *Дурний як чорт* 'Дуже дурний'.
177. *Дурний як ямницький піп* 'Про дурну, обмежену людину'.
178. *З глузду зсунувся мов собака з соломи* 'Про божевільну людину'.
179. *Мов з печі звалився* 'Дуже дурний'.
180. *Мудрий (дурний) як Соломонові (Беркові, Панькові) штани* 'Про дурну людину з претензіями на розум'.
181. *Мудрий як бекало рогате* 'Про дурну, обмежену людину'.
182. *Розумний як Беркова ярмулка* 'Про дурну, обмежену людину'.
183. *Мудрий як рабинові капці* 'Про дурну людину з претензіями на розум'.
184. *Острий як жидівська тупиця* 'Про тупу людину'.
185. *Розумний (дурний) як осел* 'Про нерозумну, нетямущу людину'.
186. *Розумний як віслюк* 'Про дурну людину'.
187. *Розумний як дідова (попова) коза* 'Про нерозумну людину'.
188. *Розумний як качка* 'Про нерозумну людину'.
189. *Розумний як Мошків кінь (Федькова кобила)* 'Дуже дурний'.
190. *Дурний як сніп* 'Дуже дурний'.

191. *Розумний як Соломонів (жидівський) патинок (папуць)* 'Про дурну людину з претензією на розум'.
192. *Розумний як Соломонові портки (як батькові штани навиворіт)* 'Дуже дурний'.
193. *Розумний як сто волів* 'Про дуже дурну людину'.
194. *Розумний як твого батька діти* 'Дуже дурний'.
195. *Тупий як божя биця* 'Про тупу, нетямущу людину'.
196. *Тупий як колун* 'Про тупу, обмежену людину'.
197. *Дурний як копиця* 'Дуже дурний'.
198. *Тупий як липовий дривітень* 'Про тупу, нерозумну людину'.
199. *Тупий як пень (пеньок)* 'Про тупу, розумово обмежену людину'.
200. *Тупий як товкач у ступі* 'Про тупу, обмежену людину'.
201. *Ума як у кози хвоста (як у курки)* [у кого] 'Про дурну людину'.
202. *Як Альоша з водокачки* 'Про придуркувату людину'.
203. *Як Дунька з бомбоскладу* 'Про придуркувату, неохайну людину'.
204. *Як з дуба впав* 'Про дурнувату людину'.

Номінанти дієслівного типу

205. *Без третьої (сьомої) клепки в голові (тім'ї)* зневажл. 'Хто-небудь дурний, розумово обмежений, ненормальний'.
206. *Без царя (царька) в голові* знев. 'Розумово обмежений, недалекий, безрозсудний; дурний, несповна розуму'.
207. *Бог (Господь) розум одібрав* [у кого] 'Хто-небудь втратив здатність правильно, розсудливо, раціонально мислити, діяти, втратив самоконтроль, не стримує себе'.
208. *Бог розумом зобидив (обділив)* [кого] 'Хто-небудь розумово обмежений, не може правильно мислити, діяти, оцінювати щось'.
209. *Бог розуму не дав* [кому] несхв. 'Хто-небудь розумово обмежений, не може правильно мислити, зважено діяти, оцінювати щось'.
210. *Вивихнутий мозок* [у кого] знев. 'Хто небудь нерозумний, нетямущий, нерозсудливий'.
211. *Глузд за розум завертає* [у кого] 'Хто-небудь втрачає здатність тверезо, розумно діяти'.
212. *Глузду рішитися* 'Втратити розум, стати божевільним'.
213. *Голова (макітра) не в порядку* знев. 'Розумово обмежений, ненормальний'.
214. *Голова набита (начинена) вітром (клоччям, пір'ям, половою)* [у кого] несхв. 'Хто небудь нерозумний, незоторопний'.

215. *Дурний* – далі нікуди знев. 'Дуже дурний, тупий, нетямущий'.
216. *Дурний аж світиться* знев. 'Надзвичайно дурний, дуже дурний, нетямущий'.
217. *Дурний піп хрестив* [кого] знев. 'Про дуже обмежену, тупу, недалеко людину'.
218. *Дурний по саму зав'язку* знев. 'Патологічно дурний, нетямущий, нерозторопний'.
219. *Дурний хоч об дорогу вдар* знев. 'Про людину невеликого розуму, але самовпевнену і зарозумілу'.
220. *Дурному брат* несхв. 'Недоумок, дуже дурний, несповна розуму'.
221. *Жуки (зайці) в голові* [у кого] знев. 'У кого-небудь не все гаразд з розумовими здібностями, мисленням'.
222. *Капустяний качан на в'язах* [у кого] несхв. 'Хто-небудь розумово обмежений, тупий, нетямущий, нерозторопний'.
223. *Курячий розум* [у кого] ірон. 'Хто-небудь нерозумний, нетямущий'.
224. *Мати порожнюю макітру на плечах* знев. 'Бути нерозумним, нерозсудливим'.
225. *Мішком з-за рогу прибитий (вдарений)* знев. 'Дурний, несповна розуму; дуже вражений, приголомшений чим-небудь, внаслідок чого стає схожим на причинного, недоумкуватого'.
226. *Мішком намаханий (прибитий)* знев. 'Дурний, несповна розуму; дуже вражений, приголомшений чим-небудь, внаслідок чого стає схожим на причинного, недоумкуватого'.
227. *На голову шкандибати* знев. 'Хтось розумово обмежений, нетямущий, нерозумний'.
228. *На розум небагатий (бідний)* 'Розумово обмежена, нетямуща людина'.
229. *Не всі вдома* [у кого] 'Про дурнувату, пришепелкувату людину'.
230. *Не мати гаразду в голові* 'Розумово обмежений, нетямущий, нерозсудливий'.
231. *Не мати клепки (кебети)* 'У когось відсутні або недостатні розумові здібності для вирішення чогось'.
232. *Не мати лою (краплини лою) в голові* несхв. 'Хто-небудь дурний, обмежений, ненормальний'.
233. *Не при розумі* 'Хто-небудь розумово обмежений, не може правильно мислити, діяти, оцінювати щось'.

234. *Неповно розуму (ума)* [у кого] несхв. 'Хтось розумово обмежений, не може правльно мислити, діяти, оцінювати щось'.
235. *Неповного розуму* 'Хтось розумово неповноцінний, неадекватний у мисленні та поведінці'.
236. *Несповна розуму* 'Хтось розумово неповноцінний, неадекватний у мисленні та поведінці'.
237. *Прибитий на цвіту* знев.-ірон. 'Хто-небудь недорозвинений, дурний від природи'.
238. *Розгубити розум (тяму)* фам. несхв. 'Втратити здатність діяти обдуманно, зважено, помірковано'.
239. *Розгубити ролики* фам. 'Втратити здатність думати, діяти'.
240. *Розсохлися клепки* [у кого] знев. 'Хтось поводить себе нерозумно, виглядає розумово обмеженим'.
241. *Розуму (ума) ні з шило (ні на шило, ні на макове зерня, ні ложки) нема* несхв. 'Хто-небудь дуже дурний, нетямущий, нерозсудливий'.
242. *Тринадцята клепка вискочила* [у кого] знев. 'Хто небудь дурний, розумово обмежений, нерозсудливий'.
243. *Ум за розум зайшов* [у кого]. ірон.-знев. 'Хто-небудь втрачає здатність тверезо, розумно діяти'.
244. *Царя (царка) в голові немає* [у кого]. несхв. 'Хто-небудь дуже дурний, недалекий, нерозторопний'.

РОСІЙСЬКА МОВА

РОЗУМНИЙ

Номінанти іменного типу

1. *Башка* ж. прост. 3. Умный, одаренный человек.
2. *Вундеркинд* м. 'Высокоодаренный ребенок'.
3. *Гений мысли (ума)* м. 2. 'Человек, обладающий наивысшими умственными и творческими способностями'.
4. *Гигант ума (мысли)* м. высок. 'Человек огромных умственных, творческих способностей, большого таланта'.
5. *Голова* ж. 5. разг. 'Умный, одаренный человек'.
6. *Дальнего ума человек* прост. 'Умный, рассудительный человек'.
7. *Дарование* с. книжн. 3. 'То же, что и талант'.
8. *Заумник* разг. ирон. Тот кто излишне умничает, высказывается непонятно и запутанно, стараясь показать свой ум.
9. *Знаток* 1. Человек, обладающий большими знаниями в чём-н., тонким пониманием чего н. 2. Ирон. С учёным видом знатока (о рассуждающем самоуверенно по поводу того, в чём мало сведущ)
10. *Золотая голова* одобр. 'Об умном, сообразительном, рассудительном человеке'.
11. *Интеллектуал* м. (ж. *интеллектуалка*) 'Человек с развитыми духовными интересами, с высоким интеллектом'.
12. *Исполин* м. высок. 2. перен. 'То же, что и гигант (мысли, разума)'.
13. *Кладезь (бездна) мудрости (премудрости)* высок. и шутил. 'О человеке, обладающем большими знаниями, мудростью'.
14. *Кладезь (бездна) ума* высок. и шутил. 'Умный, одаренный человек'.
15. *Колосс* м. 3. перен. высок. 'Гигант, исполин (ума, мысли)'.
16. *Маэстро* книжн. 'Почетное именование исключительно умного и талантливого творца, художника, шахматиста'.

17. *Мудрец* м. '1. Мудрый человек, умудренный жизненным опытом. 2. ирон. Тот, кто хочет представить себя как человека большого ума, знаний, опыта'.
18. *Мудрила* м. и ж. разг. ирон. 'Тот, кто много и там, где не нужно, мудрит, мудрствует'.
19. *Мыслитель* м. 'Человек, обладающий даром глубокого оригинального мышления'.
20. *Мэтр* книжн. 'Почитаемый авторитет, деятель искусства или ученый; человек исключительных умственных способностей, таланта'.
21. *Разумник* м. разг. '1. Умный, толковый человек. 2. ирон. Тот, кто излишне умничает, выказывает свой ум и образованность'.
22. *С башкой* прост. 'Об очень умном человеке'.
23. *С головой* 'Об очень умном человеке'.
24. *С царем в голове* 'Очень умен, смышлен, рассудителен'.
25. *Не без царя в голове* 'Об умном, способном, сведущем человеке'.
26. *Неглупого десятка* 'Об умном, острого ума человека'.
27. *Самородок* м. 'О человеке, не получившем системного образования, но обладающем природным умом, дарованием'.
28. *Светлая (умная) голова* одобр. 'Об умном, сообразительном, рассудительном человеке'.
29. *Светлый ум* одобр. 'Об умном, сообразительном, рассудительном человеке'.
30. *Семи пядей во лбу* 'Очень умный, мудрый, выдающийся человека'.
31. *Талант* м. 2. 'Человек с выдающимися способностями, дарованием'.
32. *Титан* м. 2. перен. высок. 'Человек огромных умственных и творческих возможностей'.
33. *Ум* м. 3. перен. 'Человек как носитель высокого интеллекта, оцениваемом с т. зр. его умственных, интеллектуальных способностей'.
34. *Ума палата* разг. 'Очень умный человек'.
35. *Умная голова* одобр. 'Об очень умном, рассудительном человеке'.

36. *Умник* м. (ж. *умница*) разг. 1. 'То же, что умница (во 2 знач.)'. 2. ирон. Тот, кто умничает, считает себя умником, стараясь показать свой ум.
37. *Умница* 2. м. и ж. 'Умный, способный человек'.
38. *Феномен* м. книж. 3. 'Человек исключительных умственных и творческих способностей'.
39. *Ходячая энциклопедия* 'Человек глубоких разносторонних знаний'.
40. *Хорошая голова* 'Очень умный, ясно, логично мыслящий человек'.
41. *Человек большого ума* 'Очень умный, талантливый человек'.
42. *Человек с понятием* прост. 'Рассудительный, разумный человек'.
43. *Эрудит* 'Человек, обладающий широкими знаниями, большой эрудицией'.

Номінанти компаративного типу (порівняння)

44. *Мудр (мудрый) как змий* уст. книжн. 'Об изощренно мудром, умудренном опытом человеке'.
45. *Мудр как змея* уст. книжн. 'Об изощренно мудром и проницательном человеке'.
46. *Мудрый (умный) как старик* одобр. 'О не по возрасту мудром, очень умном нестаром человеке или ребенк'е.
47. *Мудрый (умный) как старичок* одобр. 'О не по возрасту мудром, очень умном человеке или ребенке'.
48. *Мудрый как царь Соломон* книжн. библ. 'Об очень умном, мудром человеке'.
49. *Не голова, а Дом Советов* шутл. 'Об очень умном, сведущем, дальновидном человеке'.
50. *Умен (проницателен) как бес* прост. 'О чрезвычайно умном, проницательном, но часто злом, коварном человеке'.
51. *Умен (умный) как дьявол* 'О чрезвычайно умном, проницательном, но обычно злом человеке'.
52. *Умен (умный) как черт* 'Об очень умном, проницательном и холодно рациональном человеке'.
53. *Умен (хитер) как дьявол* неодобр. 'О чрезвычайно умном, хитром, изворотливом, предприимчивом и лукавом человеке'.

54. *Умней умного* одобр. 'Об очень умном человеке'.
55. *Умный (хитрый) как (панский) черт* неодобр. 'Об умном, изощренно хитром, опытным, знающем человеке, умеющем ловко извлечь выгоду из любой ситуации'.
56. *Умный (хитрый) как лис* 'Об умном, изобретательном, умелом и хитром человеке'.
57. *Умный что губный староста* 'Об очень умном человеке, которого побаиваются'.
58. *Умный, как будто сорочьи яйца пьет* одобр. 'Об очень умном, проницательном человеке'.
59. *Хитроумный, как Одиссей* книжн. 'О многоопытном, изобретательном, умелом и хитром человеке'.

Номінанти дієслівного типу

60. *Быстрый разумом* одобр. 'Об умном, сообразительном, вдумчивом человеке'.
61. *Голова (котелок, черепушка) варит* [у кого] прост. одобр. 'Об умном, сообразительном, догадливом находчивом человеке'.
62. *Есть голова на плечах* [у кого] одобр. 'Об умном, способном, самостоятельно мыслящем человеке'.
63. *Иметь голову на плечах* одобр. 'Быть умным, сопособным, самостоятельно мыслящим человеком'.
64. *Ловить мышей* одобр. 'Быть умным, расторопным, сообразительным'.
65. *На лету схватывает* одобр. 'О человеке, который понимает с полуслова, восприимчивый, понятливый'.
66. *Неглубого десятка* одобр. 'Умный, острого ума человек'.
67. *Острого ума человек* одобр. 'О человеке большого, здравого ума'.
68. *Просекать/просечь (срубить/срубить) фишку* разг. 'Проявлять ум, изворотливость, сообразительность, интуицию'.
69. *С понятием* одобр. 'Об умном, взвешенном, рассудительном человеке'.
70. *Ума не занимать* [кому] одобр. 'Об умном, сообразительном человеке'.
71. *Хватать с неба звезды* .Отличаться необыкновенными умственными способностями'.
72. *Шарики вертятся* [у кого] одобр. 'Об умном, острого ума человеке'.
73. *Шевелить мозгами* прост. экспрес. 'Соображать; уметь думать, размышлять'.

НЕРОЗУМНИЙ (ДУРЕНЬ)

Номінанти іменного типу

1. *Балбес* м. (ж. *балбеска*) 1. прост. пренебр. также бран. 'Глупый, бестолковый человек (обычно о молодом, нестаром человеке)'.
2. *Балда* м. и. ж. 1. прост. пренебр. также бран. 'Бестолковый, глупый, недалекий человек'.
3. *Баранья голова (башка)* прост. бран. 'О глупом, бестолковом человеке'.
4. *Башка* ирон. 'О глупом, несообразительном человеке'.
5. *Безголовец* м. разг. 'Глупый, тупой человек, поступающий необдуманно, безрассудно'.
6. *Бездарность* ж. 2. пренебр. 'Бездарный, ни к чему не способный человек'.
7. *Бездарь* ж. разг. пренебр. 'То же, что бездарность'.
8. *Бельмес* м. неодобр. 'Тупой, глупый человек'.
9. *Бестолковщина* 2. м. и ж. разг. неодобр. 'То же, что бестолочь'.
10. *Бестолочь* 2. м. и ж. разг. пренебр. 'Бестолковый, непонятливый человек'.
11. *Битый (набитый) дурак* м. 'Очень глупый, бестолковый человек'.
12. *Блаженный* м. 2. 'Глуповатый, чудаковатый человек'.
13. *Болван* м. 3. прост. пренебр. также бран. 'Глупый человек, неуч'.
14. *Болван болваном* прост. презр. 'Совершенно, безнадежно глупый, тупой человек'.
15. *Болван стоеросовый* разг. презр. также бран. 'Тупой, грубый, бесчувственный человек'.
16. *Бревно* ср. 2. разг. пренебр., также бран. 'О человеке тупом, невежественном, глупом и нечутком'.
17. *Бревно бревном* прост. презр. 'О крайне глупом, тупом, ограниченном человеке'.
18. *Ванька* 2. 'Простак (иногда мнимый), человек из народа'.
19. *Ваня* разг. 'Недалекий человек; доверчивый простак, вахлак'.

20. *Вахлак* прост. устар. пренебр. 'Нерасторопный, глуповатый, серый человек'.
21. *Глупец* м. книжн. 'Глупый, неразумный человек, а также вообще тот, кто поступает глупо, неразумно'.
22. *Глупый* м. (ж. *глупая*) 2. 'То же, что глупец'.
23. *Глупыш* м. разг. ласк. 1. 'Неразумный человек (обычно о ребенке)'.
24. *Голова баранья (ежовая)* прост. 'Глупый, бестолковый человек'.
25. *Голова два уха* прост. 'О глупом, малознающем, малосообразительном человеке'.
26. *Голова еловая* прост. 'Тупой, бестолковый человек; тупица'.
27. *Голова ж* . 4. ирон. 'Глупый, несообразительный человек'.
28. *Голова мякинная* ирон. шутил. 1. 'О глуповатом, забывчивом человеке 2. О простаке'.
29. *Голова садовая* прост. 'Несообразительный, нерасторопный, глуповатый человек'.
30. *Дебил* м. (ж. *дебилка*) 'Психически недоразвитый, слабоумный человек'.
31. *Деревенщина* м. и ж. простор. пренебр. устар. 'Грубоватый, простоватый, необразованный человек'.
32. *Деревня* ж. 3. простор. пренебр., устар. 'То же, что деревенщина'.
33. *Дерево* с. прост. бран. 'О грубом, тупом, бесчувственном человеке'.
34. *Долбень* прост. презр. 'Тупой, глупый человек; дурень'.
35. *Долдон* м. прост. 'То же, что оболтус'.
36. *Дуб* м. 2. перен. разг. презр., также бран. 'Очень глупый, тупой человек'.
37. *Дубина* 2. м. и ж. перен. разг. презр., также бран. 'Тупой и грубый человек'.
38. *Дубина дубиной* прост. презр. 'Совершенно, безнадежно глупый, тупой человек'.

39. *Дубина стоеросовая* разг. презр., также бран. 'Тупой, грубый, бесчувственный человек'.
40. *Дубинноголовый* м. ж. *дубинноголовая* в роли сущ. 'Тупой, глупый, упрямый человек'.
41. *Дубовая голова* презр. 'О крайне тупом, несообразительном, грубом, невежественном человеке'.
42. *Дуболом* м. 'Грубый, бестолковый, тупой человек'.
43. *Дуботолк* м. (ж. *дуботолка*) обл. 'Грубый, бестолковый человек'.
44. *Дуботряс* м. 'Грубый, бестолковый, тупой человек'.
45. *Дубье* с. 2. перен. бран. 'О тупом, глупом человеке'.
46. *Дундук* м. 2. разг. груб. презр. 'Болван, остолоп; тупой, упрямый человек'.
47. *Дундук дундуком* груб. презр. 'Очень глупый человек'.
48. *Дунька (с мыльного завода)*. 'Неотесанная, необразованная, обычно провинциальная женщина'.
49. *Дура* ж. 2. бран. устар. 'То же, что дурак (о мужчине)'.
50. *Дурак битый (набитый)* прост. пренебр. 'Совершенный дурак'.
51. *Дурак дураком (и ноги холодные)* разг. груб. ирон. или презр. 'Об очень глупом, тупом человеке'.
52. *Дурак* м. 1. 'Глупый человек, глупец'.
53. *Дурак редкий* разг. презр. 'Об очень глупом, тупом человеке'.
54. *Дуралей* м. разг. 'Тот, кто вызывает насмешливо-снисходительное или ироническое отношение своим неразумным поступком или поведением'.
55. *Дурачина* м. разг. 1. 'То же, что дурак'.
56. *Дурачок* м. разг. 1. фам. уменьшит. к дурак 2. простор. 'Дефективный умственно человек, идиот'.
57. *Дурень* м. разг. пренебр. '1. Глупец, дурак. 2. прост. То же, что дуралей'.
58. *Дурында* м. и ж. разг. пренебр. 'Болван, дурак'.
59. *Дурья голова (башка)* прост. 'Глупый человек, дурак'.
60. *Дылда* прост. пренебр. 'Глупый, простоватый человек высокого роста'.

61. *Законченный дурак* презр. 'О крайне неразумном, безнадежно глупом человеке'.
62. *Здравствуй, дерево* ирон. презр. 'О глупом, малосообразительном человеке'.
63. *Иван* разг. 'Недалекий, малообразованный человек; простой мужик, деревенщина'.
64. *Иванушка* разг. 'Доверчивый, простоватый человек'.
65. *Иванушка-дурачок* разг. 'Глуповатый простодушный человек; доверчивый простак (чаще мнимый)'.
66. *Идиот* м. (ж. *идиотка*) 2. прост. презр., обычно бран. 'Дурак, болван, тупица'.
67. *Идол* м. 3. прост. бран. 'Болван, дурак'.
68. *Истукан* м. 2. перен. 'О тупом, бесчувственном, равнодушном ко всему человеке'.
69. *Козел* м. 2. Бран.
70. *Колтак* м. 3. устар. пренебр., также бран. 'Глупый, недалекий, простоватый человек'.
71. *Кретин* м. (ж. *кретинка*) 2. разг. презр., обычно бран. 2. 'Идиот, болван'.
72. *Кругый дурак* презр. 'Об абсолютно глупом человеке'.
73. *Лапотник* м. 2. устар. простор. презрит. 'О невежественном, некультурном, отсталом человеке'.
74. *Лапоть* м. 2. перен. прост. презр. 'О невежественном, некультурном, отсталом человеке'.
75. *Лопух* м. 2. неодобр. 'О человеке глупом, простоватом, медленно соображающем, неповоротливом'.
76. *Лопух лопухом* прост. презр. 'Совершенно, безнадежно глупый, тупой челове'.
77. *Медный лоб* бран. 'Об упрямом, тупом, ограниченном человеке'.
78. *Межеумок* м. прост. 'Недалекий, посредственный или придурковатый человек'.

79. *Митрофанушка* м. разг. ирон. 'Великовозрастный неуч, недоросль'.
80. *Наивняк* м. прост. часто ирон. 'Наивный, недалекий, непрактичный человек'.
81. *Недоросль* м. разг. ирон. 'О человеке молодом, глуповатом, юноше-недоучке'.
82. *Недоумок* м. разг. 'Глуповатый, ничего не смыслящий человек'.
83. *Непроходимый дурак* разг. презр. 'Очень глупый, бестолковый человек'.
84. *Несмышленый* м. разг., иногда шутол. 'Неразумный, очень мало понимающий человек (обычно о ребенке)'.
85. *Неуч* разг. 'Необразованный, невежественный человек'.
86. *Обалдуй* м. прост. пренебр., также бран. 1. 'Балбес, оболтус'.
87. *Оболтус* м. прост. презр., также бран. 1. 'Дурак, тупица, пустой человек'.
88. *Олух* м. разг. пренебр., также бран. 1. 'Глупый, непонятливый человек, дурак'.
89. *Олух царя небесного* пренебр. 'Совершенный дурак'.
90. *Осел* м. 2. прост. пренебр., также бран. 'Дурак, упрямый глупец'.
91. *Осел на двух копытах* презр. 'О глупом, бестолковом человеке, дураке'.
92. *Остолоп* м. (ж. *остолопка*) прост. пренебр., также бран. 1. 'Глупец, болван'.
93. *Охламон* м. (ж. *охламонка*) прост. презр., также бран. 1. 'Бездельник, болван'.
94. *Пентюх* м. прост. 'О неуклюжем, неповоротливом, медленно соображающем человеке'.
95. *Пень в два обхвата* прост. неодобр. 'Очень глупый человек, тупица'.
96. *Пень дырявый* прост. неодобр. 'Очень глупый человек, тупица'.
97. *Пень* м. 2. прост. пренебр., также бран. 'Тупой, глупый человек'.
98. *Пенек пеньком* прост. пренебр. 'О темном, невежественном, неграмотном человеке'.

99. *Пень ольховый (березовый)* прост. неодобр. 'Очень глупый человек, тупица'.
100. *Пень пнем* грубо-презр. 'Об очень глупом, бессмысленно упрямом, тупом человеке'.
101. *Петый (отпетый) дурак (человек)* пренебр. или бран. 'Безнадежный, неисправимый, отъявленный дурак'.
102. *Полено* ср. 3. разг. пренебр., также бран. 'Болван, дурак'.
103. *Полено недоструганное* пренебр. 'Глупый, неразвитый человек'.
104. *Полудурок* м. прост. 'Глуповатый, неумный человек, межеумок'.
105. *Полудурье* ср. устар. прост. 'То же, что полудурок'.
106. *Придурок* м. прост. 2. пренебр. 'Дурак, тупица'.
107. *Примитив* м. 3. 'Примитивный, умственно и нравственно неразвитый человек'.
108. *Простак* м. 1. 'Простодушный и недалекий человек'.
109. *Простофиля* м. и. ж. прост. 1. 'Глуповатый, малосообразительный человек'.
110. *Пустая голова (башка)* 'Глупый человек'.
111. *Пустоголов* м. разг. 'Глупый, несерьезный, бестолковый человек'.
112. *Серость* ж. перен. разг. пренебр. 'О человеке необразованном, невежественном, некультурном, посредственном'.
113. *Старый дурак* 'О пожилом, глупом, выжившем из ума человеке'.
114. *Столб* м. 5. перен. разг. 'О недалеком тупом или бесчувственном человеке'.
115. *Столб неотесанный* разг. 'О недалеком тупом, невежественном или бесчувственном человеке'.
116. *Телепень* м. уст. обл. 'Толстый, нерасторопный, несообразительный человек'.
117. *Толоконный лоб* презр. 'О глупом, бестолковом человеке, дураке'.
118. *Тумак* м. прост. 'О глупом, малознающем, малосообразительном человеке'.

119. *Тума́к тума́ком* разг. груб. презр. 'Об очень глупом, тупом человеке'.
120. *Тупе́ц* м. устар. 2. 'Тупой человек, тупица'.
121. *Тупи́ца* м. и. ж. разг. 'Тупой, умственно ограниченный человек'.
122. *Туподу́м* м. разг. 'Медленно соображающий, умственно ограниченный человек'.
123. *Туполо́м* м. разг. 'О тупом, глупом, упрямом человеке'.
124. *Узкий лоб (узкая голова)* 'О человеке недалеко, умственно ограниченном'.
125. *Ума пала́та* ирон. 'О глупом человеке'.
126. *Умник* ирон. 'Тот, кто умничает, считает себя умнее других'.
127. *Умом не вышел* 'О глупом, малосообразительном человеке'
128. *Фалале́й* м. устар. прост. 'Глупец, простака'.
129. *Фатю́й* м. устар. прост. 'Глупец, простака'.
130. *Фетю́к* м. устар. прост. 'Нерасторопный, бездеятельный и глупый человек'.
131. *Фофа́н* м. устар. прост. пренебр. 'Недалекий, ограниченный человек, простофиля'.
132. *Чайник* м. прост. 2. 'Неумелый, малоопытный человек, плохо знающий свое дело, а также вообще глупый, неумный человек'.
133. *Чмо болотное* жарг. 'Тупой, непонятливый, ничтожный, неприятный человек, вызывающий презрение окружающих'.
134. *Чмо* с. жарг. 'Тупой, непонятливый, ничтожный, неприятный человек, вызывающий презрение окружающих'.
135. *Чурба́к* м. разг. презр., также бран. 'То же, что чурбан'.
136. *Чурба́н* м. разг. презр., также бран. 'Тупой, бесчувственный человек'.
137. *Чурба́н чурба́ном* прост. презр. 'Совершенно, безнадежно глупый, тупой человек'.
138. *Чурка* ж. 2. разг. презр., также бран. 'Болван, дурак'.
139. *Чурка с глазами* грубо-прост. 'Совершенно, безнадежно глупый, тупой человек'.

140. *Шут гороховый* разг, неодобр. 'О том, кто выставляет себя в смешном или глупом виде'.
141. *Юродивый* м. (ж. *юродивая*) 1. 'Глуповатый, чудаковатый, безумный'.

Номінанти компаративного типу (порівняння)

142. *Глуп (один) как пара купеческих лошадей* прост. неодобр. 'О крайне глупом, тупом человеке'.
143. *Глуп (туп) как дубина* прост. презр. 'О глупом, тупом и очень упрямом человеке'.
144. *Глуп (туп) как дубина стоеросовая* неодобр. 'Об очень глупом, невежественном человеке'.
145. *Глуп (туп) как сибирский валенок* прост. презр. 'Глупый, недалёкий, малообразованный человек'.
146. *Глуп до святости* ирон. 'О взбалмошном, крайне глупом, пустом, недалеком, непонятливом человеке'.
147. *Глуп как бочка с изьяном* неодобр. 'О чудаковатом, странном, глупом, обычно толстом и неповоротливом человеке'.
148. *Глуп как бревно* прост. презр. 'О крайне глупом, тупом, ограниченном человеке'.
149. *Глуп как осел* пренебр. 'О крайне глупом, тупом, недалеком человеке'.
150. *Глуп как пень (горелый)* презр. '1. О невежественном, абсолютно неграмотном человеке. 2. Об очень глупом, крайне тупом человеке'.
151. *Глуп как пень в поле* презр. '1. О невежественном, абсолютно неграмотном человеке. 2. Об очень глупом, крайне тупом человеке'.
152. *Глуп как полено* прост. презр. 'О крайне глупом, тупом человеке'.
153. *Глуп как пробка* перен. презр. 'О крайне глупом, непонятливом и легкомысленном человеке'.
154. *Глуп как пустая бочка* прост. неодобр. 'О глупом, пустом, праздно болтающем человеке'.
155. *Глуп как свиной (бабий) пуп* презр. или неодобр. 'Об очень глупом, крайне непонятливом человеке'.
156. *Глуп как тетерев* прост. презр. 'Об очень глупом, крайне непонятливом человеке'.
157. *Глупый как гусь* прост. презр. 'О крайне глупом, но самодовольном и чванливом человеке'.

158. *Голова как решето* неодобр., шутил. 'О крайне рассеянном, забывчивом человеке'.
159. *Дурак выше леса* презр. 'О быстро, сильно выросшем, но неумном подростке'.
160. *Дурной как пенек (с глазами)* неодобр. 'Об абсолютно глупом, крайне тупом человеке'.
161. *Дурной как пень березовый (ольховый)* неодобр. 'Об абсолютно глупом, крайне тупом человеке'.
162. *Как до жирафа доходит* прост., ирон. 'О человеке, не способном сразу осмыслить, понять что-либо'.
163. *Как дурак набитый* прост. презр. 'О крайне глупом, бестолковом человеке'.
164. *Как дурень на поминках* неодобр. или презр. 'Об очень глупом, невежественном человеке'.
165. *Как Мартын с балалайкой* неодобр. 'О мужчине с придурью и ленцой'.
166. *Как придурок* прост. презр. 'О глупом, бестолковом человеке'.
167. *Как умная Маша* ирон. 'О глупом, но постоянно пытающемся умничать, делать умный вид человеке (чаще женщине)'.
168. *Тупой как баобаб* презр. 'Об очень глупом человеке'.
169. *Тупой как долбня* презр. 'О глупом, темном, необразованном человеке'.
170. *Тупой как дуб* прост. презр. 'Обычно о мужчине, крайне глупом'.
171. *Тупой как колодка* презр. 'О недалеком, с ограниченными умственными способностями человеке'.
172. *Тупой как колун* прост. презр. 'О тупом, умственно ограниченном человеке'.
173. *Умный как козел* ирон. 'О крайне глупом, недалеком человеке'.
174. *Умный как утка* ирон. 'О псевдоумном, глуповатом человеке'.

Номінанти дієслівного типу

175. *Башка из табачного горшка* [у кого] ирон. или презр. 'О крайне глупом человеке'.
176. *Без царя в голове* ирон. 'О взбалмошном, глупом, пустом, неосмотрительном человеке'.
177. *Богом убитый (убит)* устар. ирон. 'О человеке со странностями; о придурковатом и глупом человеке'.

178. *Доходит на третий день* [до кого] 'О несообразительном человеке, тугодуме'.
179. *Из голубятни голуби улетели* [у кого] прост. ирон. 'О человеке со странностями; о придурковатом и глупом человеке'.
180. *Из-за угла мешком ударенный (стукнутый, прибитый)* прост. презр. 'О человеке придурковатом, со странностями'.
181. *Как дитя малое* неодобр. 'О наивном, бестолковом, глупом и впавшем в маразм человеке'.
182. *Клепок (одной клепки) недостает* [у кого] прост. ирон. 'О человеке со странностями; о придурковатом и глупом человеке'.
183. *Мама в детстве уронила* [кого] ирон. 'О человеке со странностями; о придурковатом и глупом человеке'.
184. *Мозги набекрень* [у кого] прост. ирон. 'О человеке со странностями; о придурковатом и глупом человеке'.
185. *Мозги ушли* [у кого] 'О человеке с очень слабыми умственными способностями, лишенном сообразительности, ума'.
186. *Мозгов не хватает* [у кого] 'О человеке с очень слабыми умственными способностями, лишенном сообразительности, ума'.
187. *Мудрее мудрого* ирон. 'О глупом, но постоянно пытающемся умничать, делать умный вид человеке'.
188. *На свалке нашли* [кого] презр. 'О жалком, глупом человеке'.
189. *Не все дома* [у кого] прост. ирон. 'О человеке со странностями; о придурковатом и глупом человеке'.
190. *Нет царя в голове* [у кого] неодобр. ирон. 'О взбалмошном, глупом, пустом, неосмотрительном человеке'.
191. *Одна извилина в мозгу и та от шапки (прямая)* 'О человеке со слабыми умственными способностями, тупом, несообразительном'.
192. *Одного стропильца не хватает* [у кого] прост. ирон. 'О человеке со странностями; о придурковатом и глупом человеке'.
193. *Опилки в голове* [у кого] презр. 'О тупо мыслящем, несообразительном человеке'.
194. *Отсутствие всякого присутствия* [у кого] шутл. 'О глупом, несообразительном, бестолковом человеке'.
195. *Плоскостью ума подобен таракану* 'О человеке со слабыми умственными способностями, тупом, несообразительном'.
196. *Поврежденный в уме* 'Ненормальный, помешанный, сумасшедший'.

197. *Пороху не выдумает* разг. ирон. 'О человеке, не отличающемся умом и сообразительностью'.
198. *Прост как три копейки* прост. неодобр. 'Человек, не отягощённый умственными способностями и излишними моральными ограничениями'.
199. *Пыльным (мучным) мешком ударенный* прост. презр. 'О человеке со странностями, глуповатом и чудаковатом'.
200. *С головой (с крышей) не дружит* 'О человеке со слабыми умственными способностями, тупом, несообразительном'.
201. *С неба звезд не хватает* ирон. 'О человеке, который ничем не выделяется, средних умственных способностей; посредственность'.
202. *С прибабахом (с тараканами) в голове* неодобр. 'О человеке со странностями, не отличающемся умом и сообразительностью'.
203. *Сдвиг по фазе [у кого]* прост. ирон. 'О человеке со странностями; о придурковатом и глупом человеке с труднообъяснимыми действиями, неадекватной реакцией на ситуацию'.
204. *Сойти (спянуть, свихнуть, своротить, прыгнуть и т. п.) с ума* 'Стать сумасшедшим, помешанным, лишиться разума, рассудка'.
205. *Солома в голове [у кого]* прост. пренебр. 'О глупом, несообразительном человеке'.
206. *Тараканы в голове [у кого]* неодобр. 'О странном человеке, обнаруживающем чудачества, странности, особенности поведения'.
207. *Терять ум* 'Лишаться способности здраво, разумно поступать, терять голову'.
208. *Только что тряпку не сосет* прост. 'О совершенно глупом, неадекватном, упрямом, твердолобом человеке'.
209. *Три извилины в мозгу и все прямые [у кого]* прост. 'О человеке со слабыми умственными способностями, тупом, несообразительном'.
210. *Ум короток [у кого]* прост. неодобр. 'О глупом, недалеком человеке'.
211. *Умной каши мало ел* 'О глупом, недалеком, бестолковом, несообразительном человеке'.
212. *Умом не блещет (не вышел)* 'О недалеком, глуповатом, мало знающем человеке'.
213. *Хуже малого дитяти* неодобр. 'О наивном, бестолковом, глупом и впавшем в маразм человеке'.

214. *Чердак без верху (протекает)* [у кого] прост. ирон. 'О человеке со странностями; о придурковатом и глупом человеке'.
215. *Чердак слетел* [у кого] прост. ирон. 'О человеке со странностями; о придурковатом и глупом человеке'.
216. *Что-то наверху неладно* [у кого] прост. ирон. 'О человеке со странностями; о придурковатом и глупом человеке'.
217. *Шарики за ролики зашли (заехали, заскочили)* [у кого] 'О человеке умственно неадекватном, пребывающем в состоянии сумасшествия, аффекта, нервного напряжения'.
218. *Шариков (винтиков) не хватает* [у кого] прост. ирон. 'О человеке со странностями; о придурковатом и глупом человеке'.

**ІНДЕКСИ АКТУАЛІЗАЦІ (ІА) ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИХ КОДІВ
НА ПОЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ ЗА ЇЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ
ХАРАКТЕРИСТИКАМИ**

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ КОД	АНГЛІЙСЬКА МОВА (ІА)	УКРАЇНСЬКА МОВА (ІА)	РОСІЙСЬКА МОВА (ІА)	ЧЕСЬКА МОВА (ІА)
АНТРОПНА СФЕРА	136	133	139	111
ФІЗІОЛОГО-СОМАТИЧНИЙ КОД	93	78	84	65
ЕК наявність-відсутність голови (мозку)	12	15	12	9
ЕК особливості зовнішності, голова і частини голови	12	4	9	1
ЕК розум як квазіорган людини	24	42	23	24
ЕК тіло, постава, зріст	5	4	6	2
ЕК фізичне та психічне здоров'я (нездоров'я)	14	10	13	11
ЕК вік людини	16	4	12	9
ЕК цілковитий стан організму чи його частини (життя-смерть)	2	-	2	-
ЕК особливості стану організму та психіки людини	4	-	2	1
ЕК особливості мовлення	4	1	5	8
СОЦІАЛЬНИЙ КОД	39	42	40	35
ЕК власне ім'я	11	7	12	11
ЕК людина за етнічною ознакою	-	11	1	3
ЕК людина за місцем проживання	3	3	3	3
ЕК людина за родинними стосунками	8	3	1	2
ЕК деструкція дому	9	4	7	2
ЕК людина за професією, родом занять	5	8	8	12
ЕК сфера людських знань	3	3	3	2
ЕК управлінська сфера	-	3	5	1
МІФОЛОГІЧНИЙ КОД	4	13	15	9
ЕК розум як воля Творця	-	5	6	6
ЕК демонологічний. конструктивний об'єкт	3	4	6	3
ЕК магічна дія конструктивного об'єкта	1	4	3	-
ПРЕДМЕТНО-	АНГЛІЙСЬКА	УКРАЇНСЬКА	РОСІЙСЬКА	ЧЕСЬКА

ТЕМАТИЧНИЙ КОД	МОВА	МОВА	МОВА	МОВА
НЕАНТРОПНА СФЕРА	115	194	178	139
ФІТОНІМНИЙ КОД	7	29	60	40
ЕК дерево та дерев'яні об'єкти	4	16	48	17
ЕК овочеві та рослинні об'єкти	3	13	12	23
ЗООНІМІЧНИЙ КОД	28	56	33	47
ЕК свійські та дикі птахи	8	15	8	6
ЕК свійські та дикі тварини	15	33	18	30
ЕК плазуни та комахи	4	7	5	10
ЕК риби	1	1	2	1
ПРИРОДНО-МЕТЕОРОЛОГІЧНИЙ КОД	4	8	11	2
ПРОСТОРОВО-ДИНАМІЧНИЙ КОД	34	17	31	7
Свій-чужий простір (локус)	17	1	1	1
Параметри простору (локусу)	-	5	5	1
Рух у просторі (локусі)	13	5	17	1
Деструктивний зовнішній вплив на об'єкт	4	6	8	4
ПРЕДМЕТНИЙ КОД	31	63	26	31
ЕК взуття	2	14	3	8
ЕК одяг	9	9	3	4
ЕК побутові ємкості	4	15	8	8
ЕК господарське начиння	3	17	7	5
ЕК культурні артефакти з дерева	-	3	2	-
ЕК предмети з металу, каменя, кістки	5	3	1	3
ЕК гроші, одяг, міри ваги (об'єму)	8	3	2	3
КУЛІНАРНО-ГАСТРОНОМІЧНИЙ КОД	6	20	9	11
ЕК приготування та споживання їжі	-	9	7	4
ЕК страви	5	1	1	12
ЕК харчові продукти	1	10	1	1
ТЕХНІЧНИЙ КОД	5	1	8	1

ВЗАЄМОДІЯ ВУЗЛІВ МОВНИХ ТА МОТИВАЦІЙНИХ СМИСЛІВ У НОМІНАЦІЙНІЙ СФЕРІ «ЛЮДИНА ЗА ОЗНАКОЮ ЇЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК»

Вузол смислу	Розумний - нерозумний (обдарований розумом – обмежений у розумових здібностях)				Тямущий – нетямущий (кмітливий – некмітливий)				Мудрий – немудрий (має – не має життєвого досвіду)				Знаючий – незнаючий, вмілий – невмілий (практичний досвід)				Освічений – неосвічений			
	англ.	укр.	рос.	чес.	англ.	укр.	рос.	чес.	англ.	укр.	рос.	чес.	англ.	укр.	рос.	чес.	англ.	укр.	рос.	чес.
Мова	110	72	81	90	123	219	173	190	30	11	12	11	50	3	2	8	21	10	24	31
Заг. к-ть одиниць																				
Предметно-тематичний код (антропна сфера)																				
<i>Фізіолого-соматичний код</i>	60 55%	41 57%	26 32%	30 33%	57 46%	55 25%	49 28%	32 17%	12 40%	3 27%	4 33%	-	14 28%	2 67%	-	-	8 38%	2 20%	5 21%	7 23%
<i>Антропна ознакова сфера</i>	9 8%	5 7%	9 11%	9 10%	2 2%	16 7%	21 12%	15 8%	1 3%	1 9%	1 8%	3 27%	6 12%	1 33%	1 50%	-	7 33%	2 20%	3 13%	2 6%
<i>Соціальний код</i>	17 15%	12 17%	11 14%	6 7%	24 20%	24 11%	25 14%	29 15%	6 20%	3 27%	3 25%	7 64%	6 12%	-	-	2 25%	6 29%	3 30%	9 37%	8 26%
<i>Міфологічний код</i>	1 1%	6 8%	5 6%	2 2%	-	3 1%	5 3%	5 3%	-	-	1 8%	-	-	-	-	1 13%	-	-	-	-
Всього	87 79%	64 88%	51 63%	47 52%	84 68%	98 45%	100 58%	81 43%	19 63%	7 63%	9 75%	10 91%	26 52%	3 100%	1 50%	3 38%	21 100%	7 70%	17 71%	17 55%
Предметно-тематичний код (неантропна сфера)																				
<i>Фітонімний код</i>	5 5%	1 1%	1 1%	6 7%	6 5%	30 14%	35 20%	31 16%	2 7%	-	-	-	1 2%	-	-	1 13%	-	-	6 25%	2 6%
<i>Зоонімний код</i>	8 7%	4 6%	5 6%	16 18%	18 15%	39 18%	20 12%	34 18%	5 17%	-	2 17%	-	4 8%	-	-	1 13%	-	-	1 4%	7 23%
<i>Природно-метеорологічний код</i>	7 6%	5 7%	2 2%	-	7 6%	2 1%	3 2%	-	1 3%	-	1 8%	-	-	-	-	-	-	1 10%	-	-
<i>Просторово-динамічний код</i>	40 36%	16 22%	16 20%	4 4%	33 27%	12 5%	18 10%	13 7%	3 10%	-	-	-	6 12%	-	-	-	-	1 10%	1 4%	5 16%
<i>Предметний код</i>	22 20%	11 15%	16 20%	22 24%	43 35%	61 28%	32 18%	36 19%	7 23%	3 27%	1 8%	1 9%	16 32%	-	1 50%	1 13%	-	3 30%	2 8%	10 32%
<i>Кулінарно-гастрономічний код</i>	6 5%	3 4%	-	2 2%	5 4%	11 5%	1 1%	10 5%	-	1 9%	-	-	-	-	-	1 13%	-	-	-	1 3%
<i>Технічний код</i>	5 5%	-	7 8%	1 1%	3 2%	2 1%	3 2%	-	-	-	-	-	1 2%	-	-	-	-	-	-	1 3%
Всього	93 85%	40 56%	45 56%	51 57%	115 93%	157 72%	112 65%	124 65%	18 60%	4 36%	4 33%	1 9%	28 56%	-	1 50%	4 50%	-	5 50%	10 41%	23 74%

Вузол смислу	Розсудливий - нерозсудливий				З широким кругозором - обмежений				Мудрак, мудрагель				Зарозумілий, зазнайко				Хитрий, спритний, проникливий			
	англ.	укр.	рос.	чес.	англ.	укр.	рос.	чес.	англ.	укр.	рос.	чес.	англ.	укр.	рос.	чес.	англ.	укр.	рос.	чес.
Заг. к-ть одиниць	22	26	10	36	36	31	40	83	2	5	3	16	22	12	8	9	9	6	4	16
Предметно-тематичний код (антропна сфера)																				
<i>Фізіолого-соматичний код</i>	13 59%	16 62%	9 90%	9 25%	12 33%	9 29%	7 18%	17 20%	2 100%	-	-	2 13%	10 45%	1 8%	-	4 50%	3 33%	-	-	-
<i>Антропна ознакова сфера</i>	1 5%	3 12%	2 20%	7 19%	4 11%	5 16%	5 13%	3 7%	-	4 80%	3 100%	13 81%	3 14%	1 8%	6 75%	3 38%	-	-	-	-
<i>Соціальний код</i>	3 14%	-	2 20%	7 19%	11 31%	8 26%	15 38%	21 25%	-	1 20%	-	1 6%	7 32%	7 58%	1 13%	2 25%	2 22%	1 17%	2 50%	8 50%
<i>Міфологічний код</i>	-	-	-	3 8%	-	-	-	3 7%	-	-	-	-	-	-	-	-	2 22%	2 33%	1 25%	1 6%
Всього	17 77%	19 73%	13	26 72%	27 75%	22 71%	27 68%	44 53%	2 100%	5 100%	3 100%	16 100%	20 91%	9 75%	7 88%	9 100%	7 78%	3 50%	3 75%	9 56%
Предметно-тематичний код (неантропна сфера)																				
<i>Фітонімний код</i>	1 5%	2 8%	-	3 8%	1 3%	2 6%	3 8%	6 7%	-	-	-	-	-	-	-	-	1 11%	-	-	-
<i>Зоонімний код</i>	4 18%	1 4%	-	4 11%	2 6%	1 3%	1 3%	22 27%	-	-	-	-	4 18%	-	2 25%	-	2 22%	3 50%	1 25%	6 38%
<i>Природно-метеорологічний код</i>	-	-	2 20%	-	2 6%	1 3%	1 3%	-	-	-	-	-	2 9%	-	-	-	2 22%	-	-	1 6%
<i>Просторово-динамічний код</i>	6 27%	2 8%	1 10%	4 11%	11 31%	-	-	7 8%	-	-	-	-	2 9%	2 17%	-	-	1 11%	-	-	-
<i>Предметний код</i>	6 27%	6 23%	-	9 25%	8 22%	10 32%	14 35%	11 13%	-	-	-	-	7 32%	4 33%	-	1 13%	3 33%	-	-	-
<i>Кулінарно-гастрономічний код</i>	-	3 12%	-	-	-	2 6%	-	8 10%	-	-	-	-	-	-	-	3 38%	2 22%	1 17%	-	-
<i>Технічний код</i>	1 5%	3 12%	1 10%	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всього	18	17	4	18	24	16	19	54	-	-	-	-	17	6	2	4	11	4	1	7

	82%	65%	40%	50%	67%	52%	47%	65%					77%	50%	25%	50%	122%	67%	25%	44%
--	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	--	--	--	--	-----	-----	-----	-----	------	-----	-----	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Benveniste E. Problèmes de linguistique générale / E. Benveniste. – Paris : N.R.F., Bibliothèque des sciences humaines, 1966. – 1 vol. – 356 p.
2. Collens V. N. Book of English idiom with Explanation / V. N. Collens. – London – New-York – Toronto : Longmans ; Green and Co., 1960. – 258 s.
3. Dokulil M. Ke koncepci porovnávací charakteristiky slovanských jazyků v oblasti «tvoření slov» / M. Dokulil // Slovo a slovesnost. – 1963. – R. 24. – S. 85–105.
4. Dokulil M. Tvoření slov v češtině I / M. Dokulil. – Praha, 1962. – 263 s.
5. Dokulil M. Vztah jazyka a myšlení ve struktuře pojmenování / M. Dokulil, J. Kuchař // Problémy marxistické jazykovědy. – Praha, 1962. – S. 236–248.
6. Feyaerts K. Generalized Metonymy : The conceptualization of stupidity in German idiomatic expressions / K. Feyaerts, D. Geeraerts // Workshop on Metonymy, Hamburg University, Germany, June 23-24, 1996. – http://www.psyc.leeds.ac.uk/cgi-bin/search/metaphorAbstracts/index_main.pl
7. Furdík J. Motivačná intencia slova / J. Furdík // Slovenská reč. – 1998. –R. 63. – S. 321–329.
8. Horecký J. Zložené slova jako názvy osob / J. Horecký // Slovo a slovesnost. – 1978. – R. 39. – S. 252–254.
9. Joseph J. E. Twentieth-century Linguistics: Overview of Trends / J. E. Joseph // The Encyclopedia of Language and Linguistics. – Asher. Pergamon Press, 1994. – P. 4799.
10. Klapp O. E. Symbolic Leaders. Public Dramas and Public Men / O. E. Klapp. – Chicago : Aldine, 1964. – 272 p.
11. Knappová M. Jak se bude vaše dítě jmenovat? / M. Knappová. – Praha : Academia, 2002. – 358 s.
12. Kořenský J. Slovo, věta, onomaziologická kategorie / J. Kořenský // Slovo a slovesnost. – R. 33. – 1972. – S. 193–198.
13. Kuhn T. S. The Structure of Scientific Revolutions / T. S. Kuhn. – 2-nd edn. (First published in 1962). – Chicago, IL : Univ. of Chicago Press, 1970. – 226 p.
14. Lidová rčení. Míti Filipa // Naše řeč. R. 17 (1933), č. 6–7. – S. 221–223.
15. Ostrá R. K diachronnímu studiu onomaziologické struktury / R. Ostrá // Slovo a slovesnost. – R. 33. – 1972. – S. 1–9.

16. Quine W. O. Quantifiers and Propositional attitudes / W. O. Quine // Reference and Modality. – L. : Oxford Univ. Press, 1971. – P. 71–77.
17. Quine W. V. Afterthoughts on metaphor : a postscript on metaphor / W. V. Quine // On metaphor. – Chicago ; L., 1979. – P. 159–160.
18. Quinn N. The Cultural Basis of Metaphor / N. Quinn. – Stanford : Stanford University Press, 1991. – P. 56–93.
19. Rokeach M. The Nature of Human Values / M. Rokeach. – New York : The Free Press ; London : Collier Macmillan Publisher, 1973. – 438 p.
20. Verburg P. Vicissitudes of Paradigms / P. Verburg // Hymes, D. (ed.). Studies in the History of Linguistics: Traditions and Paradigms / ed. D. Hymes. Bloomington ; L. : Indiana Univ. Press, 1974. – P. 191–230.
21. Абаева М. К. Фразеологизмы со значением интеллектуальной деятельности с позиции когнитивной теории : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / М. К. Абаева. – Алматы, 2008. – 20 с.
22. Адилова (Жакупова) А. Д. Основы мотивологического анализа / А. Д. Адилова (Жакупова). – Кокшетау, 1999. – 118 с.
23. Алексеенко М. А. Полиноминантность как ономаσιологическая категория текста / М. А. Алексеенко // Słowo-Tekst. Czas II. – Szczecin : WNUS, 1997. – S. 175–184.
24. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология : ценностно-смысловое пространство языка : учеб. пособие / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта : Наука, 2010. – 288 с.
25. Алпатов В. М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходе к языку / В. М. Алпатов // Вопросы языкознания. – 1993. – № 3. – С. 3–15.
26. Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография / Ю. Д. Апресян. – М. : Языки русской культуры, 1995. – 767 с.
27. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика : Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян // Избранные труды : в 2 т. – М. : Школа «Языки русской культуры» : «Вост. лит.» РАН, 1995. – Т. 1. – 472 с.

28. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
29. Апресян Ю. Д. Прагматическая информация для толкового словаря / Ю. Д. Апресян // Ю. Д. Апресян. Избранные труды. Т. 2. – М., 1995. – С. 135–155.
30. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 339 с.
31. Архангельська А. М. До питання про засади побудови загальної ономасіологічної моделі номінації / А. М. Архангельська // Мовознавство. – 2007. – № 4–5. – С. 20–35.
32. Архангельська А. Чоловік у слов'янських мовах : монографія / А. Архангельська. – Рівне : РІС КСУ, 2007. – 447 с.
33. Атаян Э. Р. Язык и внеязыковая действительность. Опыт онтологического сравнения / Э. Р. Атаян. – Ереван : Изд-во Ереван. ун-та, 1987. – 384 с.
34. Байбурин А. К. Чудесное знание и чудесное рождение / А. К. Байбурин // ПОЛУТРОПОН. К 70-летию Владимира Николаевича Топорова : сб. ст. – М., 1998. – С. 494–499.
35. Бакмансурова А. Б. Реализация концепта «дурак» в языке немецкого средневековья / А. Б. Бакмансурова // Вестник Московского государственного областного университета. Серия : Лингвистика. – 2009. – № 2. – С. 185–190.
36. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли ; пер. с фр. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1961. – 394 с.
37. Барменкова О. П. Метафоры в компаративной модели мира И.Бабеля / О. П. Барменкова // Вісник Черкаського університету : [зб. наук. ст.]. Вип. 42. Серія Філологічні науки. – Черкаси : Вид-во ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – С. 117–126.
38. Бартминьский Е. Языковой образ мира : Очерки по этнолингвистике / Е. Бартминьский. – М. : Индрик, 2005. – С. 87–104.
39. Бахвалова Т. В. Характеристика интеллектуальных способностей человека лексическими и фразеологическими средствами языка (на материале орловских говоров) : учеб. пособие / Т. В. Бахвалова. – Орел, 1993. – 130 с.

40. Белич А. И. Внутренняя и внешняя языковая форма / А. И. Белич // Известия АН СССР, 1946. – Т. V. – Вып. 3. – С. 179–182.
41. Бергельсон М. Б. Прагматическая и социокультурная мотивированность языковой формы : дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.19 – теория языка. – М., 2005. – 404 с.
42. Березович Е. Л. К этнолингвистической интерпретации семантических полей / Е. Л. Березович // Вопросы языкознания. – 2004. – № 6. – С. 3–24.
43. Березович Е. Л. Человек «разумный» : языковой образ дурака / Е. Л. Березович, Т. В. Леонтьева // Язык и традиционная культура. Этнолингвистические исследования. – М. : Индрик, 2004. – С. 137–150.
44. Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови : когнітивно-гендерні аспекти / О. Л. Бессонова. – Д. : ДонНУ, 2002. – 362 с.
45. Блинова О. И. Мотивационный словарь сибирского говора / О. И. Блинова, С. В. Сыпченко. – Томск, 2010. – Т. 1. – 372 с. ; Т. 2. – 310 с.
46. Блинова О. И. Мотивационный словарь языка писателя / О. И. Блинова // Проблемы русистики : материалы Всерос. науч. конф. – Томск, 2001. – С. 37–39.
47. Блинова О. И. Мотивология и ее аспекты / О. И. Блинова. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2007. – 394 с.
48. Блинова О. И. Проект Мотивационного словаря «Пословиц русского народа» В. И. Даля / О. И. Блинова, К. И. Комарова // XXIII Дульзоновские чтения : сравнительно-историческое и этимологическое изучение языков и культур : материалы междунар. конф., 25–27 июня 2002 г. – Томск, 2002. – Ч. 1. – С. 12–14.
49. Блинова О. И. Сопоставительная мотивология / О. И. Блинова // Вопросы слово- и формообразования в индоевропейских языках: Семантика и функционирование. – Томск, 1994. – С. 17–24.
50. Блинова О. И. Сопоставительная мотивология : итоги и перспективы / О. И. Блинова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2006. – Вып. 5 (56). – С. 65–68.
51. Блинова О. И. Явление мотивации слов : лексикологический аспект : учеб. пособие / О. И. Блинова. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1984. – 191 с.

52. Богуславская О. Ю. Откуда ты знаешь, что она умная? / О. Ю. Богуславская // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке : сб. ст. – М., 1999. – С. 64–72.
53. Босова Л. М. Соотношение семантических и смысловых полей качественных прилагательных. Психолингвистический аспект : дис. ... докт. филол. наук / Л. М. Босова. – Барнаул, 1998. – 395 с.
54. Бугорская Н. В. Антропоцентризм как категория современного языкознания / Н. В. Бугорская // Вопросы языкознания. – 2003. – № 2. – С. 18–25.
55. Бурнос И. В. Некоторые вопросы лингвокультурологического анализа фразеологизмов, выражающих признаки интеллекта / И. В. Бурнос // Язык. Человек. Картина мира : материалы Всерос. науч. конф. : в 2 ч. / под ред. М. П. Одинцовой. – Омск, 2000. – Ч. 1. – С. 101–104.
56. Бусурина Е. В. Дурак / Е. В. Бусурина // Антология концептов. Т. 2. – Волгоград : Парадигма, 2005. – С. 121–132.
57. Бусурина Е. В. Лингвокультурема «дурак» в русской языковой картине мира : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Е. В. Бусурина. – СПб., 2004. – 209 с.
58. Варбот Ж. Ж. О происхождении слова *пентюх* / Ж. Ж. Варбот // Словарь. Грамматика. Текст : сб. ст. – М., 1996. – С. 58–61.
59. Вардзелашвили Ж. А. К вопросу о толковании термина «номинация» в лингвистических исследованиях / А. Ж. Вардзелашвили [Электронный ресурс] // Славистика в Грузии. – Тбилиси, 2000. – С. 62–68. – Режим доступа : <http://vjanetta.narod.ru/slavl.html>
60. Варина Г. В. Лексическая семантика и внутренняя форма языковых единиц / Г. В. Варина // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 233–244.
61. Васильева С. Г. И. А. Бодуэн де Куртенэ и антропоцентрическая парадигма лингвистики XX в. / С. Г. Васильева // Русский язык : исторические судьбы и современность : сб. тез. Междунар. конгресса исследователей русс. яз. – М., 2004.
62. Васильева В. Ф. Типология, характерология и сопоставительная лингвистика / В. Ф. Васильева // Исследования славянских языков в русле

- традиций сравнительно-исторического и сопоставительного языкознания : сб. науч. ст. – М., 2001. – С. 20–22.
63. Верещагин Е. М. Приметы времени и места в идиоматике речемыслительной деятельности / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров // Язык : система и функционирование : сб. ст. – М., 1998. – С. 54–61.
64. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 2002. – 228 с.
65. Воронина Т. М. Интеллектуальная деятельность человека в образном представлении (на материале глагольной метафоры) / Т. М. Воронина // Язык. Система. Личность : сб. ст. – Екатеринбург, 2000. – С. 298–306.
66. Воротников Ю. Л. О возможности построения русской грамматики смыслов / Ю. Л. Воротников // Исследования по славянским языкам. – Сеул, 2001. – № 6. – С. 137–147.
67. Гак В. Г. Десемантизация языкового знака в английских конструкциях синтаксиса / В. Г. Гак // Аналитические конструкции в языках разных типов. – М. ; Л. : Наука, 1965. – С. 5–57.
68. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 1972. – С. 367–395.
69. Гак В. Г. О контрастивной лингвистике / В. Г. Гак // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика : Переводы. – М. : Прогресс, 1989. – С. 5–17.
70. Гак В. Г. Пространство мысли (опыт систематизации слов ментального поля) / В. Г. Гак // Логический анализ языка. Ментальные действия : сб. ст. – М., 1993. – С. 22–29.
71. Гак В. Г. Этимолого-семантические поля в лексике / В. Г. Гак // Филологический сборник (к 100-летию со дня рождения академика В. В. Виноградова). – М., 1995. – С. 107–117.
72. Гамкрелидзе Т. В. К проблеме произвольности знака / Т. В. Гамкрелидзе // Вопросы языкознания. – 1972. – № 6. – С. 33–39.
73. Гачев Г. Д. Национальные образы мира : Космо-Психо-Логос / Г. Д. Гачев. – М. : Прогресс, 1988. – 768 с.
74. Глушкова В. В. Номинативная модель «дерево – человек» в русском и болгарском языках / В. В. Глушкова // Ономастика и диалектная лексика : сб. науч. тр. – Екатеринбург, 1999. – Вып. 3. – С. 238–241.

75. Голев В. Н. Лингвистический статус и некоторые особенности функционирования мотивированных единиц русского языка / В. Н. Голев // Номинативные единицы языка и их функционирование : Межвуз. сб. науч. тр. – Кемерово : Изд-во КемГУ, 1987. – С. 105–115.
76. Голев В. Н. О роли морфемно-мотивационного плана лексических единиц в процессе порождения речи / В. Н. Голев // Русский язык в Казахстане и проблемы казахско-русского двуязычия : тез. Первой Республикан. конф. (7-8 апреля 1988 г.). – Алма-Ата : Наука, 1988. – С. 60–61.
77. Голев Н. Д. О природе мотивационных ассоциаций в лексике русского языка / В. Н. Голев // Изв. Алтайского гос. ун-та. Серия «Филология и журналистика». – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та. – 1996. – С. 7–11.
78. Головня А.И. Репрезентация антонимических концептов *ум* и *глупость* в русском и китайском языках / А. И. Головня, Цзин Фан // Карповские научные чтения : сб. науч. ст. Вып. 5 : в 2 ч. Ч. 2. – Минск : «Белорусский Дом печати», 2011. – С. 111–114.
79. Голубовская И. А. Антропологическая парадигма в современном языкознании : основные теоретические постулаты и модули лингвистического исследования / И. А. Голубовская // *Studia Linguistica*. – 2009. – Вып. 2. – С. 110–122.
80. Горбатов А. В. Основные школы и концепции культурологии : учеб. пособие / А. В. Горбатов. – Кемерово : Кемеров. гос. ун-т, 2000. – 83 с.
81. Гудавичус А. Й. Сопоставительная семасиология литовского и русского языков / А. Й. Гудавичус. – Вильнюс, 1985. – 175 с.
82. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / фон В. Гумбольдт ; пер. Г. В. Рамишвили. – М. : Прогресс, 1984. – 400 с.
83. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / фон В. Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 356–363.
84. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – [2-е изд., испр.] – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
85. Гуревич П. С. Культурология : учебник / П. С. Гуревич. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Гардарики, 2002. – 280 с.

86. Дзюба Е. В. Концепт «ум» в научном освещении и наивном представлении русского народа / Е. В. Дзюба // Известия Уральского государственного университета. Сер. 1. Проблемы образования, науки и культуры. – 2009. – № 4 (68). – С. 188–199.
87. Дзюба Е. В. Маркеры интеллектуальной градуированности в русском языке / Е. В. Дзюба // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – Вып. 363. – С. 20–25.
88. Добровольский Д. О. Идиоматика в тезаурусе языковой личности / Д. О. Добровольский, Ю. Н. Караулов // Вопросы языкознания. – 1993. – № 2. – С. 5–15.
89. Добродомов И. Г. Дубина стоеросовая / И. Г. Добродомов // Русская речь. – 1968. – № 5. – С. 142–144.
90. Дуличенко Л. В. Антрополексемы с негативным значением и их лексикографическое описание : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Л. В. Дуличенко. – СПб., 2000. – 16 с.
91. Дуличенко Л. В. Антрополексемы с негативным значением и их лексикографическое описание : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Л. В. Дуличенко. – [Б. м.], 2000. – 187 с.
92. Дюська А. П. Образний компонент концепту «розум» (на матеріалі галицько-руських народних приповідок) / А. П. Дюська // Філологічні студії : наук. вісн. Кривор. держ. пед. ун-ту : зб. наук. пр. – Вип. 9. – Ч. 2. – Кривий Ріг : Вид. дім, 2013. – С. 33–39.
93. Жайворонок В. В. Проблеми концептуальної картини світу та мовного її відображення / В. В. Жайворонок // Культура народів Причорномор'я. – 2002. – № 32. – С. 51–53.
94. Жакупова А. Д. Метаязыковой статус сопоставительной мотивологии (на материале орнитонимов русского, казахского и польского языков) / А. Д. Жакупова. – Режим доступа : www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mova/2007.../Mov12_15.html
95. Жакупова А. Д. Сопоставительная мотивология : сущность и направления (на материале славянских и тюркских языков) : дис. ... д-ра филол. наук / А. Д. Жакупова. – Алматы, 2009. – 412 с.

96. Жаналина Л. К. Современная лингвистика: полипарадигмальность и тенденции развития / Л. К. Жаналина. – Режим доступа : www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Philologia/66920.doc.htm.
97. Жлуктенко Ю. О. Контрастивна лінгвістика : проблеми і перспективи / Ю. О. Жлуктенко, В. Н. Бублик // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 3–15.
98. Жлуктенко Ю. О. Контрастивний аналіз як прийом мовного дослідження / Ю. О. Жлуктенко // Нариси з контрастивної лінгвістики : зб. наук. пр. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 5–6.
99. Жукова Н. Картина світу, образ світу і модель світу у їх специфіці та взаємодії / Н. Жукова // Наукові записки. Сер. : Філологічні науки. Випуск 89 (1). У 5 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2010. – С. 416–422.
100. Журавлев А. П. Фонетическое значение / А. П. Журавлев. – Л. : Изд. Ленингр. унив., 1974. – 160 с.
101. Зализняк А. А. Метафора движения в концептуализации интеллектуальной деятельности / А. А. Зализняк // Логический анализ языка. Языки динамического мира : сб. ст. – Дубна, 1999. – С. 312–320.
102. Зубкова Л. Г. О соотношении звучания и значения слова в системе языка (К проблеме произвольности языкового знака) / Л. Г. Зубкова // Вопросы языкознания. – 1986. – № 5. – С. 55–66.
103. Иванова С. В. Лингвокультурология и лингвокогнитология : сопряжение парадигм / С. В. Иванова. – Уфа : РИО БашГУ, 2004. – 152 с.
104. Ивашко Л. А. Очерки русской диалектной фразеологии / Л. А. Ивашко. – Ленинград, 1981. – 110 с.
105. Ивин А. А. Аксиология : науч. изд. / А. А. Ивин. – М. : Высш. шк., 2006. – 390 с.
106. Ивин А. А. Основания логики оценок / А. А. Ивин. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1970. – 230 с.
107. Іваницька Н. Б. Лексико-семантична реалізація дієслівної мікрокатегорії «дія-мовлення» в українській та англійській мовах / Н. Б. Іваницька // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 55–69.
108. Івченко А. О. Українська народна фразеологія : Ономасіологія, ареа-ли, етимологія / А. О. Івченко. – Х., 1999. – 304 с.

109. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / митрополит Іларіон. – 2-е вид. – К. : АТ «Обереги», 1994. – 424 с.
110. Кайгородова И. Н. Проблемы синтаксической идиоматики : автореф. дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / И. Н. Кайгородова. – Волгоград, 1999. – 50 с.
111. Каирова Р. Б. Отражение категорий культуры в семантике идиом (на материале русского и английского языков) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. : 10.02.19 – теория литературы / Р. Б. Каирова. – Нальчик, 2009. – 28 с.
112. Каирова Р. Б. Языковая символика и культурные смыслы / Р. Б. Каирова // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. – 2009. – № 3. – С. 22–26.
113. Карасик В. И. Признак отрицания в значении слова / В. И. Карасик // Значение и его варьирование в тексте : сб. науч. тр. – Волгоград, 1987. – С. 101–108.
114. Карасик В. И. Язык социального статуса / В. И. Карасик. – М. : Ин-т языкознания АН СССР, Волгоград. пед. ин-т, 1991. – 495 с.
115. Караулов Ю. Н. Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть / Ю. Н. Караулов. – М. : ИРЯ РАН, 1999. – 180 с.
116. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 263 с.
117. Кармин А. С. Основы культурологии. Морфология культуры / А. С. Кармин. – СПб. : Изд-во «Лань», 1997. – 512 с.
118. Квеселевич Д. І. Однослівні ідіоми в українській та англійській мовах / Д. І. Квеселевич, В. П. Сасіна // Проблеми зіставної семантики. – К., 1995. – С. 114–116.
119. Кириллова И. В. Выражение когнитивной оппозиции концептов «ум» и «глупость» в русских и чешских пословицах / И. В. Кириллова // Вестник Московского государственного областного университета. «Серия Филология». – № 4. – М. : Изд-во МГОУ, 2010. – С. 64–67.
120. Кириллова И. В. Лексико-семантические репрезентации концептов «глупость»/«hloupost» и «ум»/«rozum» в русских и чешских пословицах и

- поговорках / И. В. Кириллова // Проблемы языковой картины мира на современном этапе. – Нижний Новгород, 2010. – С. 136–140.
121. Кириллова И. В. Лингвокультурологическая специфика когнитивной оппозиции *ум – глупость* в русской языковой картине мира : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 - русский язык / И. В. Кириллова. – Нижний Новгород, 2012. – 21 с.
122. Кияк Т. Р. Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики) / Т. Р. Кияк. – Л. : Виц. шк., 1988. – 164 с.
123. Кияк Т. Р. О видах мотивированности лексических единиц / Т. Р. Кияк // Вопросы языкознания. – 1989. – № 1. – С. 98–107.
124. Клепуц Н. О. Метафора у формуванні ідіоматичного значення (на прикладі компаративних фразеологізмів французької мови) / Н. О. Клепуц // Філологічні науки. – 2007. – № 3. – С. 313–316.
125. Кобозева И. М. Мысль и идея на фоне категоризации ментальных имен / И. М. Кобозева // Логический анализ языка. Ментальные действия : сб. ст. – М., 1993. – С. 95–105.
126. Коваль В. И. Восточнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение / В. И. Коваль. – Гомель, 1998. – 213 с.
127. Ковшова М. Л. «Ум» и «голова» как ключевые слова в составе фразеологических единиц : опыт сравнения / М. Л. Ковшова // Прагматика. Семантика. Грамматика : материалы конф. науч. сотр. и аспирантов. – М., 1993. – С. 60–63.
128. Ковшова М. Л. *Как с писаной торбой носить*: принципы когнитивно-культурологического исследования идиом / М. Л. Ковшова // Фразеология в контексте культуры : сб. ст. – М., 1999. С. 164–174.
129. Козлова И. Е. Специфика явления мотивации слов в русском языке : дис. ... канд. филол. наук / И. Е. Козлова. – Томск, 1999. – 246 с.
130. Колесов В. В. Древняя Русь : наследие в слове. Мир человека / В. В. Колесов. – СПб : Филолог. ф-т СПбГУ, 2000. – 326 с.
131. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1990. – 234 с.
132. Колшанский Г. В. Соотношение объективных и субъективных факторов в языке / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1975. – 231 с.

133. Комина Е. В. Мотивация как лингвистическое явление / Е. В. Комина // Семантика и структура слова : сб. науч. тр. Калинин. гос. пед. ин-та. – Калинин, 1984. – С. 59–65.
134. Кондратьева Т. Н. Переход собственных имен в нарицательные во фразеологизмах, пословицах и поговорках русского народа XIX – нач. XX вв. / Т. Н. Кондратьева // Памяти В. А. Богородицкого (к столетию со дня рождения). – Казань, 1961. – С. 98–188.
135. Кононенко В. Концепти українського дискурсу : монографія / В. Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
136. Кораллов А. Л. Характер информативности фразеологических единиц / А. Л. Кораллов // Сб. науч. тр. МГПИИ им. М. Тореза. – М. : МГПИИ им. М. Тореза, 1980. – Вып. 168. – С. 120–135.
137. Корина Н. Б. Лингвокогнитивные и ареальные отличия в параллельных явлениях словацкой и русской фразеологии / Н. Б. Корина // *Nová rusistika*. R. III. – 2010. – Č. 2. – S. 33–49.
138. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О. А. Корнилов. – М. : ЧеРо, 2003. – 349 с.
139. Коровкин М. Н. Фреймовые связи в тексте / М. Н. Коровкин // *Язык и модель мира* : сб. науч. тр. Москов. гос. лингв. ун-та. – Вып. 416. – М., 1993. – С. 48–59.
140. Кочерган М. П. Зіставне мовознавство : методи, принципи, аспекти й рівні дослідження / М. П. Кочерган // *Мовознавство*. – 2006. – № 5. – С. 34–51.
141. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : [підручник] / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 424 с.
142. Кошарная С. А. Культурные смыслы : в глубинах слова / С. А. Кошарная // *Живодействующая связь языка и культуры* : в 2 т. – Т. 1. *Язык. Ментальность. Культура*. – М. ; Тула, 2010. – С. 125–130.
143. Крейдлин Г. Е. Некоторые пути и типы метафоризации слов в языке / Г. Е. Крейдлин // *Логический анализ языка : Тождество и подобие. Сравнение и идентификация*. – М., 1990. – С. 124–139.
144. Кривошапова Ю. А. Образы птиц и насекомых в русских обозначениях интеллекта человека / Ю. А. Кривошапова, Т. В. Леонтьева // *Кодови словенских культура. Птице* : сб. ст. Београд, 2003. – С. 7–16.

145. Кругликова Л. Е. Дубина стоеросовая (к вопросу о происхождении ФЕ) / Л. Е. Кругликова // Переходные явления в области лексики и фразеологии русского и других славянских языков. Вторые Жуковские чтения. – Великий Новгород, 2001. – С. 31–32.
146. Кругликова Л. Е. Синонимический ряд «глупый человек» в истории русского языка / Л. Е. Кругликова // Слово во времени и пространстве : к 60-летию проф. В. М. Мокиенко : сб. ст. – СПб., 2000. – С. 96–113.
147. Круглій О. Р. Відображення концептуальної картини світу комбінувальними формами / О. Р. Круглій // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2011. – № 3 : Філологічні науки. Мовознавство, Ч. 1. – С. 95–99.
148. Кубрякова Е. С. Образы мира в сознании человека и словообразовательные категории как их составляющие / Е. С. Кубрякова // Известия РАН. – Серия литературы и языка. – 2006. – Т. 65. – № 2. – С. 3–13.
149. Кубрякова Е. С. Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус / Е. С. Кубрякова // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М., 1994. – Т. 53. – № 2. – С. 3–15.
150. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 141–160.
151. Кубрякова Е. С. Словосложение как процесс номинации и его отличительные формальные и содержательные характеристики / Е. С. Кубрякова // Теоретические вопросы словосложения и вопросы создания сложных лексических единиц. – Пятигорск, 1988. – С. 3–23.
152. Кубрякова Е. С. Теория номинации и словообразование / Е. С. Кубрякова // Языковая номинация. Виды наименований. – М., 1977. – С. 222–304.
153. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е. С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века. – М. : РГГУ, 1995. – С. 144–238.
154. Кузнецов А. М. Этносемантический компонент лексикографической дефиниции : Врут ли словари? / А. М. Кузнецов // Этническое и языковое самосознание : сб. ст. – М., 1995. – С. 84–87.

155. Кузнецова И. В. Мифологические корни устойчивых сравнений / И. В. Кузнецова // Славяноведение. – 2005. – № 2. – С. 99–109.
156. Курушкіна Т. М. Ономаціологія: проблематика, етапи становлення та перспективи розвитку / Т. М. Курушкіна // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» – 2012. – Т. 25 (64). – № 1. – Ч. 1. – С. 332–337.
157. Куцак Г. Ономаціологічний підхід до процесів словотворення (на прикладі жаргонної лексики української мови) / Г. Куцак // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 188–194.
158. Куцева О. Ю. Антропоцентрическая парадигма в современной лингвистике / О. Ю. Куцева // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2006. – № 4. – С. 155–156.
159. Лазарев В. А. Антропоцентрические параметры морфологических категорий / В. А. Лазарев // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 27 (165). – Филология. Искусствоведение. – Вып. 34. – С. 70–73.
160. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон ; пер. с англ. – М., 2004. – 256 с.
161. Левицький А. Е. Українська зіставна лексикологія початку ХХІ століття: перспективні напрями / А. Левицький // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – Житомир, 2006. – Вип. 35. – С. 34–41.
162. Левченко О. П. Інтерлінгвальне та національне у фразеологічних прототипах Глупоти / О. П. Левченко // Вісник Луганського педагогічного університету ім. Т. Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – № 5 (73). – С. 169–174.
163. Леонтьева Т. В. Интеллект человека в русской языковой картине мира : монография / Т. В. Леонтьева. – Екатеринбург : Изд-во ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», 2008. – 280 с.
164. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / А. Ф. Лосев. – М. : Изд. МГУ, 1982. – 479 с.

165. Майданова Л. М. Типы и источники совмещения значений в эмоционально-оценочных названиях человека / Л. М. Майданова // Классы слов и их взаимодействие. – Свердловск, 1989. – С. 109–116.
166. Макеева И. И. Исторические изменения в семантике некоторых русских ментальных глаголов / И. И. Макеева // Логический анализ языка. Ментальные действия : сб. ст. – М., 1993. – С. 40–45.
167. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов / М. М. Маковский. – М. : «ВЛАДОС», 1996. – 416 с.
168. Маковский М. М. Язык – Миф – Культура. Символы жизни и жизнь символов / М. М. Маковский. – М., 1996. – 329 с.
169. Малініна І. М. Концепт *intelligent* в англійській мові [Електронний ресурс] / І. М. Малініна. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/13_NPN_2010/Philologia/65489.doc.htm
170. Мамедова М. Д. Фразеологические единицы со значением «ум-глупость» в китайском и русском языках / М. Д. Мамедова // Вестник Российско-таджикского (славянского) университета. – 2012. – № 2 (41). – Режим доступа : <http://rtsu.tj/mamedova-md-frazeologicheskie-edinicy-so-znacheniem-um-glupost-v-kitayskom-i-russkom-yazykah>
171. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – К., 2004. – 326 с.
172. Маркова Е. М. Умный человек средствами вторичной номинации в билингвальном аспекте / Е. М. Маркова // Национально-культурный и когнитивный аспекты изучения единиц языковой номинации : материалы междунар. науч.-практ. конф. 22–24 марта 2012 г. – Кострома, 2012. – С. 83–85.
173. Маслов Ю. С. Введение в языкознание : учеб. пособие для филол. спец. ун-та / Ю. С. Маслов. – М. : Высш. шк., 1975. – 328 с.
174. Маслова В. А. Homo lingualis в культуре / В. А. Маслова. – М. : Гнозис, 2007. – 320 с.
175. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Язык и культура : проблемы взаимодействия / В. А. Маслова. – М. : «Академия», 2001. – 208 с.

176. Матвеева Т. В. Парадоксальная внутренняя форма как средство экспрессивности (на материале диалектных глаголов) / Т. В. Матвеева // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск : НГУ, 1979. – Вып. 8. – С. 117–122.
177. Мацьків П. До питання про мовну та концептуальну картини світу / П. Мацьків // Лінгвостилістика : об'єкт – стиль, мета – оцінка : зб. наук. пр., присвяч. 70-річчю від дня народж. проф. С. Я. Єрмоленко. – К. : НАН України, Ін-т укр. мови, 2007. – С. 203–209.
178. Мед Н. Г. Концепты «ум» и «глупость» в разговорной лексике и фразеологии испанского современного языка / Н. Г. Мед // Пелевинские чтения–2003. – Калининград : Изд-во КГУ, 2003. – С. 218–225.
179. Мишин А. А. Концепты *ум* и *глупость* в немецкой и английской языковых картинах мира : : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 – германские языка / А. А. Мишин. – Владимир, 2007. – 22 с.
180. Мізін К. І. Порівняння у фразеології / К. І. Мізін. – Вінниця : Нова книга, 2009. – 240 с.
181. Мокиенко В. М. К разграничению генетических и типологических связей славянской поговорки / В. М. Мокиенко // Современные славянские культуры : развитие, взаимодействие, международный контекст : материалы Междунар. конф. ЮНЕСКО. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 364–369.
182. Мокиенко В. М. Национально-культурный и когнитивный аспекты фразеологической номинации : общее и различное / В. М. Мокиенко // Национально-культурный и когнитивный аспекты изучения единиц языковой номинации : материалы междунар. науч.-практ. конф. 22–24 марта 2012 г. – Кострома, 2012. – С. 9–13.
183. Мокиенко В. М. О методологии сопоставительного исследования русской и немецкой фразеологии / В. М. Мокиенко // *Rossica Olomucensia*, R. XXXVIII. Vol. 2. – Olomouc, 2000. – С. 337–350.
184. Мокиенко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – М. : Высш. шк., 1989. – 287 с.
185. Мокиенко В. Языковая картина мира в зеркале фразеологии / В. Мокиенко // *Frazeologia a językowe obrazy świata*. – Opole. – 2007. – S. 49–66.

186. Морозова Е. Н. Фразеологическое поле интеллекта в восточнославянских языках : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 – русский язык / Е. Н. Морозова. – СПб., 1999. – 22 с.
187. Мосейчук О. М. До питання про обсяг і природу ідіоматики / О. М. Мосейчук // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. пр. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2007. – Вип. 23. – С. 55–59.
188. Мосейчук О. М. Категоріальні ознаки однослівних ідіом / О. М. Мосейчук // Тези доповідей другого всеукраїнського форуму «Сучасна англістика : когніція, комунікація, текст». – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 53–54.
189. Нагель В. В. Оцінні найменування осіб в українській мові кінця ХХ – поч. ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук. : 10.02.01 – українська мова / В. В. Нагель. – Дніпропетровськ, 2008.
190. Найда А. М. Стійкі народні порівняння як об'єкт фразеології (семантичний і структурний аспекти) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – руський язык / А. М. Найда ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2002. – 19 с.
191. Нартова-Бочавер С. К. Дифференциальная психология : учеб пособие / С. К. Нартова-Бочавер. – М. : Флинта, Москов. психолого-соц. ин-т, 2003. – 280 с.
192. Наумов В. Г. Явление мотивации слов в системе диалекта (лексикологический аспект) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык. – Томск, 1985. – 19 с.
193. Невідомська Л. Про внутрішню форму слова як вияв імпліцитності / Л. Невідомська // Українська мова. – 2002. – № 2. – С. 17–24.
194. Немзер У. Проблемы и перспективы контрастивной лингвистики / У. Немзер // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика : Переводы. – М. : Прогресс, 1989. – С. 128–138.
195. Нестерова Н. Г. Мотивационное значение слова и его статус : дис. ... канд. филол. наук / Н. Г. Нестерова. – Томск, 1987. – 238 с.
196. Никитина Л. Б. Метафора как показатель степени интенсивности оценки в высказываниях об интеллекте человека / Л. Б. Никитина // Язык. Человек.

- Картина мира : материалы Всерос. науч. конф. : в 2 ч. / под ред. М. П. Одинцовой. – Омск, 2000. – Ч. I. – С. 89–92.
197. Никитина Л. Б. Образ Homo sapiens в русской языковой картине мира / Л. Б. Никитина. – Омск : ОмГПУ, 2003. – 188 с.
198. Никитина Л. Б. Образ дурака в русской культурной традиции (лингвокультурологический аспект) / Л. Б. Никитина // Филолог : ежегодник. – Омск, 2005. – Вып. 5/6. – С. 104–107.
199. Никитина Л. Б. Семантика и прагматика оценочных высказываний об интеллекте : (к проблеме образа человека в современном русском языке) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Л. Б. Никитина ; Алт. гос. ун-т. – Барнаул, 1996. – 21 с.
200. Никитина Т. Г. К вопросу о классификационной схеме фразеологического идеографического словаря / Т. Г. Никитина // Вопросы языкознания. – 1995. – № 2. – С. 68–82.
201. Никонов В. А. Личное имя – социальный знак / В. А. Никонов // Советская этнография. – 1967. – № 5. – С. 156–157.
202. Отин Е. Словарь коннотативных собственных имен / Е. Отин. – М. ; Д. : ООО «А Темп», 2006.
203. Павел В. К. Лексическая номинация : на материале молдавских народных говоров / В. К. Павел. – Кишинев : Штиинца, 1983. – 231 с.
204. Паршин П. Б. Об оппозиции системоцентричности и антропоцентричности применительно к политической лингвистике / П. Ю. Паршин // Диалог. – 2000. – № 1. – Режим доступа : <http://www.dialog-21.ru>.
205. Перебийніс В. С. До питання про співвідношення категорії форми і змісту в лінгвістичних одиницях / В. С. Перебийніс // Методологічні питання мовознавства. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 50–59.
206. Письменная Ю. О. Образ «розумного» в контексті морально-ціннісної концептуалізації світу різномовними етносами / Ю. О. Письменная // Studia Linguistica : зб. наук. пр. – Вип. III. – 2009. – С. 263–267.
207. Пищальникова В. А. Содержание понятия картина мира в современной лингвистике / В. А. Пищальникова // Этногерменевтика и языковая

- картина мира : теория и практика. Сер. : Этногерменевтика и этнориторика. – Кемерово, 1998. – Вып. 2. – С. 71–74.
208. Погосова К. О. Картина мира и ее виды / К. О. Погосова // Бюллетень Владикавказского института управления. № 17. – Владикавказ : Изд-во ВИУ, 2006. – С. 217–230.
209. Подвойский Д. Г. Гуманитарии в «негуманитарном мире». Положение наук о человеке, культуре и обществе / Д. Г. Подвойский. – Режим доступа : <http://www.katrenko.ru/science/2009/04/02/dpodvoiski.html>
210. Попова З. Д. Язык как национальная картина мира / З. Д. Попова. – Воронеж : Воронеж, гос. ун-т. – 2000. – 59 с.
211. Портнов А. Н. Язык и понятийное мышление / А. Н. Портнов // Сознание и диалектика познания. – Иваново, 1986. – С. 32–48.
212. Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 8–69.
213. Потебня А. А. Мысль и язык : собр. тр. / А. А. Потебня. – М. : Лабиринт, 1999. – 300 с.
214. Потебня А. А. Мысль и язык 1 (Извлечения) / А. А. Потебня // Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – М., 1960. – Ч. I. – С. 136–142.
215. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 616 с.
216. Пьянкова К. В. Масло в голове / К. В. Пьянкова // Русская речь. – 2003. – № 3. – С. 118–120.
217. Радугин А. А. Культурология : учеб. пособие / А. А. Радугин. – М. : Центр, 2007. – 304 с.
218. Розина Р. И. Движение в физическом и ментальном пространстве / Р. И. Розина // Логический анализ языка. Языки динамического мира : сб. ст. – Дубна, 1999. – С. 108–118.
219. Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – 216 с.
220. Рут М. Э. Образная номинация в русском языке / М. Э. Рут. – Екатеринбург : Изд. Урал. ун-та, 1992. – 144 с.

221. Рябцева Н. К. Язык и естественный интеллект / Н. К. Рябцева. – РАН. Ин-т языкознания. – М. : Academia, 2005. – 640 с.
222. Савенко (Филатова) А. С. Особенности мотивационно-сопоставительного анализа : материал и методика / А. С. Савенко (Филатова) // Вестник Томского государственного педагогического университета. Сер. : Гуманитарные науки (филология). – 2005. – Вып. 3 (47). – С. 85–90.
223. Савенко (Филатова) А. С. Особенности осознания мотивировочных признаков носителями русского и английского языков / А. С. Савенко (Филатова) // Вестник Томского государственного педагогического университета. Сер. : Гуманитарные науки (филология). – 2006. – Вып. 5 (56). – С. 68–72.
224. Савенко (Филатова) А. С. Роль внутренней формы в создании фрагмента языковой картины мира (на материале наименования растений русского и английского языков) / А. С. Савенко (Филатова) // Вестник Томского государственного педагогического университета. Сер. : Гуманитарные науки (филология). – 2007. – Вып. 2. – С. 34–38.
225. Савенко А. С. Мотивационно-сопоставительный анализ орнитонимов в русском, английском и французском языках / А. С. Савенко // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2010. – Вып. 6 (96). – С. 11–15.
226. Савенко А. С. Мотивационно-сопоставительный словарь русского и английского языков : (Орнитонимы) / А. С. Савенко. – М., 2012. – 208 с.
227. Савенко А. С. Мотивационно-сопоставительный словарь русского и английского языков : (Фитонимы) / А. С. Савенко. – М., 2012. – 200 с.
228. Салихов М. В. Математическая картина мира / М. В. Салихов // Философские науки. – 1980. – № 5. – С. 152–153.
229. Сафонова Л. В. О лингвистической сущности пейоративности в лексике / Л. В. Сафонова // Теория и методы лексикологических исследований : сб. науч. тр. – Л. : Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1985. – С. 52–58.
230. Сейл Дж. Идиомы английского языка и их употребление / Дж. Сейл, У. Макморди. – М. : Высш. шк., 1983. – 266 с.
231. Селеменова О. А. Формирование концепции языковой картины мира в работах отечественных и зарубежных лингвистов конца XVIII – нач.

- XX в. / О. А. Селеменова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота. – 2012. – № 1. – С. 130–134.
232. Селіванова О. О. Когнітивна ономаціологія / О. О. Селіванова. – К. : Фитосоціоцентр, 2000. – 241 с.
233. Селіванова О. О. Ономаціологічний аспект контрастивних досліджень / О. О. Селіванова // Slavica Tarnopolensia. – 1997. – № 4. – С. 8–12.
234. Селіванова О. О. Складне слово : мовні моделі світу (основи зіставної композитології російської та української мов) / О. О. Селіванова. – Черкаси, 1996. – 279 с.
235. Селиверстова О. Н. Когнитивная семантика на фоне общего развития лингвистической науки / О. Н. Селиверстова // Вопросы языкознания. – 2002. – № 6. – С. 12–26.
236. Сепир Э. Язык : введение / Э. Сепир. – М. ; Л. : Гос. соц. экон. издат., 1934. – 223 с.
237. Сергеева Н. М. Ум и разум / Н. М. Сергеева // Антология концептов. – Волгоград : Парадигма, 2005. – Т. 1. – С. 286–305.
238. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление / Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – 215 с.
239. Сидоренко Е. Н. Функциональная ономазиология и проблемы развития современной лингвистики / Е. Н. Сидоренко // Функциональная лингвистика : Итоги и перспективы : материалы конф. – Ялта, 2002. – С. 243–245.
240. Сидоренко Е. Н. Языковые смыслы и ономазиологические средства их выражения : монография / Е. Н. Сидоренко. – Симферополь : Крымучпедгиз, 2008. – 128 с.
241. Складьяревская Г. Н. К вопросу о прагматической информации в толковых словарях : возможны ли прагматические пометы? / Г. Н. Складьяревская // Лингвистическая прагматика в словаре. Виды реализации и способы описания : сб. ст. – СПб, 1997. – С. 6–13.
242. Смирнова Т. А. Языковая картина мира как культурноспецифическое понятие в лингвистике / Т. А. Смирнова // Ученые записки Таврического национального университета. – 2012. – Т. 25 (64). – № 1. – Ч. 1. – С. 425–429.

243. Снитко Е. С. Внутренняя форма номинативных единиц / Е. С. Снитко. – Л. : Свит, 1990. – 188 с.
244. Снітко О. С. Внутрішня форма і зміст номінативних одиниць / О. С. Снітко // Мовознавство. – 1989. – № 6. – С. 9–14.
245. Соколова М. А. Выражение признаков интеллекта фразеологизмами русского языка (на фоне испанского языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 - русский язык / М. А. Соколова. – СПб., 1995. – 16 с.
246. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики (извлечения) / де Ф. Соссюр // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч. 1. – М., 1960.
247. Степанов Ю. С. Имя в теории культуры : неслучайность именования / Ю. С. Степанов // Имя : слово, словосочетание, предложение, текст. – К. : Ин-т системных исследований, 1993. – С. 21–49.
248. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Русс. яз. – 1997. – 824 с.
249. Тараненко О. О. Мотивованість / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – С. 353.
250. Татаринцева Е. Н. О некоторых теоретико-методологических вопросах современно антропоцентричной лнгвистики / Е. Н. Татаринцева // Вестник ААЭП. – 2011. – Т. 1. – С. 45–49.
251. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
252. Телия В. Н. Культурно-языковая компетенция, ее высокая вероятность и глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава русского языка / В. Н. Телия // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках. – М. : Яз. русс. культуры. – 2004. – С. 19–30.
253. Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 173–204.
254. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Яз. русс. культуры, 1996. – 288 с.

255. Телия В. Н. Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке и ее прагматическая ориентация / В. Н. Телия // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – М. : Наука, 1981. – С. 5–35.
256. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – 624 с.
257. Ткаченко Н. Д. Концепти поля ментальності у зiставному аспекті / Н. Д. Ткаченко // Вища школа. – К. : Знання, 2011. – № 5/6. – С. 82–90.
258. Толстая С. М. Мотивационные семантические модели и картина мира / С. М. Толстая // Русский язык в научном освещении. – 2002. – № 1 (3). – С. 112–127.
259. Толстая С. М. Символический язык одежды / С. М. Толстая // Славянская традиционная культура и современный мир : вып. 1. – М., 2005. – Вып. 8. – С. 42–53.
260. Толстой Н. И. Имя в контексте народной культуры / Н. И. Толстой, С. М. Толстая // Язык о языке : сб. ст. – М., 2000. – С. 597–624.
261. Толстой Н. И. Мифологическое в славянской народной поэзии. Месяц в горшке, звезды в посудине / Н. И. Толстой // Живая старина. – 1996. – № 2. – С. 40–41.
262. Толстой Н. И. Русское юродство как форма святости / Н. И. Толстой // Толстой Н. И. Очерки славянского язычества. – М. : Индрик, 2003. – С. 489–493.
263. Толстой Н. И. Славянская этнолингвистика: вопросы теории : Ко Второму Всероссийскому совещанию славистов / Н. И. Толстой, С. М. Толстая. – М., 5–6 ноября 2013 г. – М., 2013. – 240 с.
264. Толстой Н. И. Этнографический комментарий к древним славяно-русским текстам II. Священный дуб / Н. И. Толстой // Русское подвижничество : сб. в честь 90-летия Д. С. Лихачева. – М. : Индрик, 1996. – С. 457–464.
265. Топоров В. Н. Ведийское ṛtá- : к соотношению смысловой структуры и этимологии / В. Н. Топоров // Этимология. – 1979. – М., 1981. – С. 139–155.
266. Торопцев И. С. Очерк русской ономазиологии (возникновение знаменательных лексических единиц) : автореф. дис. ... на соис. уч. степ.

- д-ра филол. наук : 10.02.01 – русский язык / И. С. Торопцев. – Л., 1970. – 36 с.
267. Углонова И. А. Существует ли мейнстрим в современной лингвистике? / И. А. Углонова // Филологические заметки : межвуз. сб. науч. тр. Вып. 4 : в 2 ч. – Пермь ; Скопье ; Любляна, 2006. – Ч. 1. – С. 163–17.
268. Ульман С. Семантические универсалии / С. Ульман // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. 5. – С. 250–299.
269. Урысон Е. В. Языковая картина мира vs. обиходные представления (модель восприятия в русском языке) / Е. В. Урысон // Вопросы языкознания. – 1998. – № 2. – С. 3–21.
270. Фразеологія сучасної української мови : посіб. для студ. філол. фак. вищ. навч. закл. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 400 с.
271. Фреге Г. Смысл и денотат / Г. Фреге // Семиотика и информатика, 8. – М. : ВИНТИ. 1977. – С. 181–210.
272. Фрумкина Р. М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога (концепт, категория, прототип) / Р. М. Фрумкина // НТИ, Сер.2. – 1992. – № 3. – С. 1–8.
273. Фурман Н. Г. Формирование механизма мотивации слова в детской речи : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Н. Г. Фурман. – Томск, 2009. – 21 с.
274. Халеева И. И. Лингвосоциокультурный компонент в подготовке переводчиков (из опыта МГЛУ) / И. И. Халеева // Перевод и лингвистика текста. – М. : ВЦП, 1994. – С. 23–31.
275. Хачмафова З. Р. Языковая реализация индивидуальной картины мира / З. Р. Хачмафова // Основные проблемы современного языкознания : сб. ст. междунар. науч.-прак. конф., 11–13 сент. 2009 г., г. Астрахань / [сост. Е. Ю. Бубнова]. – Астрахань : «Астрахан. ун-т», 2009. – С. 148–154.
276. Хидекель С. С. Природа и характер языковых оценок / С. С. Хидекель, Г. Г. Кошель // Лексические и грамматические компоненты в природе языкового знака. – Воронеж : Изд. Воронеж. ун-та, 1983. – С. 11–16.

277. Хмара Г. В. Номинация как объект лингвистических исследований : история становления и современность / Г. В. Хмара // *Вестник Львовского университета*. – 2004. – Вып. 34. – С. 423–427.
278. Хомутова Т. Н. Научные парадигмы в лингвистике / Т. Н. Хомутова // *Вестник Челябинского государственного университета*. – 2009. – № 35 (173). – С. 142–151.
279. Цивьян Т. В. Модель мира и её лингвистические основы / Т. В. Цивьян. – [3-е изд., испр.] – М. : КомКнига, 2006. – 280 с.
280. Чабаненко В. А. Ассоциация как универсальный чинник мовного розвитку / В. А. Чабаненко // *Мовознавство*. – 2005. – № 3–4. – С. 132–137.
281. Человеческий фактор в языке / отв. ред. Е. С. Кубрякова. – М., 1988. – 289 с.
282. Чернова А. Точки дотику і точки перетину концептуальної і мовної картин світу / А. Чернова // *Наукові записки*. – Вып. 95 (1). – Сер. : Філологічні науки (мовознавство) : у 2 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – С. 306–310.
283. Чернышева И. И. Современная теория языковой номинации и комплексные единицы лексикона (на материале немецкого языка) / И. И. Чернышева // *Филологические науки*. – 2006. – № 3. – С. 70–76.
284. Чеславская Л. А. Пейоративные субстантивные фразеологические единицы французского и немецкого языков (опыт сопоставительного анализа) / Л. А. Чеславская // *Структура и функции французского языка : сб. науч. тр.* – М. : Прометей, 1989. – С. 160–168.
285. Чижик Н. А. Сопоставительная мотивология (современное состояние исследования) / Н. А. Чижик // *Русская и сопоставительная филология : состояние и перспективы : междунар. науч. конф., посвященная 200-летию Казан. ун-та (Казань, 4-6 октября 2004 г.) : Труды и материалы / под общ. ред. К. Р. Галиуллина*. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. – С. 96–97.
286. Чуксина О. В. Взаимодействие языковой и научной картины мира / О. В. Чуксина // *Язык и межкультурная коммуникация : сб. ст. / сост. О. Б. Смирнова*. – Астрахань : «Астрахан. ун-т», 2007 – С. 208–210.

287. Чуланова Г. В. Экстериоризация оценки в рекламных текстах / Г. В. Чуланова // Філологічні трактати. – 2010. – Т. 2, № 3. – С. 128–134.
288. Шайковський О. Культурно-обумовлений характер мовної картини світу / О. Шайковський // Наукові записки. – Сер. : Філологічні науки (мовознавство) : у 2 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – Вип. 95 (1). – С. 311–314.
289. Шамина О. В. Концепт ума в русском, английском и немецком языках / О. В. Шамина // Филология и культура : материалы III междунар. науч. конф. – Ч. 2. – Тамбов, 2001. – С. 74–76.
290. Шаховский В. И. Эмотивный компонент значения и методы его описания : учеб. пособие по спецкурсу / В. И. Шаховский. – Волгоград, 1983. – 93 с.
291. Шведова Н. Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над «Русским семантическим словарем» / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1999. – № 1. – С. 3–16.
292. Шейгал Е. И. Градация в лексической семантике / Е. И. Шейгал. – Куйбышев : Изд-во КГПИ, 1990. – 96 с.
293. Шейкин А. Г. Культурология. XX в. : энциклопедия : в 2 т. / А. Г. Шейкин. – СПб : Университ. книга, 1998. – Т. 1.
294. Шеина И. М. Роль языка в формировании коллективной картины мира / И. М. Шеина // Номинация и дискурс : сб. науч. тр. / отв. ред. Л. А. Манерко. – Рязань : Изд-во РГПУ, 1999. – С. 127–130.
295. Шелякин М. А. Язык и человек : к проблеме мотивированности языковой системы / М. А. Шелякин. – М. : Флинта : Наука, 2005. – 288 с.
296. Шенделева Е. А. Полевая организация образной лексики и фразеологии / Е. А. Шенделева // Фразеология в контексте культуры : сб. ст. – М., 1999. – С. 74–79.
297. Шибаета Н. П. К вопросу о функционально-семантическом поле пейоративности / Н. П. Шибаета // Лингвистические структуры текста : Сб. науч. тр. – М. : Ин-т языкознания АН СССР, 1988. – С. 151–155.
298. Шкатова Л. А. Развитие ономаσιологических структур (на примере наименований лиц по профессии в русском языке) / Л. А. Шкатова. – Иркутск, 1984. – 150 с.
299. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : енциклопед. сл. / І. Б. Штерн. – К. : АртЕк, 1998. – 336 с.

300. Штернеманн Р. Введение в контрастивную лингвистику / Р. Штернеманн // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. – М. : Прогресс, 1989. – С. 144–178.
301. Шумейко О. Лексика з інгерентним оцінним значенням як засіб творення комічного в українській поезії II пол. XX ст. // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / Донец. нац. ун-т ; наук. ред. А. Загнітко. – Д. : ДонНУ, 2009. – Вип. 19. – С. 153–157.
302. Щур Г. С. О семасиологическом и ономазиологическом подходе в лингвистике / Г. С. Щур // Вопросы лингвистики IV. – Томск : Изд. Том. ун-т, 1975. – С. 3–17.
303. Юдкін-Ріпун І. М. Етимологічні ключі мовної картини світу / І. М. Юдкін-Ріпун // Комплексне дослідження духовної культури слов'ян : кол. моногр. – К., 2004. – (НАНУ. Укр. Комітет Славістів). – С. 39–58.
304. Юнг И. А. Функциональные особенности фразеологических единиц, выражающих интеллектуальную характеристику лица во французском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.05 – романские языки / И. А. Юнг. – М., 2002. – 19 с.
305. Юрина Е. А. Ассоциативно-образные характеристики человека (на материале морфологически мотивированных существительных, прилагательных и глаголов) / Е. А. Юрина // Культура. Отечество : прошлое, настоящее, будущее : сб. тез. докл. IV Духов.-ист. чтений. Томск, 1995. – С. 91–100.
306. Юсупов У. К. Сопоставительная лингвистика как самостоятельная дисциплина / У. К. Юсупов // Методы сопоставительного изучения языков. – М., 1988. – С. 6–11.
307. Языковая номинация. Общие вопросы / под ред. Б. А. Серебренникова. – М. : «Наука», 1977. – 358 с.
308. Яковлева Е. С. О понятии «культурна память» в применении к семантике слова / Е. С. Яковлева // Вопросы языкознания. – 1998. – № 3. – С. 43–74.

СЛОВНИКИ ТА ДОВІДНИКИ

1. BIE/Col. : Collens V.N. Book of English idiom with Explanation. – London – New-York – Toronto : Longmans; Green and Co., 1960. – 258 s.
2. ČES/Rejz. : Rejzek, J. : Český etymologický slovník. Praha : Leda, 2001. – 462 s.
3. ED online: Etymology Dictionary : <http://www.etymonline.com/>
4. DEE/Wed. : Wedgwood, H. W.A. A Dictionary of English Etymology. – London : Trübner & Co, 1859. – Vol. 1. – 507 p.
5. ESJČ/Hol. Holub, J., Kopecny, F.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha : Státní nakladatelství učebnic, 1952. – 575 s.
6. ESJČ/Mach. : Machek, V. Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Nakl. Československé akademie věd, 1968 – 627 s.
7. LDOCE: Longman Dictionary of Contemporary English / Editors: E. Adrian-Vallance, K. Cleveland Marwick, Sh. Dignen. – Fifth edition. – [UK] : Pearson Longman, 2009. - 2082 p.
8. ODI: Oxford Dictionary of Idioms / Edited by J. Siefring. – Oxford : Oxford University Press, 2004. – 340 p.
9. SESJČ /Hol.: Holub J., Lyer S., Lutterer I. Stručný etymologický slovník jazyka českého: se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím . -Praha Statní pedagogické nakladatelství, 1992. – 483 s.
10. SSČŠV: Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. – Praha: Academia, 2005. – 648 s.
11. SSJČ 1968: Slovník spisovného jazyka českého. V 4. d. – Praha : Academia. D.1: A – M. – 1960. – 1311 s.; D.2: N – Q. – 1964. – 1131 s.; D.3: R – U. – 1966. – 1079 s.; D.4: V – Ž. – 1968. – 1208 s.
12. SSJČ 1989: Slovník spisovného jazyka českého. V 8 d. – Praha : Academia, 1989. – D. 1–8.
13. АУФС: Англо-український фразеологічний словник : бл. 30000 фразеологічних виразів / уклад. К. Т. Баранцев. – 2-ге вид., випр. – К. : Знання, 2005. – 1056 с.
14. БАС: Словарь современного русского литературного языка : В 17 т. – М. ; Ленинград, 1948-1960. – Т. 1-17.
15. БСРНС: Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русских народных сравнений. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2008. – 800 с.

16. БСРП: Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русских поговорок. – М. : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2007. – 784 с.
17. БТСРЯ/Кузн. : Кузнецов С. А. Большой толковый словарь русского языка. – М. : "Норинт" Санкт-Петербург, 2000. – 1653 с.
18. БФСРЯ/Тел. : Большой фразеологический словарь русского языка / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : АСТ-Пресс Книга, 2009. – 784 с.
19. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад і гол. ред. И.Т.Бусел. – К. : Ірпінь: ВТ „Перун”, 2001. – 1440 с.
20. ЕСУМ/Рудн.: Рудницький Я. Етимологічний словник української мови. Ч. 1-7. – Вінніпег, 1966.
21. ЕСУМ: Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука : у 7 т. – К. : Наук. думка, 1948-2013.
22. ИЭССАЯ/Мак. : Маковский М. М. Историко-этимологический словарь современного английского языка. – М. : ИД «Диалог», 2000. – 423 с.
23. ИЭССАЯ/Мак.: Маковский М. М. Историко-этимологический словарь современного английского языка. Слово в зеркале человеческой культуры. – М. : Изд. дом. «Диалог», 1999. – 416 с.
24. КЭССРЯ/Шан.: Шанский Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка : словарь / Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская ; под общ. ред. Н. М. Шанского. – М. : Просвещение, 1999. – 367 с.
25. ЛЕ/Сел.: Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
26. ЛЭС: Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 683 с.
27. ЛЭС: Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
28. МНМ: Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 1-2. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М. : Советская энциклопедия, 1980.
29. ОС/Гур. : Образне слово. Постійні народні порівняння / [упоряд. І. Гурин]. – К. : Дніпро, 1974. – 238 с.
30. ПАРРАС/Мюл.: Мюллер В.К. Полный русско-английский англо-русский словарь. 30000 слов /В. К. Мюллер. –М.: Эксмо, 2013. – 1328 с.
31. РСС: Русский семантический словарь: Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений / под общ. ред. Н. Ю. Шведовой. В 6 т. – М. : Русский язык, 2002. – Т. 1.

32. РЯЭ Русский язык. Энциклопедия. Гл. ред. Караулов Ю.Н. 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Большая Российская энциклопедия ; Дрофа, 1997. – 721 с.
33. САИ Словарь американских идиом / сост. Спирс Ричард А. – М. : Русский язык, 1991. – 160 с.
34. САИ: Словарь американских идиом / сост. Спирс Ричард А. – М. : Русский язык, 1991. – 160 с.
35. СЛТЕ/Сел. : Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
36. СНФ/Куз.: Кузьмич В. Кузьмич. Жгучий глагол : Словарь народной фразеологии. – М. : Зеленый век, 2000. – 448 с.
37. СРФ Бирих А. К. Словарь русской фразеологии : ист.-этимол. справ. / А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова. – СПб., 1999.
38. СРЯ (XI–XVII): Словарь русского языка XI – XVII вв. – М., 1975 – Т. 4. – 407 с.
39. ССНП/Юр.: Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.
40. ССУМ/Пол.: Полюга Л. М. Словник синонімів української мови / Л. М. Полюга. – 2 -е вид. – К. : Довіра, 2006. – 477 с.
41. СУМ - Словник української мови. В 11 т. – К. : Наук. думка, 1970-1980. – Т. 1–11.
42. СУМ/Гр. – Словарь української мови / упор. Б. Грінченко : в 4 т. Репринтне видання. – К. : Лексикон, 1996. – Т. 1-4.
43. СУСРЯ/Ог.: Огольцев В. М. Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимо-антонимический) : ок. 1500 единиц. – М. : ООО «Русские словари» : «ООО Изд-во Астрель» : ООО «Изд-во АСТ», 2001. – 800 с.
44. ТСЖВРЯ/Даль Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4.т. – М. : Гос. Изд. иностр. и нац. словарей, 1955.
45. ТСРЯ/Уш – Толковый словарь русского языка / под ред. Д. Н. Ушакова : в 4 т. – М. : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1935 –1940. – Т. 1–4.

46. ТСРЯ/Швед. : Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов / отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Азбуковник, 2007. – 1146 с.
47. УЖ/Став.: Ставицька Л. Український жаргон. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
48. УРББПСР/Лев.: Левченко О. Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь / О. Левченко. – Л. : Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 748 с.
49. УСРЯ/Леб.: Лебедева Л. А. Устойчивые сравнения русского языка: Тематический словарь. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 1998. – 272 с.
50. ФС/Ал. : Алефиренко Н. Фразеологический словарь. Культурно-познавательное пространство русской идиоматики. – М. : Элпис, 2008. – 472 с.
51. ФССРЛЯ/Тих. : Фразеологический словарь современного русского литературного языка / ред. А. Н. Тихонов. – М. : Флинта, Наука, 2004. – 832 с.
52. ФСССГД/Ужч. : Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – 3-тє вид., доп. й переробл. – Луганськ : Альма матер, 2000. – 198 с.
53. ФЭС: Философский энциклопедический словарь. – М. : Совет. энциклопедия, 1989. – 840 с.
54. ЧМС/ГСР: Частотный мотивационный словарь : Говоры Среднего Приобья / авт.-сост. О. И. Блинова // Мотивационный диалектный словарь: Говоры Среднего Приобья. –Томск, 1983. – С. 321–353.
55. ШЭСРЯ/Шан.: Шанский Н. М. Школьный этимологический словарь русского языка: значение и происхождение слов : словарь / Н. М. Шанский, Т. А. Боброва. – 2-е изд. – М. : Дрофа : Русс. яз., 1997. – 400 с.
56. ЭСГЯ/Лев. : Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков / В. В. Левицкий. – Т. 1. – Винница : Нова Книга, 2010. – 616 с.
57. ЭСРЯ/Крыл.: Крылов П. А. Этимологический словарь русского языка, - СПб: ООО «Полиграфуслуги», 2005. – 432 с.: http://gufo.me/krilov_a
58. ЭСРЯ/Преобр.: Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. – Т.1-3. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Совко, 1910-1914.

59. ЭСРЯ/Фасм.: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4.
– Изд. 2 -е. – М., 1986–1987.
60. ЭСРЯ/Шап.: Шапошников А. К. Этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. Т. 2.